

Térszerkezet és területi folyamatok

Tanulmánykötet Rechnitzer János tiszteletére

MTA KRTK RKI
Pécs - Győr
2012

**TÉRSZERKEZET ÉS TERÜLETI
FOLYAMATOK**

**TANULMÁNYKÖTET
RECHNITZER JÁNOS TISZTELETÉRE**

TÉRSZERKEZET ÉS TERÜLETI FOLYAMATOK

**TANULMÁNYKÖTET
RECHNITZER JÁNOS TISZTELETÉRE**

**Szerkesztette:
Hardi Tamás – Nárai Márta**

MTA KRTK
Regionális Kutatások Intézete
Pécs–Győr, 2012

A kötetet Rechnitzer János professzor 60. születésnapja alkalmából az MTA KRTK RKI Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály adja közre.

ISBN 978-963-9899-55-1

© Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, 2012

© Barta Györgyi, Csatári Bálint, Csizmadia Zoltán, Dőry Tibor, Dusek Tamás, Faragó László, Hardi Tamás, Horváth Gyula, Horváthné Barsi Boglárka, Lados Mihály, Lengyel Imre, Nárai Márta, Páger Balázs, Reisinger Adrienn, Smahó Melinda, Szirmai Viktória, Szőrényiné Kukorelli Irén

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartott. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

TARTALOMJEGYZÉK

LADOS MIHÁLY

Köszöntő..... 9

SZIRMAI VIKTÓRIA

Beszélgetés Rechnitzer János professzorral 60. születésnapja alkalmából..... 13

HORVÁTH GYULA– PÁGER BALÁZS

Területfejlesztési támogatások és értékelési szempontok Németországban..... 31

FARAGÓ LÁSZLÓ

A területi koncentráció mint a centrum-periféria viszonyt alakító erő..... 43

LENGYEL IMRE

A területi tőke lehetséges szerepe a regionális növekedés magyarázatában..... 57

CSATÁRI BÁLINT

A Duna-Tisza közéről és lehetséges jövőjéről, másképpen..... 75

SZÖRENYINÉ KUKORELLI IRÉN

A vidékfejlesztési trendek Európában és Magyarországon..... 89

BARTA GYÖRGYI

Magyar egyetemek és vállalatok együttműködése a kutatásban és fejlesztésben (különös tekintettel a külföldi vállalatokra)..... 101

HORVÁTHNÉ BARSZ BOGLÁRKA

Információs kor, tudásgazdaság, kreatív ipar, konceptuális kor – Fogalmi párhuzamok és zűrzavar..... 113

CSIZMADIA ZOLTÁN

Az innováció hálózati alapú megközelítése..... 125

DÖRY TIBOR

Érdemes-e másolni a "jó gyakorlatokat"? Kutatás-fejlesztési és innováció-politikai megközelítések vizsgálatának tapasztalatai különböző típusú EU régiókban..... 147

DUSEK TAMÁS

A térgazdaságtani modellalkotás két útja: Thüinen és Krugman..... 163

HARDI TAMÁS

A Duna mint a térszerkezet alakítója: fejlődési tengely és akadály..... 177

NÁRAI MÁRTA

Beilleszkedés, befogadás – szuburbán településekre beköltözők társadalmi integrációja 191

REISINGER ADRIENN

Civil szervezetek az Európai Unió térben 209

SMAHÓ MELINDA

Nobel-díjas közgazdászok..... 221

Rechnitzer János 1977 és 2011 között publikációi..... 233

Az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály,
illetve jogelődje,
az MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi
Tudományos Intézet (NYUTI)

tisztelettel és szeretettel köszönti alapító igazgatóját,
a 60 éves

RECHNITZER JÁNOS
professzort

A tanulmánykötet az Intézet egykori és mai munkatársai, valamint a regionális tudomány terén dolgozó pályatársak írásaiból állt össze, mintegy összefoglalva azokat a kutatási irányokat, melyek Rechnitzer János munkásságához, illetve az általa alapított, vezetett tudományos műhelyek tevékenységéhez kapcsolódnak.

KÖSZÖNTŐ

Kedves János!

Érett, de még fiatal kutatóként kért fel Enyedi professzor arra, hogy az akkor szárnyait bontogató akadémiai kutatóintézet, a pécsi székhelyű Regionális Kutatások Központja szervezeti keretei között az Észak-Dunántúlon, vagy ahogy akkor szívesebben hívtad, a Felső-Dunántúlon a regionális tudomány egy új helyőrségét alapozzad meg. Ez akkor, 1986 tavaszán Számodra a szakmai és személyes életedben is az újrakezdést jelentette, hiszen rövid gazdasági vezetői kitérőt követően – már szinte tőzsgyökeres pécsiként – újra a tudománnyal kezdtél foglalkozni, mégpedig szülőfölded közelében, az Általad sokszor 'szeretett városom'-ként emlegetett Győrben.

A helyőrség megalapozását, a katonák toborzását Rád bízták és én büszkén és hálásan gondolok vissza arra, hogy az elsők között állhattam csatasorba melletted. Az alapítók közül még Irénke tartja a frontot, elemzi, tervezi a 'vidéket'. Béla, akit első mentorodnak tartottál sajnos hamar távozott közülünk. Ági, közel 20 éven át napirended és egyre bővülő kapcsolatrendszered pontos tudója és karbantartója már évek óta nyugdíjas. Piroska, aki a lassan épülgető könyvtárunk első gondozója és ábráink első rajzolója volt, idén szintén nyugdíjba vonul. Ez az ötös, majd hatos fogat hamarosan bővülni kezdett: 10, 15, majd már 20 munkatárs dolgozott az osztályból már intézetté érett szervezetben, a NYUTI-ban új helyőrséget alapítva először Szombathelyen, majd Székesfehérváron.

Nem volt ez egy könnyű út! Egy, a hazai tudomány rendszerében új tudományágot kellett meggyökereztetni egy olyan környezetben, ahol gyenge háttérrel bírtak a társadalomtudományok, de a tudományok egésze is. Az intézet alapításának időszakában az orvosprofesszorokkal együtt sem érte el a kandidátusok száma a 10 főt Győrben. Így a saját és az Általad elindított tudományos műhely missziója hamar kikristályosodott: a regionális tudomány építése a környezetünkben (Győr, a megye, a Felső-Dunántúl, határ mente) és országosan is.

Mi a titka egy sikeres műhely létrehozásának? Végy egy tehetséges embert, aki kellő ambícióval, kutatói kíváncsisággal, stratégiai gondolkodással, kapcsolatteremtő és csapatépítő képességgel és kitartással van megáldva és hagyjad dolgozni! Enyedi, akit az újrakezdésed és kutatói pályád első számú mentorának tartasz, annyit tett, hogy megmozgatta az ambíciódat (új tudományos műhely építése), felkeltette a kutatói kíváncsiságodat (az innováció kutatása a regionális tudományban), korát megelőzően egy, a Győr-Sopron megyei tanács és az Akadémia között létrejött 'Public-Public Partnership' keretében segítette az intézet fizikai létrejöttét, a kezdő finanszírozási háttér megalapozását, a többit pedig Rád bízta.

A kezdőcsapat létrehozásával párhuzamosan megindítottad a kapcsolatépítést, mai szóhasználattal a társadalmi tőke megteremtését. Mindig csodáltam, milyen gyorsan egy hullámhosszra tudtál kerülni az aktuális partnerrel, legyen az tanácselnök/polgármester, megyei vezető vagy hivatalnok, vállalati vezető, esetleg minisztériumi államtitkár

vagy beosztott, határon innen és túl egyaránt. Filozófiád (stratégiaépítés) az volt, hogy minél teljesebben ismerjük a környezetünket és minél több irányba ismertessük meg magunkat.

Mi volt ennek a folyamatnak a rechnitzeri receptje?

1. Építsünk egy jó csapatot!

Az alapítókról már szoltam. A kapcsolatok bővülése a feladatok bővülését is hozta. A NYUTI-ra jutó mérsékelt akadémiai támogatás persze rá is kényszerített arra, hogy az akadémiai kutatási pályázatok mellett szélesedő megbízói körre (különböző nemzeti és területi szintű terület- és gazdaságfejlesztéssel foglalkozó szervezetek) támaszkodva biztosítsad az intézet működőképességét. Bővülő kutatási feladatok pedig természetesen a kutatói kapacitások bővítését is szükségessé tették. Nagyjából öt éves ciklusokban bővültünk 5–5 fővel. A helyőrség megerősítésében új munkatársak kiválasztásának szempontjai egyszerűek voltak:

a) Legyen némi regionalitással megfertőzött közgazdász vagy geográfus!

Jó évtizedet követően a kör a szociológusokkal bővült. (Kezdetben a közgazdászok tekintetében fontos szempont volt, hogy 'pécsi' közgazdász legyen, majd a PhD rendszer kialakítását követően, hogy Buday-Sántha Attila professzor doktori iskolájában szerezzen minősítést. Napjainkra a Széchenyi István Egyetem keretein belül már kialakítottad a lehetséges kutatói utánpótlás teljes 'vertikumát' az alapképzéstől, a mesterképzésen keresztül a doktorképzésig.)

b) Legyen pályakezdő!

Igaz többször próbálkoztál 'kész' kutatók bevonásával a csapatba, de igazán azok váltak NYUTI-ssá, akik itt kezdték a pályájukat. Ők azok, akik gyorsan azonosulni tudtak az Általad kialakított szervezeti- és munkakultúrával és a regionális tudományban közvetített értékekkel, majd váltak – több hullámban – érett kutatóvá.

2. Ismerd meg a szereplőket!

Az első öt évben gyakorlatilag minden környező megyei tanács, majd önkormányzat területfejlesztéssel foglalkozó szervezetei, Győr és a környező nagyobb városok vezetői és urbanisztikai szakemberei (benne Bécs és Pozsony) tudtak az intézetről és tudta ki az a Rechnitzer. Ugyanez elmondható néhány a terület- és gazdaságfejlesztéssel foglalkozó minisztériumról, illetve a gazdasághoz kapcsolódó szervezetről (gazdasági kamara, OMFB, Magyar Innovációs Szövetség)

3. Ismerd és tapasztald meg a területet!

A térség feltárása nem csupán a statisztika és az irodalom, hanem a személyes tapasztalat által is szükséges. Hihetetlen mennyit tanultunk a Rábaközben, az Őrségben, Tatán eltöltött egy-két hétben a helyiektől! Már ekkor alapelveként alkalmaztad, hogy az egyes kutatások eredményét ne csupán kutatási jelentéssel, hanem könyvvel, monográfiával zárjuk le. Egy rövid évtized alatt feltártuk és bemutattuk a környező megyék és azok határ menti térségének területi folyamatait.

A területi tervezés kilencvenes évek közepén beköszöntő reneszánszában megkerülhetlenné vált Rechnitzer János szakmai véleménye és az általa vezetett tudományos műhely munkája a Felső-Dunántúl kistérségeiben, megyéiben és régióiban, a határok mentén, de az RKK közösségének részeként mondhatjuk ezt nemzeti szinten is. 'Az innováció orientált területi politika' kialakításának gondolata lényegében a védjeggyé vált a hazai szakmai fórumokon.

4. Integráldj a szakmai (területi) szervezetekbe!

Már az indulásnál kezdeményezőként léptél fel a VEAB-nál és gyorsan az intézet köré szervezted a területi kérdésekkel foglalkozó bizottságot. Később több cikluson át a VEAB társadalomtudományokért felelős alelnöke is voltál. Tagja lettél a megyei önkormányzat területfejlesztési bizottságának. Közben megalakult az MTA Regionális Tudományi Bizottsága, melynek először titkára, majd Lackó László korai elhunytát követően több cikluson át elnöke voltál. Talán ez volt az a szervezet, amelyen keresztül a legtöbbet tettél a regionális tudomány hazai elfogadtatásáért! Ebben nagy szerepe volt azon kezdeményezésednek, amely során az RTB más MTA társbizottságokkal szervezett közös szakmai konferenciákat.

5. Amit kutatsz, tanítsad is!

Ez volt a legnehezebben befogható, de talán szívedhez a legközelebb álló terület. Úgy gondoltad, hogy a regionális tudomány beágyazása a tudományok rendszerébe akkor a leghatékonyabb, ha annak egyes diszciplínái megjelennek a felsőoktatásban. Már az első évben ott ültünk a Közlekedési és Távközlési Főiskola egyik mérnöki tanszékén és a regionalitással foglalkozó tantárgyak beillesztési lehetőségét kerestük a programba. Ez akkor nem sikerült, csak négy évvel később, akkor már Széchenyi István Főiskolaként a frissen induló közgazdász képzés keretei között. (A kapcsolatod az intézménnyel nem volt mindig felhőtlen, de talán már akkor elrendeltetted, hogy majdan Te leszel a Széchenyi István Egyetem egyik első kari dékánja, majd a kutatásért és a stratégiáért felelős rektor-helyettes?) A következő évek már a győri és Buday-Sántha, illetve Horváth professzorok tevékenysége nyomán a pécsi közgazdászképzésben meghonosított regionális gazdaságtan, a regionális politika, a területi elemzések módszerei című tantárgyak disszeminációjáról szóltak: Kertészeti Egyetem, Dunaújvárosi Főiskola, Nyugat-magyarországi Egyetem, ahol közvetlenül Te indítottad ezeknek a tárgyaknak a képzését. Hozzád kötődik 20 évnyi szünet után az első regionális gazdaságtannal foglalkozó könyv összeállítása. Ennek a folyamatnak koronája az Általad alapított és vezetett doktori iskola. Itt kapcsolódott egybe és teljesedett ki az eddigi tudományépítő és iskolateremtő tevékenységed.

Az 'innováció' kifejezés összeforrt eddigi kutatási pályafutásoddal. 25 éve ez egy misszió volt. A még mindig a válság mélye felé haladó országban tudatosítani kellett, hogy innováció nélkül nincsen társadalmi-gazdasági fejlődés. Az igazi újdonságot azonban nem ez jelentette még a hazai közegben sem, hanem annak kimondása, hogy az innováció decentralizációja nélkül a térségek szétszakadása erősödik,

illetve olyan paradox helyzet is kialakulhat, hogy egy gyorsan fejlődő gazdasági környezet további fejlődését visszafoghatja a térség innovációs kapacitásának hiánya, kiépitetlensége. A másik 'innovációs' tényező, amely Hozzád köthető és az intézetben belül is kutatók sorát indította el ezen a szalon, az 'innováció' és a tudás szélesebb értelmezésének hangsúlyozása, a figyelem felhívása a szervezeti és a társadalmi innovációk fontosságára.

A tudomány elkötelezettjeként is teljes életet élsz. Nem csak az elméletben hirdeted a társadalmi innovációk fontosságát, de magad is számos tudományos, kulturális, helyi közösségi civil szervezet indítását kezdeményezted, aktívan részt veszel ezen folyamatok alakításában, jó értelemben megfertőzve ezzel kollégáidat és tanítványaidat egyaránt. Nem felejtetem el első útjainkat, amikor különböző városokba indultunk egy-egy kutatási interjúra, konferenciára. Az első utunk mindenhol az antikváriumba vezetett. Meg kellett tekintenünk az aktuális térkép metszet, települési képeslap, bútor, használati tárgy kínálatot. Közben folyamatos kiképzést kaphattam az egyes kultúridőszakok jellemzőiről. Később érdeklődésed a műtárgyak, még inkább a festészet irányába fordult. Napjainkra a jegyzett hazai gyűjtők közé tartozol, kiterjedt ismerettséggel a művész világban. Ennek a szenvedélyednek köszönhetjük, hogy másfél évtizede egy rendszeresen megújuló, üdítő környezetbe, az emeleti körfolyosón kialakított Akadémia Galérián keresztül érkezünk dolgozni.

A beágyazódás megtörtént. Te, mint Rechnitzer János és az Általad alapított intézet, a NYUTI is beágyazódott a helyi és a térségi szakmai környezetbe. Természetesen a tevékenységedet nem légüres térben végzed. Ehhez a korábban említett csapaton és partnereken kívül szükség volt az RKK családon belüli és kívüli pályatársakra – a teljesség igénye nélkül és az egyszerűség kedvéért ABC rendbe szedve Barta Györgyi, Buday-Sántha Attila, Csatári Bálint, Faragó László, Illés Iván, Horváth Gyula, Lengyel Imre, Pálné Kovács Ilona, Szirmai Viktória, Szörényiné Kukorelli Irén –, akiktől időszakonként újabb impulzusokat kaptál, vagy éppen együtt dolgoztál. Ez a kötet, amelyet 60. születésnapod alkalmából állítottunk össze, tartalmazza a legközvetlenebb pályatársak egy-egy munkáját. Mellettük a jelenlegi és volt NYUTI-s kollégák köszöntenek egy-egy tanulmánnyal, akiknek a tudományos pályáját a Te kifogyhatatlan kíváncsiságod, kutatási ötleteid indították el: Csizmadia Zoltán, Döry Tibor, Dusek Tamás, Grosz András, Hardi Tamás, Horváthné Barsi Boglárka, Nárai Márta, Reisinger Adrienn, Smahó Melinda.

Szerencsére a tudományos kíváncsiságod kimeríthetetlen! Izgalommal várjuk legújabb tudományos vállalkozásod pályázati eredményét. Biztos vagyok abban, hogy a győri ipari körzet kutatása újabb fiatalok tudományos pályáját alapozza meg!

Barátsággal,
Misi

BESZÉLGETÉS RECHNITZER JÁNOS PROFESSZORRAL 60. SZÜLETÉSNAPI ALKALMÁBÓL

SZIRMAI VIKTÓRIA

Egy kis utólagos magyarázat

Amikor ez a beszélgetés készült, Jánosnak nem mondhattam el, hogy a születésnapja tiszteletére készülő kötetbe szánom ezt az interjút. Ezért utólag elnézését kérem.

Amit elmondtam neki, az igaz volt. Hiszen a célom az, hogy egy életpálya interjú kötetet készítek rangos regionalistákkal, olyanokkal, akiknek jelentős a szerepük ennek a tudománynak a megalapozásában. Rechnitzer János pedig ilyen. Isten éltesse őt sokáig.

Szirmai Viktória

Budapest, 2012. április 18.

Sz. V.: Kedves Professzor Úr, kedves János, azért kértelek erre a beszélgetésre, mert egy életpálya interjúkra alapozott kötetet készítek rangos, mintaadó regionalista tudósokkal, olyanokkal, akiknek kiemelkedő szerepük volt és van a regionális tudomány kiépítésében, működtetésében, a fiatal generációk nevelésében. S Te mindenképpen ilyen vagy.

A beszélgetésre történő készülés során elővettem az összes munkádat, átnéztem őket újra, nagyon érdekesek és tanulságosak voltak, sok új szempontot is találtam. Megkerestelek az interneten is, különböző tévészerpléseidet is megnéztem. És most ismét azt kellett tapasztalnom, amit már korábban is tudtam, hogy az egész életműveden végigvonul az a tudományos probléma, hogy miként lehet a regionális, a területi egyenlőtlenségeket enyhíteni, a meghatározó okok feltárásával, tehát a tudományos eszközök alapján. Talán elsőként az 1993-ban megjelent „Szétszakadás vagy felzárkózás” című művedben (MTA RKK) foglalkozol határozottan ezzel a kérdéssel, miközben sorra veszed a magyar térszerkezet átalakulását, a fejlődés mozgató rugóit, a területi regionális politika beavatkozási lehetőségeit. Már itt bizonyítod – főként az innovációk összefüggésében – a területi megosztottságot, az innovációk térségi, illetve nagyvárosi koncentrációit. Ezért a beszélgetésünk elején azt kérdezem, hogyan látod ma, közel 20 esztendő után a folyamatokat? Enyhültek a regionális egyenlőtlenségek, vagy ellenkezőleg, erősödtek?

R. J.: Az innováció térbeli terjedésének a problematikája mindig is izgatott. Mind a mai napig érdekel az a kérdés, hogy miként képes egy térség, egy település és közösség megújulni, vagy a megújulást szolgálni vagy éppen azt megvalósítani. Más-képp fogalmazva, mindig azt kutattam, hogy mik azok a belső erők, energiák, amelyek az innovációt ösztönzik, segítik, és hogy miként lehet azt különféle beavatkozásokkal, például a fejlesztéspolitika eszközeivel segíteni. Igen, a segítség szó a legjobb erre a beavatkozásra. Az 1993-as könyv eredményei a rendszerváltás, az 1990-es évek elején meglévő állapotokat tükrözték. Őszintén meg kell mondanom, hogy sajnos az azóta eltelt szinte húsz év alatt nem sok változás történt. Valójában nem regisztrálhatunk kedvező eredményeket, sőt, elmélyültebbek, súlyosabbak lettek a korábbi differenciák. Egyre mélyebb területi szakadékok alakultak ki az országban. És ennek egyik oka, hogy mi sem mértük föl az ország adottságait rendesen, nem tudtuk, hogy hol mi van, és milyen értékekkel bírunk. A másik ok, amit fontosnak tartok még, az hogy, illúziókat kergettünk a rendszerváltás előtt, közben és utána. Azt hittük, hogy minden a várakozásainknak megfelelően fog alakulni, de később kiderült, hogy ezek a várakozások nem voltak megalapozottak. Az illúziókergetés másik fázisa az Európai Unióba való belépés, tehát 2004. Akkor is egy nagy álmot kergettünk, azt gondoltuk, hogy kiegyenlítjük a különbségeket például a regionális alapokkal. Kiderült, hogy ez nem történt meg! Részben az emberek ismeretanyaga, az újdonság iránti fogadóképesség, a vállalkozói hajlandóság hiánya miatt, azok miatt a berögzült társadalmi szokások, intézményi beidegződések miatt, amik bennünk vannak, amiket nem könnyen tudunk lecserélni. A regionális egyenlőtlenségek pedig erőteljesebbé váltak. Oly annyira, hogy amiket én akkor innovációs zónának mondtam, ilyen volt például a Budapest–Győr–Hegyeshalom zóna, azok ma inkább stagnálnak, mint mérsékeltén fejlődnének. A többi pedig nagy sebességgel szakad le. A főváros még tudja magát tartani, de a perifériák, vagy félperifériák, vagy az ún. komp térségek, azok, amelyeknél még nem lehet tudni, hogy „beszívja őket a fekete lyuk”, ami az országban kialakult, vagy még csak a fekete lyuk permén billegnek, ezeknek a száma is egyre növekszik. A legutóbbi könyvünk (Rechnitzer J.–Smahó M. [2011] *Területi politika. Akadémiai Kiadó, Budapest*) kidolgozása során átnéztem Laczkó László 1970-es évekbeli vizsgálatait, az 1972–1973-as település szintű klaszter-faktoranalízis eredményeit. Szinte kottára ugyanazok ma is a leszakadó térségek. Ugyanúgy az aprófalvas területek, a határtérségek, az agrárterületek kerültek a válságtérségek, vagy perifériaként kezelt teretek, az akkori „elegáns” megfogalmazás szerint az elmaradott térségek közé. Tehát nincs nagy különbség a hetvenes évekebeli és a mai területi szerkezet között.

Sz. V.: Érdekes, amit állítasz, hogy tehát ugyanazok a területi problémák és ugyanazok az egyenlőtlenségek figyelhetők meg ma is, mint a rendszerváltást megelőző időszakban. Ez azt is jelentheti, lehet, hogy Enyedi Györgynek igaza van abban, hogy a globális folyamatok törvényszerűségei inkább meghatározzák az egyenlőtlenségek alakulását, mint a politikai rendszerek? Mert végül is az elemzéseid azt

mutatják, hogy a kialakuló kapitalista rendszer nem igazán tudott a szocialista rendszer sajátosságain változtatni?

R. J.: Enyedi álláspontja vélhetően igaz. Többek között azért is, mert a területi szerkezet átalakulása iszonyú hosszú időt kíván, mély folyamatok eredményeit látjuk. Ez az átalakulás vagy átalakítás nemcsak arról szól, hogy ipartelepítésekkel vagy fejlesztéspolitikákkal, akár infrastrukturális rendszerek kiépítésével belenyúlunk a rendszerekbe, s ezzel kereteket, feltételeket hozunk létre, de a működésükhöz területi aktivitásra, az erőforrások új típusú hasznosítására is szükség van. Ehhez egy másfajta mentalitás is kell, bizalom, társadalmi együttműködés, új típusú kapcsolatok. Nagyobb teljesítményű innovációkra is szükség lenne, arra, hogy merjünk megvalósítani valamit. Ezek hiányoznak a magyar társadalomból. Azért is, mert az elmúlt húsz évben itt jelen lévő politikai rendszerek, valamint a társadalmi-politikai elit, a különféle politikai kurzusok maguk sem ösztönözték, nem támogatták ezeket a folyamatokat. Nekik mindig az volt a mániájuk és ma is az, hogy ők ismerik a bölcsek követ, majd ők megmondják, mi a fejlesztés, majd ők kitalálják az ország jövőképét. Miközben az igazság az, és erre épp most mutatott rá egy doktoranduszom friss munkája, aki sikeres helyi településeket vizsgál, hogy a zárványokban, a fekete lyukakban váratlanul előbukkan egy-egy innovatív pont, ami izgalmas újdonságot tud felszínre hozni. Ezek helyi személyiségek, vállalkozók, polgármesterek, értelmiségiek, akik annyira innovatívak, hogy az egész falut, az egész közösséget képesek megmozgatni. Arra is vannak példák, hogy a település valami olyan helyi sajátossággal, helyi attrakcióval rendelkezik, ami napjainkban hirtelen felértékelődik. Például a turizmushoz, a különböző helyi termékekhez, a borászathoz kötődő tevékenységekre gondolok, vagy természeti értékekre. De ezek működtetéséhez is szükség van személyiségekre, innovatív szereplőkre, helyi aktív emberekre, megvalósítókra.

Sz. V.: Egyet értek Veled, a kutatásaim során magam is sokszor tapasztaltam a helyi személyiségek, polgármesterek kiemelkedő szerepét a térségek fejlődésében. De sokszor ez nem elég. Egy egészen friss élményemre is hivatkozhatok. A férjemmel most voltunk Villányban, egy hétvégét töltöttünk ott. Tudom, hogy jól ismered a térséget. Több híres helyi borászatot néztünk meg, s bár ők hiányolják a nagyobb borturizmust, érzésem szerint a borászatok fejlődnek. Ott van például a Polgár vagy a Gere pincészet, ez utóbbi nem régiben építetett egy 4 csillagos elegáns, modern dizájnú hotelt, hozzá éttermet. Ők, de még néhány kisebb borász is vélhetőleg jómódú emberek lettek a borászatból. De a falu – kivéve a turisták által használt központi részt – le van pusztulva. A régi, periférikus helyen található pincék is elhanyagoltak. Szóval egy-egy ember nem képes megállítani egy-egy ember birtokár, vagy településrésze koncentrált fejlődést, talán a helyi adópolitika miatt sem, vagy mert a hazai mecénatúra még nem alakult ki.

R. J.: Ez teljesen így van. Ezek az első generációs vállalkozók. Mindent a szájba, semmit a zsákba elvet követő urak és hölgyek, tömegesen. Kevés van köztük, aki azt mondja, hogy nekem az is fontos, hogy néz ki a tágabb környezetem, a településem. Mert még nem tudja, hogy a település részben az ő birtoka is. Ma erőteljes a birtok-tulajdonosok közötti verseny. És ennek is eredménye az, amit említesz. Mellesleg én is ugyanezt állapítottam meg. Bementünk Villányban egy mellékutcába, ahol koszt, elhagyatottságot láttunk. A turistáknak viszont luxus szállodák nagy flanccal, az elegáns buszokból kiszállnak, és ott a járda kiváló, de nehogy kimenjen máshová, mert szembe kerül a nagy valósággal, ami szörnyű, s egyben elgondolkodtató.

Sz. V.: Ki a felelős ezért? Lehetséges, hogy nem feltétlenül ezek a vállalkozók, hanem a rendszer, ezért azt kellene olyan irányba elmozdítani, hogy érdekeltek legyenek a támogatásban, abban, hogy többet adjanak a közösségüknek?

R. J.: Mindenképpen arról szól a történet, hogy ebben a fejlődési periódusban nem jönnek létre együttműködési terek ezek között a vállalkozók között. Nem jönnek létre ezek az ún. klaszterek. Amikor azt mondom, hogy én odafigyelek, és együtt próbáljunk meg valamit megoldani. A francia borászatoknál az jellemző, hogy borvidékeket árulnak. És nem azt mondják, hogy Gere, hanem azt, hogy Villányi borvidék. A kínai vagy egyéb piacra például ma nem lehet betörni egy-egy borász nevével. Csak úgy, ahogy a franciáknak sikerül, azzal hogy az adott borfajta burgundi vagy bourdeax-i borvidékről származik. Magyarországon meg a Gere, meg a Bock, meg a Szepsy akar betörni. Miközben Tokaj, a tokaji térség tudna megjeleni együtt a nagy nemzetközi piacokon. Ám ehhez össze kellene fogni, új típusú kapcsolatok szükségessé. Ezeknek az új társadalmi hálózatoknak vagy társadalmi intézményszerűt tereknek a létrehozásához a kommunikáció és a bizalom hiányzik. Mindez ma még nem tud kiépülni, csak lassan egy-egy helyen, egy-egy formációban már találunk példát, léteznek kedvező irányok.

Sz. V.: Azt mondtad az előbb, hogy illúzióink voltak az 1990-es évek elején, hogy nem igazán mértük fel a reális folyamatokat. Ez biztosan így is volt. Milyen illúziókra gondoltál? Miben volt illúzióink? Mert azért Magyarország nem volt elzárva a nemzetközi folyamatoktól, pontosan tudtuk, hogy mi történik a nagyvilágban, nemcsak Európában, hanem Amerikában is. Már akkor komoly tudományos ismereteink voltak a nemzetközi környezetről. Miért voltak illúzióink?

R. J.: Szerintem nem tudtuk, vagy nem mértük fel azt, hogy az elmúlt rendszer milyen komoly válságot okozott a társadalomban. Ez volt az egyik probléma, hogy nem gondoltunk arra, hogy a társadalom bizalma totálisan elveszett, vagy pontosabban az új irányba nem épült ki. Arra, hogy az emberek motorikussá váltak, hogy automatákként működtek és nem kellett gondolkodniuk. Arra, hogy az innovációnak, a megújításnak a terei beszűkültek a magyar társadalomban. S bár bizonyos

önállóság, az önálló mozgás lehetősége, a vállalkozói szellem az 1980-as években is már jelen volt, mégsem tudtuk felismerni, hogy ebben milyen energiák rejlenek. A másik gond legfőképpen az volt, hogy a meglévő energiák felszabadítása helyett folyamatosan átvettünk külső modelleket, ezeket megkíséreltük villámgyorsan adaptálni, vagy próbáltunk alkalmazni olyan fejlesztési technikákat és intézményrendszereket, amelyek más társadalmi és kulturális rendszerben nagyszerűen működtek. Mondok erre példákat. Az egyik a Vállalkozásfejlesztési Alapítvány esete. A politika megszervezte megyékre az alapítványokat, azzal, hogy majd a vállalkozásokat támogatják. Mi lett belőle? Semmi. Ma többségében a mikro hiteleket nyújtják és kész. A vállalkozásoknak pedig nem igazán adnak segítséget. Ez a rendszer Angliában ugyan kiválóan működött, de a magyarországi bevezetéshez teljesen más szemlélet kellett volna. Mondhatnám az ipari park példáját is. Az ipar parkok létesítésére egy nagy kampány volt több éven keresztül. Minden városban legyen ipari park, ez volt a cél, mert az majd fogadja a vállalkozásokat. Milliárdok mentek közművekre a föld alá. Mi lett belőle? Van 25–30 működő ipari park, ami a 150–170 létesült egységgel szemben mérsékelt siker. Vagy említhetnénk a termálturizmus, a regionális repülőterek fejlesztését, de ne feledkezzünk meg a főterekről és más hasonló kampány programokról sem.

Sz. V.: És Te mit csináltál volna másképp, ha lehetőséget kaptál volna? Tényleg, gondoltál-e valaha is arra, hogy politikai szerepet vállalj, szakmapolitikai szerepet?

R. J.: Engem csábítottak a rendszerváltozás után Győrbe, hogy induljak a polgármesteri székért. Aztán utána még tíz évig csábítottak, hogy induljak a városomban helyi politikusnak. Bizonytalan vagyok, lehet, hogy jó, de lehet, hogy nagyon rossz politikus lettem volna. Nem tudom, bölcs feleségem megóvott ennek a dilemmának az eldöntésétől, mert mindig lebeszél az esetleges vállalásról. Most már azt mondom, jól tette, köszönet érte!

Sz. V.: Ezt most már nem tudjuk, nincs „kontroll csoport”.

R. J.: Hála istennek, nem tudjuk. Most már könnyű beszélni, hogy mi csinálhattunk volna. De én a legnagyobb problémának az elmúlt 20 évben a decentralizáció ciklikus felbukkanását, majd eltűnését tartom, azt, hogy hol volt, hol nem volt valamilyen szintű területi önállóság. Egy kicsit decentralizáltunk, aztán visszacentralizáltunk. Ezt azért tartom gondnak, mert mindez illúziókat keltett, aztán kiábrándultságot teremtett. Hiszem és vallom, hogy decentralizált intézményrendszerekkel nagyobb és tartósabb sikereket lehetett volna elérni az országunkban. Akkor, ha jogokat, felelősséget és persze finanszírozást biztosítunk egy térségnek, nagyobb településnek, azért, hogy próbálja meg a saját energiáit feltárni és megmozgatni. Ebben a struktúrában az emberek és az intézményeik elkezdték volna újra gondolkodni a helyzetüket, aztán összefogni egymással, hálózatokat építeni, kontrollálni a többieket, a másik közösségeket.

Sz. V.: De most ismét egy újra centralizáció tapasztalható, nemcsak nemzeti, hanem regionális és helyi szinteken is.

R. J.: Közben persze legyengül a társadalom. Mert megint azt hiszik, vagy hisszük, hogy csak a mi rendszerünk szerint lehet például a múzeumokat igazgatni. Nem tudjuk. Nem tudjuk megmondani, hogy kutatási témánkban a területi folyamatok, s azok alakításában mi tekinthető egyedüli üdvös megoldásnak.

Sz. V.: Mit értesz azon, hogy „mi”?

R. J.: Magyarul a társadalom irányítói, az elit. De ebbe mi is, kutatók, oktatók, tanácsadók, elemzők, egyetemi emberek is beletartozunk. A tudománynak sokkal határozottabban kellene kimondania, hogy igenis a decentralizációval, a helyi erőforrások aktivizálásával, ahhoz rendelt fejlesztéspolitikákkal sokkal mélyebb és tartósabb eredményeket lehet elérni.

Sz. V.: De hát a különböző tudományos művekben, tanulmányokban oly sokszor kimondtuk az ezzel kapcsolatos véleményünket. Ezért is gondolom, hogy nem ez a fő ok, hanem az, hogy valamilyen nem vagy változó módon érdeke a politikai szereplőknek a decentralizáció.

R. J.: Vélhetően nem mondtuk ki elégszer, vagy nem mondtuk ki elég határozottan. S pontosan azért, mert vélhetően nem volt igazán érdekünk megvédeni, vagy bizonyítani az igazunkat. Ezért sokkal többször kellene, újra és újra kimondani, elmondani ennek a fejlesztéspolitikának az elveit, gyakorlatát, na meg az eredményeit.

Sz. V.: A hazai területi folyamatokra gyakorolt hatások feltérképezésekor az európai területfejlesztési politikára is gondolnunk kell. Hiszen Magyarország az Európai Unió tagja. Véleményed szerint milyen befolyása van, lehet a hazai területi folyamatok alakulására az EU különböző direktíváinak? Vannak-e abban olyan szempontok, amelyek enyhíteni képesek a regionális egyenlőtlenségeket?

R. J.: Az Európai Unió alapelvei, mint a szubszidiaritás, a programozás, a partnerség, az, hogy a forrásokat lehelyezem oda, ahol majd döntenek a felhasználásról, és megpróbálok saját forrásokat is gyűjteni, az addicionalitás, ezek nemcsak haladó, de egyben időtálló elvek. Válságok ide, válságok oda, ezek a fejlesztési filozófiák Európa nyugati felében működtek és működnek ma is. Én elfogadom és hiszek bennük, az európai világ fontos alapköveinek tekintem ezeket.

Sz. V.: Véleményed szerint az európai elvek nálunk működnek?

R. J.: Ehhez idő kell, meg kell érteni, el kell sajátítani, s közben felnő egy új generáció. Meg kell érteni bizonyos struktúrákat és rendszereket. Ehhez stabilitás, a

rendszerek és intézmények fenntarthatósága szükséges, ami nálunk nem volt meg az elmúlt 20 esztendőben. Mindig jött egy új kormány és mindent átszervezett. Új minisztériumok, új intézmények álltak fel, új szereplők, új forráselosztási rendszerek, na meg új ideák és jövőképek. Minden állandóan átalakult, egy folyamatos változásban élünk. Az előbbi elvekhez, mint fejlesztési értékekhez egy stabil struktúra szükséges. A szubszidiaritás elve alapján, vagyis, hogy magam, a közösségem tudjon dönteni a dolgokról, ahhoz a biztonság, kiszámíthatóság elengedhetetlen. Ennek hiányában nem tudják értékelni a cselekedeteiket, nincs visszajelzés, nincs korrekció, nincs értelmezhető irányváltás.

Sz. V.: Lehet, hogy egy vállalkozó is azért próbál magának mindent gyorsan és azonnal megszerezni, mert ki tudja, hogy másnapra mi lesz?

R. J.: Vélhetően. Most van, holnap már nem lesz. Egy programot, egy tervet nem lehet úgy elkészíteni, hogy nem tudok egy csomó fontos elemet. Ha a megvalósítás lépcsői állandóan változnak. A tervezésben, a gondolkodásban a sarokpontok folyamatosan átalakulnak, ezért egy mozgó célpontra lőni nem egyszerű, közben maga a célpont is változik. Nem lehet úgy tervezni, hogy ne ismerjük a hozzárendelő forrásokat. Ha tudom, hogy van öt egységem, akkor tervezhetek. De mire befejezem a tervezést már csak egy van, mert négyet elvettek. Ehhez egyfajta stabilitás, biztonság kell, és ezért van az, hogy bizalmatlan mindenki, ezért van az, hogy mindenki saját magában, vagy a nagyon szűk közösségében gondolkodik és cselekszik. Ezért van az, hogy a települések nem működnek együtt, egy város nem működik együtt a szomszédjával. Veszekszik azért, hogy az Audi Ipari Park most Gönyűn legyen, ami közigazgatásilag nem Győr területe, de Győr határában van. És a polgármester harcol, mert majd oda fogják a vállalatok fizetni az adót. Ez nem bölcs dolog, hiszen a gazdasági egységek az összes szolgáltatást Győrben veszik igénybe, a városban van a banktól kezdve az iskolán át a különféle szolgáltatásokig szinte minden, ami a termelés kiszolgálásához szükséges. Nincs jól kitalálva a helyi adópolitika, mert arra kellene ösztönözni a szereplőket, hogy szövetséget kössenek, fogjanak össze, s akkor Gönyű is és Győr is kap a forrásokból, így aztán mindketten megélnék, és együtt fejlődhetnek.

Sz. V.: De ki tudja ezt eldönteni, hogy legyen szövetség? Ki határozza meg, hogy mik legyenek a szövetség feltételei? Ez azért talán mégiscsak egy kormányzati, állami feladat, nem?

R. J.: Nem hiszem, hogy direktívákkal, meg törvényekkel meg lehet oldani. Ebben az országban mindent törvényekkel akarnunk rendezni. Ezért vagyunk sokszor törvénytelenek, mert túl sok a törvény. Csak azzal lehet eredményt elérni, ha a szereplők az érdekeiket felismerik. Ennek azonban az átfogó társadalmi stabilitás és bizalom lehet az alapja. E nélkül mindenki csak saját magával foglalkozik. Megint csak az idő szerepét kívánom kiemelni. Szerintem a rendszerváltozás most zajlik és

még 10–15 év kell ehhez a társadalmi stabilitásra épülő bizalomhoz. Talán 2025–30 körül egy egész normális és kellemes országban élnek majd az unokáink.

Sz. V.: Nagyon érdekes tanulmányt olvastam Töled, a Magyar Tudomány 2007. évi 6. számában, ahol az európai regionális politika és a városfejlesztés kapcsolatát elemezted. Itt kifejtetted, hogy a városok a fejlődés motorjai, ők a növekedési pólusok. Szerinted milyen hatással van a területi, regionális egyenlőtlenségek rendszerére az a tény, hogy a városok szerepe megnövekedett, hogy a városok parancsnoki helyek, s hogy ezek a nagyvárosok nem horizontálisan, hanem vertikálisan kapcsolódnak a centrum országokhoz, a nagy nemzetközi cégekhez? Egyáltalán, mi a véleményed ma a városok szerepéről, milyen aktorok ők, milyen minőségben lépnek be ebbe a játéktérbe, amiről mi most itt beszélünk?

R. J.: A városok a területi fejlődés hordozói. Történetileg is mindig a város, a centrum volt az, ahol valamilyen úton, módon megjelentek az erőforrások, az intézmények, a kultúrák, az ismeretek és a tudások. A város védte meg mindig az intézményrendszert. A mai város, mint koncentrált centrum fogyasztói piacot jelent. Valójában mindig a város, a centrum az, ami az újdonságokat gerjeszti, ami továbbítja az innovációkat, innen lehet új ismereteket szerezni. Továbbá a város el is szívja az energiákat, gyűjti össze a vidékről, a környezetéből. Ha egy városi szerkezet kedvező, ha elérhető, s egyben befogadható, ha képes a vonzásterével együttműködni, akkor képes lesz a térségi folyamatokat alakítani, a vonzáskörzetében kedvező elmozdulásokat generálni.

Sz. V.: És szerinted tényleg megpróbál együttműködni? Mert az én kutatási tapasztalataim azt mutatják, hogy elvileg, csak a szavak szintjén van a centrumok és a környékek között együttműködés, csak a különböző koncepciókban fogalmazódik meg a térségi szemlélet iránti szükséglet, miközben nem ez a valóság. A valóság az, hogy nem igazán állnak szóba egymással a települések.

R. J.: A magyar önkormányzati törvényt egy fontos decentralizációs lépcsőnek tartom, ami a rendszerváltás után született meg, és ami eredményeként 3100 helyi közösség jöhetett létre. A településeknek a jogai, a hatáskörei, a funkciói és a finanszírozási keretei meghatározásra kerültek. Ez egy óriási áttörés volt a centralizált államirányítás után. A 3100 település közül sokan hiába próbáltak különféle együttműködések szervezni, ezek többségében sikertelenek voltak. Ezek mögött a hatalomnak az „oszd meg és uralkodj” szemlélete állt. Továbbá az, hogy „én”, vagyis egy párt vagy egy kormány, vagy a politikai elit tudja mindig megmondani, hogy milyen legyen a „működés” rendszere, és „ti” pedig, a többiek meg lássátok csak el az iskolát, oldjátok meg a kéményseprést, meg a temetőt gondozzátok. A megosztottság mind a funkciókban, mind a forrásokban folyamatosan jelen volt az önkormányzati rendszerben. A másik gondot abban látom, hogy a fejlesztéspolitikáknak, vagy a „segítéspolitikáknak” – ez talán jobb kifejezés – nem voltak koncentrált terei.

Nagyon későn ismertük fel a nagyvárosok vagy a középvárosok erőteljes térség-dinamizáló hatásait. Az előbb említettem az ipari parkokat. Magyarországon 40–50 ipari park megfelelő felszereltséggel, szolgáltatásokkal mondjuk a középvárosi há-
lózatban, képes lett volna vonzani az ipart, a képzett munkaerőt. De mi történt való-
jában? A területi politika alapelve volt, hogy mindenkinek adjunk egy kicsit – mert
minden település, központ mögött állt egy kedves képviselő, vagy valaki, akit sze-
retni kell. Mindez aztán a forrásokat szétforgácsolta, nem tette lehetővé a koncent-
rált fejlesztéspolitikát. Ezáltal a centrumok egymás rovására lettek egyre gyengébb-
ek. Hiszen egymással állandóan versenyeztek, ami lassan a mániánkká vált az
1990-es években. Versenyeztek, nem fogtak össze. Például mindenki termálfürdőt
akart. Nem lehet termálfürdő minden kisvárosban, hanem csak ott lehet, ahol szol-
gáltatás, szálloda van, ahol az emberek nemcsak fürdeni tudnak, hanem sétálni,
szórakozni, kikapcsolódni. Mindenkinek valamit adott a fejlesztéspolitika, így aztán
elszórta, elpazarolta a forrásokat.

Sz. V.: Régóta látok egy dilemmát. A dilemma a következő, lehetséges a területi kiegyenlítést megvalósítani akkor, ha a sikeres területi, társadalmi és gazdasági fejlődés kulcsa a koncentrált fejlődés? A szociológusok, a társadalom földrajzokosok – összhangban az európai politikai elvekkel –, általában azt vallják, azt valljuk, hogy a regionális egyenlőtlenségek helytelenek, és ezért enyhíteni kell őket, mert az igazságtalan, hogy valaki a lakóhelyén ne jusson hozzá a szükséges alapellátáshoz, vagy a minőségi élet lehetőségeihez. Miközben ezek a szakmák, közte én magam is látjuk az elvek és a valóság közötti ellentmondást, a nagyvárosok kiemelkedését, központi, egyben innovációs szerepeit, s ezek kedvező gazdasági, társadalmi hatásait is. Lehet, hogy csak a lelkiismeretünket akarjuk megnyugtatni, amikor a fenti igazságtalan elosztás ellen szólunk? Hiszen az igazságosabb elosztás egyik következménye, ahogy azt az előbb említetted, az erőforrások szétszórása, hogy mindenki kap egy kicsit, de abból nem születik valódi dinamikus fejlődés. Lehet, hogy fel kellene – legalább átmenetileg – vállalnunk azt a választ, hogy a jónak kell adni, mert ott a potenciál, az erőforrás is ott van, és ott vannak azok a szakképzett emberek is, akik meg tudják csinálni a fejlesztéseket, hogy majd ezzel megalapozzuk a kiegyenlítést?

R. J.: Az európai területpolitika fő célja volt a jóléti modell megvalósítása, amikor azt mondta, hogy igen, ki kell egyenlíteni, helyzetbe kell hozni a térségeket, s ezzel piacokat kell teremteni. A piacok mindenhol elérhetőek legyenek, mindenki hozzá tudjon jutni a fogyasztás lehetőségeihez. Ezért szükség van az egységes európai térre. Az 1980-as, 1990-es évek, de még a 2010-es évek elején is jóléti ideológiák működtek. Az új tagállamok, Kelet-Európa országai ezt a jóléti modellt, annak főként reménységét kapták. Azóta azonban kiderült, hogy az európai jóléti rendszer bajban van, hogy Európa is számos problémával küzd. Ebből is fakad a kohéziós politikában a váltás szükségessége. Ennek iránya, hogy a városok váltak az európai fejlesztéspolitika új fókuszává, így a centrumok fejlesztését kezdi ösztönözni az Európai Unió. S ezzel a helyi források, adottságok erőteljesebb inspirációja vált

időszerűvé, ez képviseli a területi politika új irányát. Természetesen soha nem fogja kimondani egyetlenegy politika sem, hogy egy országnak a kétharmada, vagy egyharmada a fekete lyukban él, vagy életképtelen, mert ott választópolgárok laknak, akik majd döntenek. Már csak azért sem tehetik, mert az könnyen a szélsőjobb felé sodorhatja a térségeket. Nálunk is lehet tapasztalni, hogy a szélsőjobboldali párt terjeszkedése a legdepressziósabb, leghátrányosabb helyzetű térségekben erőteljesebb, miközben ezekbe a térségekbe mindig is jelentős források áramlottak, illetve mentek volna, ha az ottani elit csoportok nem a maguk céljai és elvei szerint osztja el azokat. Borsodban, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, vagy Békés megyében a helyi politikai, gazdasági, közszolgálati elit az elmúlt 20–25 évben a fejlesztéspolitikát alapvetően befolyásolta, s annak hasznából részesedett, vagy kedvezően jutottak az erőforrásokhoz, fejlesztésekhez, termelési tényezőkhöz, munkaerőhöz.

A centrumok, a nagyvárosok fejlesztésével a térségi hatások koncentráltan jelenhetnek meg, a terjedésük gyorsabb, vízesésszerű lehet. Ezt bizonyítja Debrecen látványos felzárkózása a keleti országrészben, Győr folyamatos dinamikája, vagy az egyre határozottabban felelő Szeged vagy Pécs.

Sz. V.: De arra sok fejlesztési forrás volt, a belvárosokat szinte mindenhol meg lehetett újítani, lehetett arra pályázni.

R. Én azt gondolom, hogy legyen rendben a belváros, lehessen jót sétálni, gyönyörködni az épületekben, legyenek izgalmas éttermek, ahol speciális a kínálat, szóval élvezni tudjuk a várost.

Sz. V.: Erre azt is mondhatná a radikális városszociológia, hogy eközben a város többi része elhanyagolt, mert a középosztály a meglévő forrásokból, azok koncentrált felhasználásával, megcsináltatta magának a belvárosait ahol él, és amit leginkább ő használ.

R. J.: Ez elvileg igaz, de azt is látni kell, hogy a középosztály életmódja mintateremtő. S ez tovább görgeti a változást. A súlypont szemléletű fejlesztés előnyeit a saját egyetemem, a Széchenyi István Egyetem példáján követhetem végig. 2008-tól közel 12 Mrd forintot kitevő európai uniós, hazai, na meg saját forrás felhasználásával sikerült alapvetően átalakítani az egyetemet, annak környékét és magát a várost is. Minden megújult, új épületek, új terek, új műszerek, új szervezetek, új emberek. Persze, még „kicsi a zakóm”, meg „nyom bennünket a cipő”, meg a „kamaszkori betegségek” tömkelegét éli meg a szervezet, az irányítás, azonban előbb-utóbb megváltoznak a szereplők, és kialakul az új generáció, aki már az új környezetben, millióban nőtt fel. Átalakult a város maga is, hiszen a közös fejlesztés eredménye lett, hogy két városrészt egy új hiddal összekapcsolták, ezzel átalakult az emberek mozgáspályája, az egyetem még szervezettebb – városszerkezeti és szellemi dimenzióban is – integrálódott a városba. A változásokhoz persze idő kell. A területi kutatásokban az idő dimenzió roppant izgalmas, de kevésbé kutatott kérdés. Az idő a

tér változását mutatja, de az idő visszahatása a térre, ezeket a folyamatokat új módszerekkel kellene leírni, s így aztán megérthetjük a tér, a városi tér társadalmi és gazdasági átrendeződését.

Sz. V.: Ez utóbbi javaslatodnak nagyon örülök, mert a társadalmi összefüggések szempontjairól én is szeretnék kérdezni. A „Régiók és a nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon” (MTA RKK, Pécs–Győr, 2005) című könyvben, amit Grosz Andrással közösen szerkesztettél, sorra veszitek az innovációs potenciál konkrét elemeit. Ezek főként gazdasági tényezőkkel kapcsolatosak, a technológiai kínálat, az innovációs szolgáltatások intézményei, a vállalkozások kapcsolatrendszerei, azok működése, a kutatás-fejlesztési tevékenységek, a helyi és a regionális fejlesztési politikák összefüggései, ezeket emeltétek ki. Arra is rámutattatok, hogy a regionális innovációs potenciál általatos felsorolt elemeinek kiemelkedő a szerepük a versenyképesség alakulásában. És itt nekem hiányérzetem van. Szerintem a regionális innovációs potenciál, de a versenyképesség alakulása szintén nemcsak a felsorolt elemektől, hanem különböző társadalmi tényezőktől is függ. Ezekről Ti nem beszéltek, a könyvben nem látok par excellence társadalmi szempontokat, vagyis olyan tényezőket, amelyek az ott élő népesség társadalmi szerkezetét, iskolázottságát, a társadalmi érdekérvényesítés lehetőségeit, a civil szervezettséget, az érintett társadalmak jól-létét jelölik meg.

R. J: Akkor még nem tudtam, hogy ezek a tényezők milyen fontosak. A kutatás időszakában nem voltunk elég merészek ahhoz, hogy azt mondjuk, igen, a társadalmi tényezők, azok intézményei, a városi közösségi kultúra, a befogadó készség, a bizalom, a hajlandóság az újdonságok iránt, azok megélése és egyáltalán az innovációkkal való merész együttélés nélkülözhetetlen alakítója a versenyképességnek. Most már úgy gondolom, hogy ezek a legfontosabb tényezők. Változtam, és mentésemre szolgáljon, hogy az ott, s akkor vizsgált tényezőkhöz voltak számszerűsíthető paraméterek, s az imént említettekhez viszont ma sem találunk megfelelőket.

Sz. V.: Meghallgattam felvételről a Mindentudás Egyeteme sorozat keretében, 2005-ben felvett előadásodat. Az volt a címe, hogy „Miért élnek jobban az emberek a Dunántúlon, mint az Alföldön?” Ebben az előadásodban (is) sorra veszed az eltéréseket meghatározó regionális, egyenlőtlenségi tényezőket. De most nem ezt szeretném Tőled kérdezni, hanem azt, hogy szerinted miért élnek jobban az emberek Ausztriában, mint nálunk? S, hogy vannak-e területi összefüggései annak, ha jobban élnek az osztrák emberek?

R. J.: Ausztria sem ítéltethető meg kizárólagos módon. Tele van ellentmondásokkal, aminek egy részét – például a történelmi múlt - még mindig nem dolgozták fel. Ennek ellenére 1955 óta egy stabil ország, ahol a két nagy párt, a szociáldemokraták meg a néppárt ugyan játszadozik egymással, hol ez, hol az volt hatalmon, de ki tudtak egyezni a társadalmi biztonság érdekében. Ez azt jelentette, hogy az embereknek

érdemes volt a pénzüket vállalkozásba fektetni, többet törődni a településükkel, kialakult a folyamatosan bővülő fogyasztási kínálat és kereslet. Persze a területi különbségek nem elhanyagolhatóak. Burgenland Ausztria legelmaradottabb térsége. (Persze, mi szeretnénk olyan elmaradott lenni!) A burgenlandi tartományi kormányoknak például több száz szélkereke van, a bevétel a tartományhoz kerül, amiből finanszírozni lehet aztán innovációs központokat, főiskola építést és sok más fejlesztést. A közösségek maguk rendelkeznek a saját forrásaik fölött. Bár a felhasználást kontrollálják, azért is, mert a civil társadalom mindig is erősebb volt Ausztriában, mint nálunk. Hadd utaljak, az ún. „magvető elméletre”, amit az Európai Unió terjeszt. Ez azt jelenti, hogy elvetjük a magot, aztán majd valahol föléled. Hát ott elkapkodták a magokat – éppen a fejlett civil társadalom miatt. Aztán elültették azokat a magokat, és gondosan ápolták. Talán ezért élnek jobban az osztrákok, mint mi. Vagyis, nemcsak a gazdasági adottságaik révén, hanem a kultúra, a stabil intézményrendszer, az együttműködések következtében. A polgárosultság, az értékek, a közösség-építés Ausztriában meghatározó jövőalakító tényezők. Szemben velünk, ahol mindig valakitől, valaki mástól várjuk a megoldást, hogy majd a földesúr, az iparmágnás, az állam, s napjainkban az Európai Unió irányokat ad, s azokat finanszírozza. Nos, ez nem megy!

SZ. V.: A regionális tudomány fejlődésében fontos szerepet vállaltál. „Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón” című, 2000-ben megjelent kötetben, amit Horváth Gyulával szerkesztettél, tételesen felsoroljátok azokat az eredményeket, amelyek egy 20 esztendő múlva visszatekintő, új tudomány kialakulását igazolják. Miközben vannak jelek, amelyek vitatják ezt az önállóságot. Nem mindig világos azokhoz a tudományokhoz való viszony sem, amelyekből ez a tudomány kinőtt, így a földrajz és a közgazdaságtudomány, a szociológia tudományához való kapcsolódás, a különbségek rendje sokszor még a regionális tudományt művelők szerint sem egyértelmű. Ezért is kérdezem Tőled, hogyan látod a regionális tudomány önállóságát, más tudományokhoz való viszonyát? Szélesebb értelemben, hogyan ítéled meg a regionális tudomány jövőjét, a társadalompolitikai döntésekben való részvételének a lehetőségeit?

R. J.: Életemnek sok nagy kalandja volt, s remélem lesz még néhány. A hazai regionális tudomány megszervezésében való részvétel a legnagyobbak közé tartozik. Létrehozni, szervezni, intézményrendszert építeni ez óriási feladat volt. Enyedi professzor úr nyomdokain lépkedni, az ő atyai irányítása mellett részt venni egy új társadalomtudományi terület kialakításában Magyarországon, csodálatos időszak volt. Nem mondanám, hogy napjainkban társadalomtudomány ellenes hangulat van. Inkább azt, hogy a társadalomtudományok többsége nem tudott kellő válaszokat adni a mai és a jövőbeli problémákra. Pedig volt pénz, paripa, fegyver, posztó. Bár a regionális tudomány több- kevesebb sikerrel megkísérelt számos tudományos kérdésre feletet adni, s azokat rendszerezett művekben, sorozatokban összegezni. Más társadalomtudományi ágakban azonban nem készültek átfogó elemzések, összegzések az elmúlt

időszakról. Nem tudunk – vagy én nem tudok – mutatni nagy közgazdaságtudományi munkát, olyat, ami feldolgozta volna a rendszerváltozás gazdasági következményeit. A szociológiának is végig kellene gondolni, hogy mit tett ebben a húsz évben, milyen válaszokat adott a társadalmi problémákra. Talán a történettudomány volt egyedül képes a kihívásokra válaszolni. Épp most került a kezembe Kolosi Tamás és Szelényi Iván könyve, amiben arról írtak hogyan gazdagodhatunk meg (*Kolosi T.–Szelényi I. [2010] Hogyan legyünk milliárdosok? Corvina Kiadó, Budapest*). Sok érdekességet láthatunk a rendszerváltozás utáni gazdasági elitéről. A vidékről is sokat tudunk, Te nagyon alaposan és komolyan vizsgáltad a nagyvárosi társadalmakat (*Szirmai V. [2009] A várostársadalmi versenyképesség társadalmi tényezői. Dialóg Campus Kiadó, Pécs*). És még sorolhatnám tovább, de a lényeg az, hogy a feltárt részismeretek valahogy még nem állnak össze. Remélem, hogy lesznek kutatók, műhelyek, amelyek ezeket a nagy összegzéseket el fogják végezni.

Ami a regionális tudomány jövőjét illeti, annak művelése lassan áthelyeződik az egyetemekre, és a doktori iskolákra. A regionális kutatások jövője attól is függ, hogy a korábbi nevén MTA Regionális Kutatások Központja hogyan tudja kezelni a mai nehézségeit, hogyan tud integrálódni az MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont rendszerébe, hogyan találja meg, újítja meg magát, s értékeit – ami jócskán van – miként képes hasznosítani.

SZ. V.: Az eddigi munkásságod egyik jelentős eredménye a Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, aminek vezetője, alapítója vagy. Milyen szerepet tölt be ez az életedben? ,

R. J.: Kalandról beszéltem az előbb, nos, ez is az. Én nem csináltam semmi újat, csak folytattam, amit az MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézetében elkezdtem. Az intézetben az volt a munkám, hogy fiatalokkal, tehetséges emberekkel foglalkozzam. S hogy csapatban dolgozzunk. Ezt belém kódolták már fiatal, kezdő kutató koromban az akkori professzoraim, tanárain. Arra tanítottak, hogy együtt kell működni, együtt kell kutatni. Mindig megbeszéltük, hogy ki az, aki a kocsit húzza, ki az, aki rajta ül, mert valaki mindig doktorit, nagydoktorit vagy éppen könyvet írt. Talán ez az az érték, ami megmarad utánam, az a kutatói, csapatszervezői mentalitás. Ebből a szemléletből egy kicsit át tudtam adni a fiataloknak, azt, hogy dolgozzanak együtt, figyeljenek egymás értékeire, próbálják meg a kutatói, oktatói közösségeket összetartani. A doktori iskola végül is az intézeti lét folytatása. Az iskolában egy újabb alkotó közösség jön létre, jó látni a fiatalokat, izgalmas átadni a kutatási tapasztalatokat, olvasni egy-egy jobb dolgozatot, cikket, vagy egy sikeres életpálya elindulásában, annak eredményeiben részt venni. A Széchenyi István Egyetem lehetőséget és alkalmat ad arra, hogy egy, a tudományos kutatásra épülő iskolát alakítsak ki, az eredményekre büszke vagyok. Nagy szeretettel végzem munkámat.

Sz. V.: Nagyon sokoldalú, sokarcú az életpályád. Mi tudjuk, sokan tudjuk, de lehet, hogy valaki meglepődik, hogy egy ilyen kemény tudománnyal foglalkozó valaki műgyűjtő lesz. Miért kezdte el gyűjteni, és miért pont a Női Nyolcak Csoportot kezdte először gyűjteni? Egyáltalán, mi a szerepe az életedben a gyűjtésnek és mi a szerepe a nőknek?

R. J.: A gyűjtés a pécsi életszakaszomban indult. Pécs egy kultúra-város, még az ún. „anti világban” is az volt. Kiállítások, múzeumok és a Pécsi Vásár. Pécssett kezdtem el a gyűjtést, a vásárban hozzájutottam képekhez, először csupán dekorációknak tekintettem azokat, majd felfedeztem az alkotásokat, az alkotókat. Családomban polgári milió volt, a szüleim szerették az ezüstöt, a képeket, sok-sok kötet könyvünk volt, anyám perzsaszőnyeget szőtt, ezek mind fontosak voltak az életünkben. Ezek is inspiráltak a gyűjtésben. Az első házasságom végén, a válást követően az akkori gyűjteményem az első feleségemnél maradt. Aztán újrakezdtem. A második feleségem Edit, csodálatos asszony, megértő, támogató társ. Győrben kezdtük együtt az új életet, stabilizálódtunk, s újra előjött az örök szenvedély, a gyűjtés.

Miért a Női Nyolcak? Felfedeztem, hogy az 1920–30-as évek női alkotói között volt egy iszonyú inspiratív csoportosulás. Vagány, avantgarde csajok, akik szembe mertek és tudtak nézni az akkori kor minden megkötésével, mindezt a mesterük, a kiváló festő Vaszary János is segítette. Egyedi stílust, önálló művészi világot sikerült megteremteniük és ez engem vonzott. Érdekelt, hogy mi motiválta őket egy konzervatív, tekintélyelvű, s egyben zárt, a női művészetet nem kedvelő világban. Sikerült egy kisebb kollekciónak összeszedni tőlük, amitől nem válnék meg.

Aztán elkezdtem gyűjteni a geometrikus, konkrét művészetet, ami már egy kicsit a szakmámmal is összefügg. Hiszen, aki a tér problémáival foglalkozik, ahhoz a struktúrák közel állnak. Mindig szerkezetekben gondolkodtam, a társadalmi, gazdasági viszonyok rendszerét vizsgáltam. A geometrikus, vagy konkrét képek, amelyek mindig a tiszta formákra törekszenek, valahol ugyanazt a problémát fogják át, azt keresik, hogy miként lehet a teret megnyitni, abba behatolni, vagy éppen színessé tenni, annak rendszerét megérteni.

Több időre lenne szükségem, mert csak komolyan és elmélyültem lehet gyűjtést folytatni. Érdekel a művészeti piac megfejthetetlen rendszere, az, hogy miként lehet egy műtárgyat eladni, miként alakulnak az árak, azokat milyen tényezők befolyásolják. Éppen ezért megyek el holnap a Francia Intézet rendezvényére, Fehérvár-csurgóra, a Károlyi kastélyba, ahol francia műkereskedők, elemzők kétnapos szemináriumot tartanak, az európai műtárgypiac trendjeiről. Titokzatos, érdekes világ. Nekem ez a hobbim, ez a szenvedélyem.

Sz. V.: Arra gondoltam, hogy vajon ez a szenvedély össze függ-e az innovációval kapcsolatos tudományos érdeklődéssel? Hogy ez a kettő ugyanannak a lényegi dolognak a megnyilvánulása? Inkább úgy kérdezem: mindig ott van a fejedben az innováció? Te innovatív ember vagy a magán, mindennapi életben is?

R. J.: Igen, persze. Van Ipad-em, meg Iphone-om. Az unokám a skype-on hív fel. Használok a Windows 2010-et. Igyekszem friss lenni, s a világban eligazodni.

Sz. V.: *De nemcsak a technikára gondolok.*

R. J.: Ezek is fontos kihívások. Az ember képes legyen folyamatosan megújulni. De valójában kettős arcom van. Van bennem egy erős ragaszkodás az értékekhez, ezt nevezzük konzervativizmusnak, s ott a folyamatos megújítást keresésem. A kettős énem küzd egymással. Ahogy öregszem, ez a kettősség – a jín és a jang – egyre inkább összecseng. Bölcsőbb leszek, nyugodtabb, türelmesebb.

Sz. V.: *Most már jó néhány éve figyelem az életpályádat, Talán legelőször Kecskeméten találkoztunk. Akkor az életed egy átmeneti szakaszában voltál. Azóta sok változás történt veled. Ezek a változások tudatosak voltak, elhatároztad, hogy Te, mondjuk, a 60. életévedre, a tudományban ezt meg ezt akarod elérni, hogy egy nagy egyetemnek akarsz a rektor helyettese lenni, vagy ezek csak úgy felkinálkoztak és éltél a lehetőségekkel?*

R. J.: Inkább az utóbbi. Persze megpróbáltam megragadni a lehetőséget, ezt egy nagy kihívásnak tekintetem. Élvezem az egyetemi alkotói világot, ez inspirál és folyamatos megújításra ösztönöz. Ugyanakkor képes vagyok arra – mert alkalmat kapok a környezetemtől –, hogy leüljek a klaviatúrához, verjem a gépet és írjam a tanulmányokat, a kutatási koncepciókat, mert tudom, hogy ezt meg kell tenni. Szerencsém volt abban, hogy időben meg tudtam szerezni mindazt, ami a tudományos munkához szükség. Nem 60 éves koromra lettem nagydoktor, hanem 43 éves koromban. Mindezt köszönhetem a környezetemnek. Az intézetemnek, az egyetemnek, a szakmai közösségemnek, s főleg a családomnak, lányaimnak, unokáimnak és főleg szeretett feleségemnek, aki nagy biztonságot teremtett ahhoz, hogy a céljaimat elérjem. Nélkülük semmi lennék, velük vagyok valami.

Sz. V.: *Ez a sikered titka?*

R. J.: Igen. Én jól nevelt vagyok. Most éppen a Széchenyi István Egyetem Intézményfejlesztési Tervén dolgozom, tegnap este 10-ig még olvastam az anyagokat. Ez a dolgom, ez a feladatom. Persze, néha lusta is vagyok, de szeretek sétálni Modival, a kutyámmal, vörösbort iszogatni s mostanában nagy kedvvel olvasom a mai orosz irodalmat, s persze nézegetem a képeimet.

Sz. V.: *Sikeresnek tartod magad?*

R. J.: Igen, úgy érzem jó vállalkozásokban vettem részt, sikerrel. Az elmúlt évek jók voltak, sok-sok izgalmas dolog történt velem és ezek közül többnek az alakításában részt vehettem. Lehetett volna még szorgalmasabb, de azért egy pár könyvet

meg tudtam írni, van néhány érdekes tanítványom, egy-két érdekes kutatást folytattam és vannak tanítványaim. Mi kell még?

Sz. V.: Melyik könyvedre vagy a legbüszkébb?

R. J.: Három könyv, amit szeretek: a '93-ban írt első könyvem érdekes és még mindig idézik (*Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk. [1993] MTA RKK, Győr*), vagy legalábbis tiszteletkörükként beírják az irodalomjegyzékekbe. A Lengyel-Rechnitzer: „Regionális gazdaságtan”, azt mondják alapmunka (*Dialog Campus Kiadó, 2004*) Rendesen megírtuk, bár frissítésre szorul. S végül a Smahó Melindával írt Területi politika (*lásd korábban*) című könyvünket kedvelem, mint újszülöttet. S amire még büszke vagyok: a „(Mű) gyűjteni, de hogyan?” (*Régió Art Kiadó, 2002*). Szeretem ezt a könyvemet, folytatni fogom, „Mű gyűjteni, de minek?” címmel.

Szeretnék még egy vagy kettő könyvet írni. Az első a győri városfejlődési modell története lenne. Be akarom mutatni, hogy mi is az a győri modell, hogy mitől tud egy város 200 év óta folyamatosan újításokat véghezvinni. Úgy érzem, ezt kötelességem megírni. Legyen ott Győrben a könyvespolcokon. Aztán szeretnék írni egy másik könyvet. Korábban négy kötetes sorozatban gondolkodtam, ami felvezető lehet a területi folyamatok tanulmányozásához és annak alakításához. Elkészült már a regionális gazdaságtan, most jelent meg a területi politika, korábban megírtam a területalakítás rendszerét, a területi stratégiát. Hiányzik a negyedik láb, a menedzsment, a megvalósítók szervezeti, módszerei és technikai. Ha sikerül megírnom, akkor a négy mű valahol összekapcsolódik, ami a regionális tudomány tanulmányozásához segítséget nyújthat, s összefoglalja erről a csodálatos szakmáról, tudományterületről szerzett ismereteimet.

Sz. V.: Mik a jövőben terveid? Mire akarod a hangsúlyt fektetni a következő években? Az egyetemi feladataidra, kutatásokra, is-is?

R. J.: Válaszút előtt állok, 60 éves lettem. Büszkén mondhatom, mindenem megvan! Sikeres vagyok, hála Istennek, egészségem is megvan. Ma ez a legfontosabb, a többi megvesszük, ahogy nagypapám mondta. Vigyázok is rá. Az egyetem most átalakul. A régi egyetemi vezetés, az alapító atyák egy éven belül visszavonulnak. Én vagyok az egyetlenegy köztes „atya”, az alapítók utáni következő generáció egyik vezetője. Lehetne folytatni az egyetemépítést, van benne fantázia. Óriási energiákat követel azonban az egyetemvezetés, s a megújítás, ami szükségszerű, számos konfliktust generál. Szeretem az egyetememet és a városomat is. Az most a kihívás, hogy ott, az egyetemen lépjek előbbre, vagy maradjak az iskolámnál, egyben a kutatásoknál. Hiszen erről van papírom és jogosítványom. Na, meg belemélyedhetnek a műgyűjtésbe is. Várom a környezetemtől az impulzusokat, hogy merre mozduljak el.

Sz. V.: János, szoktál visszaneézni, vagy inkább előre nézel?

R. J.: Inkább előre nézek. Jó, hát levonom a következtetéseket, de inkább csak a jövő érdekel. Alapvetően optimista vagyok. Bár néha „beleesek” egy-egy pánikhelyzetbe, de próbálok kimászni belőle, vagy a feleségem okosan kiráncigál onnan.

Sz. V.: Nem válaszoltál arra a kérdésre, hogy mi a szerepe az életedben a nőknek?

R. J.: Nálunk a családban három lányom van, négy unokám, abból három lány, egy fiú. Gyakran velünk lakik, él szeretett anyósom és kedves sógornóm. Van egy kutyám, de azt is kiheréltették. Csupa nő, hölgy vesz tehát körül. Nagyon sokat köszönhettem a nőknek, így a munkatársaimnak, a barátnőimnek, az első feleségemnek. A doktori tanítványaim háromnegyede szintén nő. A legtöbbet azonban feleségemnek, Editnek köszönhetek, aki békét, nyugalmat, türelmet, szerelmet, biztonságot és stabil hátországot nyújt. Zsófi a közös lányunk, aki édes, kedves, okos és egy jó ember, kiváló teremtés. Most éppen forradalmat csinál.

A titkárnőimnek is sokat köszönhetek, például az Ágikának (*Havas Ágnes*). Ha ő nem rugdos engem a nagydoktorival, hogy „magának ezt meg kell írni”, mert „maga erre már érett”. Meg, hogy „ne törődjön semmivel, majd én viszem a boltot, meg viszi a Lados.” Szóval kihajtotta belőlem. Magamtól is megcsináltam volna, de jó, hogy valaki folyamatosan biztatott. Azóta is szeretettel gondolok rá. Most is olyan kiváló kollégáim vannak, mint a Melinda, aki egy fantasztikus menyecske, iszonyú precíz, és mindig talált valami hibát közös könyvünkben, s nem hagyott békén, amíg ki nem javítottam. A nőikkel tehát ilyen a viszonyom, kedvelem őket. S nagy örömeimre szolgál, ha csinosak, nőiesek, üdék és bájosak.

Sz. V.: Szeretsz utazni?

R. J.: Szeretek elmenni Párizsba, ott már sokszor voltam, de még tervezem ide az utazást, mert rendes kiállításokat láthatok, meg a város nagyon jó. Vagy London, vagy Berlin, az olyan helyek vonzanak, ahol érdekes galériák, művészeti attrakciók érhetők el. Ám igazán Vászolyban szeretek lenni, ott van a balatoni nyaralónk. Gyönyörű környezet, ott lehet igazán pihenni.

Sz. V.: Kedves János, nagyon köszönöm ezt a beszélgetést!

TERÜLETFEJLESZTÉSI TÁMOGATÁSOK ÉS ÉRTÉKELÉSI SZEMPONTOK NÉMETORSZÁGBAN

HORVÁTH GYULA – PÁGER BALÁZS

Bevezetés

Németország területi politikai adottságai különlegesnek mondhatók, ugyanis az újraegyesítést követően erősödött a területi különbségek csökkentését célzó programok és stratégiák jelentősége. A területpolitika intézményrendszerének és finanszírozásának a működését alapvetően az ország föderatív berendezkedése határozza meg. Az újraegyesített Németországban jelentős különbségek voltak a keleti és a nyugati tartományok között, és ezek bizonyos területek esetében még a mai napig is meglátszódnak. Németország sajátos szituációba került, amelyhez hasonlót csak az olasz Észak–Dél ellentétben lehetett felfedezni, ugyanis a fejlett piacgazdasági rendszerrel működő nyugati tartományok gazdasági teljesítménye és gazdasági-társadalmi fejlettsége szignifikánsan nagyobb volt a keleti, a rendszerváltásig és az újraegyesülésig szocialista tervgazdasági rendszerben működő tartományokéhoz képest (Horváth 2012). Így a nyugati tartományoknak és később az egyesült szövetségi köztársaságnak átfogó, nagyszabású politikai lépéseket (pl. az „Aufbau Ost”, a keleti tartományok felzárkóztatását szolgáló politikája) kellett tennie annak érdekében, hogy minél gyorsabb ütemben csökkenthessék a fejlettségben meglévő szakadékot a keleti és a nyugati tartományok között. A támogatások ellenére a keleti tartományok a rendszerváltást követő első években súlyos válságot éltek át, amelyből az 1990-es évek végére a fejlődési trend átfordult enyhén pozitív irányba. A keleti tartományok fokozatosan közeledtek a nyugati tartományok gazdasági teljesítményéhez, de nem abban az ütemben, ahogy azt az előrejelzésekben megjósolták, úgyhogy még jelenleg is szüksége van a német területi politikának a tartományok közötti különbségek csökkentését szolgáló törekvésekre.

A német régiók közötti területi különbségek

Németország 1990. évi újraegyesítésével Kelet-Németország a korábbi KGST legfejlettebb országából az új állam legfejletlenebb térsége lett. A piacgazdaság kiépítése, a politikai rendszer változása jelentős mértékben rontotta az amúgy sem túl erős országrész fejlődési esélyeit. A tervgazdaság mechanizmusai és intézményei megszűntek, a gazdaság szerkezetében nagy átrendeződések zajlottak le, kedvezőtlen migrációs folyamatok indultak el. A két országrész egyesítése a korábbi magas szállítási költségek azonnali és drasztikus csökkenését eredményezte.

A transzformáció hatásai az országrészt új tartományokban differenciálódási folyamatokat indítottak el (*Heimpold* 2010).

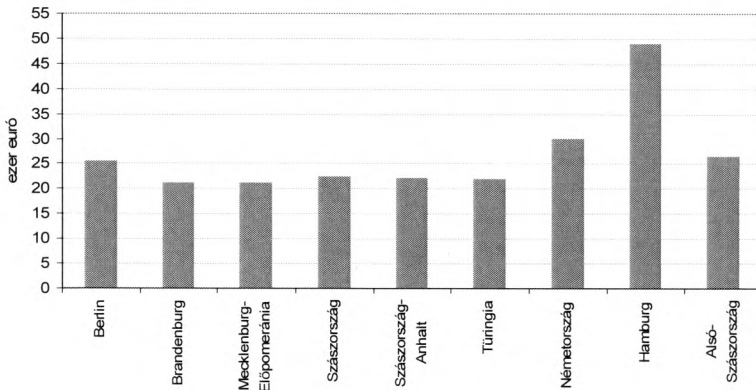
Az új keletnémet tartományok formálisan rendkívül rövid idő alatt integrálódtak az egységes német államba. A piacgazdaság és a demokratikus politikai rendszer intézményeinek kialakítása nem igényelt hosszas előkészületeket, hiszen a nyugatnémet jogrendszert kellett alkalmazni. A transzformáció nagymértékű állami támogatásokkal zajlott, az országrészt integrálódását elősegítő politikai döntések jelentős része a szociális állam koncepciójából fakadt. Az új tartományoknak juttatott állami transfereket egyes szerzők a II. világháború utolsó következményének és keleti tartományok által vállalt áldozat ellentételezésének tekintik (*Eltges–Strubelt* 2010). A hatalmas állami tőkeinjekció nélkül a szétesett keletnémet gazdaság növekedésre alkalmatlan lett volna. A nyugat-németországinál két és félszer magasabb beruházási ráták a kezdeti időszakban az állami infrastruktúra-fejlesztéseknek, az állami vagyon privatizációjában alkalmazott ösztönzőknek, valamint a nagyméretű kombinátokat felváltó kis- és közepes méretű vállalkozások széles körű elterjedésének köszönhető.

Az új keletnémet tartományok elmaradottságának mérséklésére a német államnak és társadalomnak nagy árat kellett fizetnie. A szociális piacgazdaság hagyományos alapelveit rögzítő német alkotmány 72. cikke kimondja, hogy „A Szövetségnek... [a konkuráló törvényhozási körben] törvényhozói joga van, amennyiben szövetségi törvényhozásra van szükség, mert a jog- és gazdasági egység biztosítása, különösen az egy tartomány területén túlmutató életviszonyok egységességének biztosítása azt megköveteli”. Ezt az alkotmányos tételt alkalmazta a német törvényhozás a területi különbségek mérséklését célzó joganyagokban. A területi tervezésről szóló törvény (*Raumordnungsgesetz*) 1. cikke rámutat arra, hogy a szövetségi köztársaság egész területét fejleszteni kell, sajátos területpolitikát kell folytatni és a területi hatásokkal járó terveket, fejlesztési programokat össze kell hangolni. A német állam célja, hogy állampolgárainak az ország minden részében egyenlő életfeltételeket teremtsen, mérsékelje a régiók közötti különbségeket. A szövetségi területpolitika feladata emellett az is, hogy elősegítse a szerkezetileg gyenge rurális térségek fejlődési potenciáljának a hasznosítását, bővítsa a foglalkoztatást és közreműködjön a lakáspiac szervezésében, fejlessze az infrastruktúrát és a városi funkciókat, valamint aktívan részt vállaljon a környezet védelmében.

Az egyenlőtlenségek általános fokmérőjét, az egy főre jutó GDP-t tekintve a nagymértékű állami beavatkozás szükségessége teljesen egyértelmű. A országrészt – a jelentősnek tekinthető fejlődés ellenére – 2008-ban lényeges lemaradást mutatott a nyugatnémet tartományokkal összehasonlítva (*1. ábra*). A keleti tartományok jövedelemtermelő képessége között túlzottan nagy különbségek nincsenek. Berlin egy főre jutó GDP-je is a német átlagnak mindössze csupán 85 százalékát éri el, majd a déli tartományok következnek a sorban 73–74%-os teljesítménnyel, Brandenburg (71%) és Mecklenburg-Előpomeránia (70%) mutatója sem szakad le a többi tartományétól. A vásárlóerő-paritáson számított GDP európai összevetésében a keleti tartományok – és Németország – gyengülő pozíciót mutatnak.

1. ÁBRA

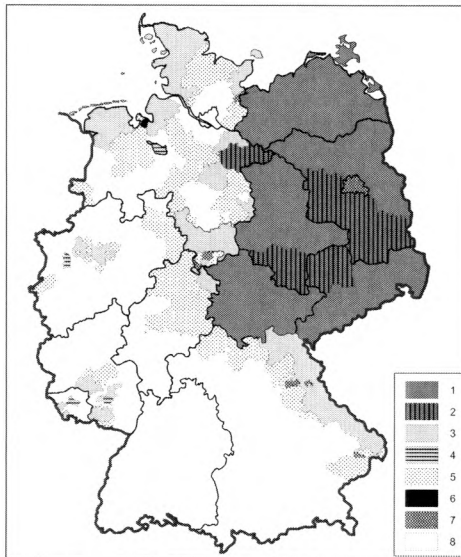
Egy főre jutó GDP néhány német tartományban, 2008, vásárlóerő-paritáson

Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> alapján a szerzők szerkesztése.

2. ÁBRA

A regionális gazdasági szerkezet javítását célzó támogatás célterületei, 2007–2013

Jelmagyarázat: 1 – „A” típusú támogatási terület, a leggyengébb gazdasági teljesítményű régiók; 2 – Az „A” típusú támogatási területekhez statisztikai okok miatt sorolt régiók; 3 – „C” típusú támogatási terület, az „A” típusnál jobban teljesítő, de gazdaságilag gyenge régiók (a régi tartományokban); 4 – A „C” típushoz tartozó kisméretű (városi/kistérségi) területek; 5 – „D” típusú támogatási terület, korlátozott támogatású, rurális területek (a régi tartományokban); 6 – A „D” típushoz tartozó kisméretű (városi/kistérségi) területek; 7 – Részben „C”, részben „D” típusú támogatási terület; 8 – Nem támogatott terület.

Forrás: Deutscher Bundestag (2009).

A gazdaságszerkezeti támogatásban részesülő elmaradott térségek többsége a keleti tartományokban helyezkedik el (2. ábra). Az alkotmányos szabályozásból adódóan az újraegyesítés óta (1991–2010 között) 21 milliárd euró támogatást fordítottak szerkezetátalakítási programokra. A támogatások 80–90%-a az új keleti tartományok gazdasági fejlődését szolgálta. E régiókba az 1992–2001 közötti időszakban évente egymilliárd euró feletti támogatás került (a csúcst a 1993. év jelentette 2,02 milliárd euró támogatással).

A keletnémet országrész újjászervezését támogató pénzügyi eszközök másik nagy csoportját az Európai Unió kohéziós és strukturális alapjaiból érkező pénzügyi eszközök jelentik. Az 1994–1999 közötti programozási időszakban a Németországnak juttatott közel 20 milliárd eurós uniós strukturális támogatás 70%-át (13,6 milliárd eurót) az új tartományok használhatták fel. A 2007–2013 közötti programozási időszakban a keletnémet tartományoknak juttatott uniós támogatások mértéke a korábbi periódushoz képest majdnem egyharmadával csökkent. Ennek oka alapvetően az, hogy három tartományban (Brandenburg, Szászország és Szász-Anhalt) számos NUTS2 térség jövedelmi kondíciói és fejlődési esélyei kedvezően alakultak és kisebb támogatásokkal az ún. phasing out támogatási kategóriába kerültek. Némi-képpen csökkent az új tartományoknak jutott támogatások súlya is, de még mindig kétharmadnyi részarányt képviselnek.

A keleti felzárkóztatást szolgáló harmadik nagy közpénzügyi csomagot a társadalmi szolgáltatások (munkanélküli segély, nyugdíjak, egészségbiztosítás) jelentik. E szolgáltatások elsődleges célja értelemszerűen nem a regionális életkörülmények nivellálása. A befizetések nagysága és a transzferek felhasználása között a gazdagabb régiókban keletkező pozitív különbözetet a szegényebbek bevételehiányának kompenzálására lehet fordítani. 2003-ban például a keleti tartományokban évente 8 milliárd euró munkanélküli biztosítást fizettek be, ugyanakkor 18,5 milliárd eurót költöttek munkanélküli segélyezésre. A különbözetet a szövetségi alapról fedezik. A hat új tartomány munkanélküli biztosítási befizetése a német kassa 17%-át adja, kifizetésük ugyanakkor 33%-át teszi ki. Hasonló mértékű kompenzáció figyelhető meg a nyugdíjak esetében is (*Eltges–Strubelt* 2010; *Rosenfeld* 2010).

Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a pénzügyi transzferek felhasználásában a jövőben más, a regionális jövedelmek növekedését szolgáló tevékenységeket kell előnyben részesíteni. A modern területfejlesztő erők mennyiségét és területi elrendeződését tekintve a keleti országrész azonban ma még a régi tartományokkal összevetve kedvezőtlen képet mutat.

A regionális politikai beavatkozások értékelése – a szövetségi értékelési eljárások

Németország (Svédországgal, Hollandiával és az Egyesült Királysággal együtt) azoknak az országoknak a csoportjába tartozik, amelyek nemzeti politikájuk értékelésének módszereit, intézményeit még az EU strukturális politikájának kiteljesedése

előtt kialakították, s ma is aszerint működtetik (*Polverari–Bachtler* 2004). A szövetségi Gazdasági és Technológiai Minisztérium állásfoglalása szerint a hazai és a strukturális alapokhoz kötődő értékeléseket egymástól elkülönülten kell végezni. Nem kétséges azonban, hogy a közösségi strukturális intézkedések szabályozásának hatásait helyi szinten tekintetbe kell venni.

A nemzeti értékelési rendszer három összetevőből áll:

- A szövetségi és a tartományi számvevőszékek monitoring és ellenőrző tevékenysége;
- A regionális politikai célkitűzések megvalósításának értékelése különböző felmérések, kutatások, üzleti megkérdezések segítségével. Ezeket a Munkaerő-piaci és Foglalkoztatási Kutatóintézet (IAB – Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung) bonyolítja le;
- Az államigazgatáson kívüli kutatóintézetek által végzett gazdasági hatástanulmányok, elemzések.

A német regionális politika jogi szabályozása előírja a területfejlesztési támogatások folyamatos számvevőszéki vizsgálatát és ellenőrzését mind föderációs, mind pedig tartományi szinten. E tevékenység főleg pénzügyi és foglalkoztatáspolitikai jellegű. A szerkezetfejlesztési támogatások éves keretterve általános értékelési szempontokat tartalmaz, azonban sem időbeli, sem pedig tartalmi kérdésekről nem szól. Kötelező és általános érvényű értékelési jogszabály Németországban nincsen, minden önkormányzat és hatóság saját kompetenciában határozza meg az értékelési szabályokat.

A német nemzeti regionális politika értékelésének sajátossága a speciális eszközök alkalmazása. Az értékelés általában *ex post* jellegű, és a támogatások hatásainak feltárására összpontosít. A döntéshozók általában csak akkor kezdeményezik valamely tevékenység értékelését, ha azt hasznosnak tartják. Az értékelés lebonyolításának ugyanis nincsenek általános jogi előírásai. A nemzeti regionális politika értékelése ugyanakkor rendkívül szigorú szabályokkal, folyamatos és következetes adatgyűjtéssel és -feldolgozással jellemezhető. A hosszú távú elemzéseket vállalati minta- és kontrollcsoportok segítségével végzik. A szerkezetátalakítási támogatások felhasználásának szigorú monitoring kötelezettségei a Landok hatáskörébe tartoznak. A tartományok havi rendszerességgel jelentést küldenek a szövetségi Gazdasági és Exportellenőrzési Ügynökségnek (BAFA), amelyben pénzügyi és műszaki mutatókról adnak számot. Emellett 1997 óta a munkaerő-piaci kutatóintézet 8000 vállalatra kiterjedő mintán felvételt készít az állami támogatások felhasználásáról, a profit alakulásáról, az üzleti kilátásokról, a bevétel alakulásáról, a beruházási adottságokról, a foglalkoztatottak számának alakulásáról, a foglalkoztatási tervekről és a jövedelmi kondíciókról.

Számos tanulmány készül a szövetségi hivatalokban. Az elemzések nagy részét a Munkaerő-piaci és Foglalkoztatási Kutatóintézet (IAB) és a szövetségi Építésügyi és Területpolitikai Ügynökség (BBSR) állítja össze. A vizsgálatok leggyakrabban arra a kérdésre keresik a választ, hogy:

- a támogatásban részesülő régiók gyorsabban fejlődnek-e, mint a támogatásból kimaradó térségek,

- változik-e a német régiók relatív fejlettségi rangsora,
- milyen további támogatásokra van szükség egyes, sajátos gondokkal küszködő régiókban?

Az egyik legfontosabb kutatási dokumentumnak az IAB által készített üzleti panel felvétel tekinthető, amely a támogatott és a támogatáson kívül maradt térségekről gyűjt magán beruházási adatokat, vállalati foglalkoztatási előrejelzéseket, vesz számba beruházási szándékokat, bevételi mutatókat, a jövedelmi kondíciókra utaló indikátorokat. A dokumentumban alkalmazott ökonometriai elemzések arra utalnak, hogy szignifikáns kapcsolat van a regionális támogatások, a beruházási ráták és a foglalkoztatottság növekedése között. Mindemellett jelentős számú makroregionális és ágazati tanulmány segíti a területpolitikai döntések hatásainak értékelését. Kelet-Németországban a berlini Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, a drezdai Ifo Institut, a hallei IWH Institut für Wirtschaftsforschung a legtekintélyesebb kutatóhely ebben a témakörben.

A kutatóintézetekben zajló vizsgálatokban sokféle értékelési módszert alkalmaznak. Csak azt határozzák meg, hogy a szövetségi hatóságok és a tartományok elemzést készítenek, illetve, hogy milyen időközi beszámolókat kell benyújtani, a módszertani kérdéseket az elemzések készítőire bízzák.

Az alkalmazott makro- és mikroökonómiai modellek különböző tényezők segítségével vizsgálják a támogatások hatását. Számos elemzési csomag alkalmazása mutatható ki. A modellek a megfigyelt gazdasági folyamatok jellege alapján különböztethetők meg. Csak néhányat említünk ezek közül. Schalk–Untiedt modellje (Schalk–Untiedt 2000) a beruházások, a foglalkoztatotti létszám alakulására és az értéktermelésre alapozza vizsgálatát. A Blien–Maierhofer–Vollkommer–Wolf-féle modellben a foglalkoztatás áll a középpontban (Blien *et al.* 2003), az Eckey–Kosfeld–Türck-modell az egy főre jutó bruttó hozzáadott érték előállítására helyezi a hangsúlyt (Eckey *et al.* 2005). Végül Alecke–Untiedt pedig az egy főre jutó GDP alakulását tekinti az értékelés fő szempontjának (Alecke–Untiedt 2007). Valamennyi esetben a modellalkotókat a szövetségi hivatalok igen jó statisztikai adatbázisokkal látják el, a modellek gazdag adatbázisokból építkezhetnek.

Az értékelési vizsgálatok eredményeire támaszkodva Németországban élénk vita zajlik a regionális és a tágabb értelemben vett gazdaságpolitikai támogatások kelet-németországi túlsúlyáról. A vitát kezdeményező szakemberek és politikai szereplők joggal hivatkoznak arra, hogy az ország nyugati részén is több térség gazdasága gyenge, a helyi önkormányzatok nem képesek a közszolgáltatásokat megfelelő színvonalon fejleszteni. Vannak hívei annak az irányváltásnak, amely a problematikus térségekről a nagyvárosi régiókba helyezné át a támogatások súlypontját, lévén a metropolisz övezetek a gazdasági növekedés motorjai. Ez a felfogás azonban több vizsgálat eredménye alapján megkérdőjelezhető. A nyugati tartományokban több rurális térség gazdasági növekedése a városokénál erőteljesebb volt (Bade 2007).

A vállalkozásfejlesztési támogatások, az üzleti jellegű infrastruktúra hatékonyság növelésére gyakorolt pozitív hatása is fontos vitakérdésnek tekinthető. Több mikro-

ökonometriai hatáselemzés bizonyította annak a feltevésnek a bizonyosságát, hogy az előbbi támogatások kedvezőbb hatást gyakorolnak a gazdasági növekedésre, mint a képzésre és a K+F-re költött pénzek.

A szövetségi Gazdasági és Technológiai Minisztérium (BMWI) által kezdeményezett egyik vizsgálat 4622 támogatott vállalatot hasonlított össze a 2001–2006 közötti időszakban közel azonos paraméterű (azonos földrajzi elhelyezkedés, hasonló ágazat, méret, képzettségi színvonal, tevékenységi kör, működési időtartam és azonos mértékű korábbi gazdasági növekedés stb.) nem támogatott vállalkozásokkal. Az eredmény az volt, hogy a támogatott vállalatoknál a foglalkoztatottak száma évente 1,9%-kal, a nem támogatott vállalatok esetében pedig 6,8%-kal nőtt (*Bade–Alm* 2010).

Az európai uniós támogatások értékelésénél a németek a korábbi tapasztalatokból indultak ki, azaz a szövetségi regionális politika eszközeként használt támogatások értékeléséből. Az európai támogatások területi hatásait egyrészt szövetségi, másrészt tartományi szinten is értékelik (bár utóbbi esetben nem minden tartomány készíti el az értékelést). A szövetségi értékelésért a szövetségi Gazdasági és Technológiai Minisztérium felel, az ő hatáskörébe tartozik a támogatások ügye, így az azokkal kapcsolatos stratégiai tervezés, a célok felállítása és természetesen az értékelés is.

Bizonyos német európai uniós támogatásokkal kapcsolatos értékelési dokumentumban már a következő tervezési periódust (2014–2020) készítik elő, és ennek fényében értékelik a 2000–2006-os időszakot, valamint előrevetítik a 2007–2013-as időszak várható eredményeit. A támogatások strukturális fejlődésre gyakorolt hatásainak elemzésénél statisztikai vizsgálatokat végeznek, regionális esettanulmányokat vizsgálnak meg, a támogatások eloszlását elemzik, shift-share számításokkal vizsgálják a fejlődési hatásokat. A sikertényezők meghatározásánál többek között dokumentumelemzést, más területek szakértői véleményének kikérését, valamint plauzabilitás vizsgálatot alkalmaznak. A támogatások európai és regionális jelentőségének vizsgálatánál már említett módszerek mellett (pl. dokumentumok elemzése) a támogatások célba érését analizálták, ez előkerül az ún. pozícióértékelésnél is, ahol a német és európai célok közötti konzisztenciát, koherenciát vizsgálják. Az értékelési folyamat végén pedig workshopokon és különböző jelentésekben interpretálják az eredményeket, és levonják a megfelelő következtetéseket.

Tartományi értékelések – a keletnémet tartományok értékelésének relevanciája

A tartományok önálló értékelést készítenek, az állami és a regionális elemzésekben természetesen átfedések is vannak, de más a közigazgatási szint, amelyet vizsgálnak, illetve más szempontokra alapozzák elemzéseiket (a tartományi elemzések a tisztán ökonómiai hatások mellett például a támogatott térségben és körzetében érvényesülő társadalmi-gazdasági hatásokra is figyelmet fordítanak).

A jelenlegi programozási időszakban az értékelés szabályozása jelentősen átalakult, a kötelező középtávú értékelés kötelezettsége megszűnt, a tartományok maguk

állapítják meg e tevékenység gyakoriságát, jellegét és formáit. Ennek a változásnak az eredménye az értékelési rendszer sokfélesége a mai Németországban. A tartományok többsége értékelési tervet készített. E dokumentumok rendkívül tömörök, terjedelmük tíz oldal körüli. Tartalmuk változatos, közös jellemzőjük azonban a monitoring és a programirányítási eljárások markáns megnyilvánulása (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

Tartományi értékelési tervek

<i>Tartomány</i>	<i>Értékelési terv jellemzője</i>
<i>Kelet-Németország</i>	
Berlin	Monitoring és értékelési terv az adatok feldolgozásának pontos meghatározásával, a visszacsatolás hasznosításának leírásával. A folyamatos tematikus elemzéseket meghatározott időközönként független intézménnyel elvégzetett teljes körű programértékelés egészíti ki.
Brandenburg	Nem nyilvános értékelési terv. Az értékelés alapja a monitoring adatok elemzése. Folyamatos értékelés nem történik.
Mecklenburg-Előpomeránia	Az Európai Regionális Fejlesztési és Szociális Alap felhasználásának közös értékelési rendszere. Részjelentések és időközi értékelési dokumentum. A folyamatos értékelés 2015-ig tart, magában foglalja az ex post értékelést is.
Szászország	Az operatív program valamennyi elemét tartalmazza. A folyamatos értékelés a monitoring bizottság munkacsoportjának feladata.
Szászország-Anhalt	Valamennyi támogatási területre kiterjed. Folyamatos értékelés.
Türingia	Az értékelés a tartományi hivatal és külső szervek együttes munkája. Az értékelést munkacsoport gondozza.

Forrás: Schwab (2010).

Az összetett német értékelési rendszerben különös relevanciájuk van a korábbi keletnémet tartományokkal kapcsolatos értékeléseknek. A szövetségi kormány igényli azt, hogy a nagy összegű támogatásokkal kapcsolatos végrehajtást, hatásokat, következményeket a tartományok értékeljék és az eredményeket minél szélesebb szakmai kör ismerhesse meg. A szövetségi kormányt és a minisztériumokat a törvények a támogatások hatékony felhasználására ösztönzik, pontos „elszámolást” várnak, mint ahogy azt az Európai Unió is megköveteli. Az új tartományok értékelési gyakorlata kialakulóban van, a tartományok egyre több értékelést készíttetnek, amelyek jó példát

jelentenek a módszerek és az eszközök megfigyelésére. Az alábbiakban két tartomány, Szász-Anhalt és Thüringia értékelési gyakorlatát foglaljuk össze.

Szász-Anhalt tartományban az Európai Unió által nyújtott kutatás-, fejlesztés- és innovációs támogatásokat értékelték szakértők a 2007–2010-es időszakra. Az értékelés alaplogikáját a tartomány kutatás-fejlesztési támogatásokra kidolgozott irányelveire alapozták. A piaci igények vizsgálata a tartományban a megfelelő innovációs képesség kialakulásának fontosságára mutatott rá. Támogatásokra azért volt szükség, hogy mérsékeljék a strukturális hátrányokat, és a tartományban növeljék az innovációs potenciált és lehetőségeket, ezen keresztül pedig a versenyképességet. Az értékelés kiindulásánál megfogalmazott stratégiai kérdéseket három fogalom köré csoportosították: relevancia, hatásság és hatékonyság. Az értékelés tartalmi szerkezete a következő elemekből állt:

- adatgyűjtés (desk-research, monitoring- és paneladatok, vállalati megkérdezés értékelése, interjúk készítése),
- relevanciaanalízis (a kiinduló társadalmi-gazdasági helyzet értékelése, a program koherenciájának ellenőrzése),
- az átalakítás analízise (a támogatási tapasztalatok elemzése, a támogatások input és output oldalainak értékelése),
- hatáselemzés (a támogatások hatásainak és eredményeinek számszerűsítése és minőségi értékelése, célelérés értékelése), valamint
- az eredmények összefoglalása, ajánlások kidolgozása.

Az értékelés során kvalitatív és kvantitatív módszereket használtak. A kvalitatív módszerek körében workshopokat, dokumentumelemzést, a kvantitatív módszerek között többváltozós analízist, a változók számszerűsítését és megfigyelését, makroökonómiai analízist, valamint leíró adatfeldolgozást találunk. Ezen kívül a következő eszközöket használták még az adatok elemzésénél:

- addicionalitás analízis: az input és az output addicionalitás-elemzés és „magatartás addicionalitás” értékelés, azaz a vizsgált egység K+F és kooperációs képességeinek változása és azok értékelése;
- rugalmasság vizsgálat: hány százalékkal változnak a támogatások indikátorai, ha a támogatás volumene egy százalékkal nő. Ebből két információt lehet nyerni: a támogatások hatékonyságának mértékét és az indikátorok reagálását a támogatásokra;
- koherencia vizsgálat: a támogatási programnak különböző területi szinteken (szövetségi, tartományi) található programokkal meglévő koherenciája (a duplikálódás kikerülése végett);
- korrelációelemzés: az egyes indikátorok, változók közötti kapcsolat elemzése, empirikus összefüggések feltárása.

A Thüringia tartomány számára készült értékelő anyag a német állam által a 2004–2010-es periódusban nyújtott regionális versenyképességet javító támogatások felhasználásának hatásait elemzi (Untiedt 2011). A tanulmány a regionális politikai eszközök (jelen esetben a beruházás támogatás) hatásait elemző modellre épül.

A regionális politikai modellben a termelés, a beruházások, a munkakereslet és a tőkehasználat költsége szerepelnek tényezőkként, az elemzés célja pedig az, hogy megállapítsák azt, hogy az egyes tényezőkre milyen hatással van a beruházásokhoz való hozzájárulás. Ebben a tanulmányban az értékelés alulról felfelé haladó elemzésen nyugszik. Az értékelés indikátorai között megtalálhatóak – többek között – a támogatások által indukált beruházási volumen, a megtartott régi és a létrehozott új munkahelyek száma. A támogatások hatékonyságának és hatásosságának további értékelésénél figyelembe vették azt, hogy az ún. „bruttó hatásokat” is interpretálják, azaz a lebonyolított beruházásokkal és az oda köthető munkahelyekkel kapcsolatos adatokat is feldolgozták. Az empirikus adatfeldolgozás során mikro- és makroökonómiai modelleket alkalmaztak, többségében azokat, amelyeket az esettanulmány korábbi szakaszában már ismertettünk.

Összefoglalás

A német területi politikának igen komoly kihívásokkal kellett szembenézni az újraegyesítést követő időszakban, mivel az új tartományok az akkori Unió legelmaradottabb területei közé tartoztak. A kihívásokat erősítette a belső német határ felszámolása, amely lehetőséget nyújtott a szabad munkaerő-áramlásra a nyugati tartományok felé, felerősítve a belső migrációt. A területi politika nagy összegű támogatási programokkal és a korábban a nyugatnémet tartományok támogatását szolgáló, az újraegyesítést követően viszont minden tartomány számára elérhető, a regionális gazdasági fejlődést támogató szövetségi programmal igyekezett felgyorsítani az új tartományok felzárkózását. Az elmaradottság mérséklésére tett intézkedések elsősorban a nagyméretű jövedelmi és fogyasztási támogatásokat kezelték központi kérdésként, és a termelés támogatása kevésbé markánsan jelent meg a kohéziós politika fókuszában. Németországban mindig nagy figyelmet fordítottak a támogatások pontos felhasználására és a hatások elemzésére. A német területi politika értékelés szempontjából jól felkészült. A hatáselemzésekhez a megfelelő statisztikai adatok birtokában kifejezetten jól használható makroökonómiai modelleket készítenek, amelyek segítik az átfogó felkészülést a következő támogatási periódusra (akár a szövetségi regionális támogatásokat, akár az európai uniós alapok támogatásait vesszük figyelembe). Fontos kiemelni a minőségi területi statisztikai adatokat, amelyeket a tartományok statisztikai hivatalai, a különböző panel adatbázisok és a szövetségi statisztikai adatsorok biztosítanak az értékelők számára.

Irodalom

- Alecke, B.–Untiedt, G. (2007) Clusterförderung und Wirtschaftspolitik – ‚Heilsbringer‘ oder ‚Wolf im Schafspelz‘? – *List Forum für Wirtschafts- und Finanzpolitik*. 2. 89–105. pp.
- Bade, F.-J. (2007) Waggon oder Lokomotive? Zur wirtschaftlichen Bedeutung der ländlichen Regionen. – *Stadt und Gemeinde interaktiv*. 6. pp. 230–232.
- Bade, F.-J.–Alm, B. (2010) *Evaluierung der Gemeinschaftsaufgabe „Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur“ (GRW) durch einzelbetriebliche Erfolgskontrolle für den Förderzeitraum 1999–2008 und Schaffung eines Systems für ein gleitendes Monitoring*. Technische Universität Dortmund, Dortmund.
- Basic Law for the Federal Republic of Germany. [www.iuscomp.org/gla/statutes/ htm#72](http://www.iuscomp.org/gla/statutes/htm#72)
- Blien, U.–Maierhofer, E.–Vollkommer, D.–Wolf, K. (2003) Einflussfaktoren der Entwicklung ostdeutscher Regionen. Theorie, Daten, Deskriptionen und quantitative Analysen. – Blien, U. (Hrsg.) *Die Entwicklung der ostdeutschen Regionen. Beiträge zur Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*. 267. pp. 67–254.
- Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung (2006) Leitbilder und Handlungsstrategien für die Raumentwicklung. Ministerkonferenz für Raumordnung. Berlin.
- Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie (2011) *Wirtschaftsdaten. Neue Bundesländer*. Berlin.
- Dautzenberg, K.–Zinke, G. (2012) *Themenspezifische Evaluation der Forschungs-, Entwicklungs- und Innovationsförderung*. Ramböll Management, Berlin.
- Deutscher Bundestag (2004) Dreiunddreißigster Rahmenplan der Gemeinschaftsaufgabe Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur“ (GA) für den Zeitraum 2004 bis 2007. Berlin.
- Deutscher Bundestag (2009) Koordinierungsrahmen der „Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur“ ab 2009. Berlin.
- Eckey, H-F.–Kosfeld, R.–Türck, M. (2005) *Regionale Entwicklung mit und ohne räumliche Spillover Effekte*. Discussion Papers in Economics. University of Kassel, Institute of Economics, Kassel. 70. 05.
- Eltges, M.–Strubelt, W. (2010) Equal living conditions and their fiscal basis. – Lentz, S. (ed.) *Restructuring Eastern Germany*. Springer-Verlag, German Annual of Spatial Research and Policy, Berlin, Heidelberg. pp. 57–77.
- Heimpold, G. (2010) Zwischen Deindustrialisierung und Reindustrialisierung. Die ostdeutsche Industrie – ein Stabilitätsfaktor regionaler Wirtschaftsentwicklung? – *Informationen zur Raumentwicklung*. 10–11. pp. 727–743.
- Horváth, Gy. (2012) *The German Mezzogiorno? Supplements to the Natural History of East German Regional Development*. Discussion Papers, 86. Institute of Regional Studies HAS, Pécs.
- Institut für Wirtschaftsforschung Halle (2010) *20 Jahre Deutsche Einheit. Von der Transformation zur europäischen Integration*. Tagungsband. 3. Sonderheft.
- Polverari, L.–Bachtler, J. (2004) *The Evaluation of Regional Policy in Europe*. European Policies Research Centre, University of Strathclyde. EoRPA Paper. 5.
- Rosenfeld, M.T.W. (2010) Interregional support policy for East German regions. – Lentz, S. (ed.) *Restructuring Eastern Germany*. Springer-Verlag, German Annual of Spatial Research and Policy, Berlin, Heidelberg. pp. 79–89.
- Schalk, H.J.–Untiedt, G. (2000) Regional investment incentives in Germany: impact on factor demand and growth. – *Annals of Regional Science*. 1. pp. 173–195.
- Schwab, O. (2010) *Expert evaluation network delivering policy analysis on the performance of Cohesion policy 2007–2013*. Task 2: Country report on achievements of Cohesion Policy. ISt Institut für Stadtforschung und Strukturpolitik, Berlin. pp. 39–40.
- Untiedt, G. (Hrsg.) (2011) *Evaluierung des Einsatzes von Fördermitteln im Rahmen der Gemeinschaftsaufgabe „Verbesserung der regionalen Wirtschaftsstruktur“ (GRW) in Thüringen für den Zeitraum 2004–2010*. GEFRA, Münster.

A TERÜLETI KONCENTRÁCIÓ MINT A CENTRUM–PERIFÉRIA VISZONYT ALAKÍTÓ ERŐ

FARAGÓ LÁSZLÓ

A különböző tudományok és tudományágak közötti átjárás korántsem általános gyakorlat. Az egyes szakterületek művelői saját fogalmi rendszerükkel az elfogadott megállapításaik alapján dolgoznak és csak ritkán fogadnak el külső hozzájárulást. A közgazdászok *alapvetően* két léptékben dolgoznak: mikroszinten, a háztartások és vállalatok léptékében és makroszinten, azaz a nemzetgazdasági szinten. De a valóságban a gazdaság helyi, regionális, nemzeti, (szupranacionális/makroregionális) és globális *térben működik*, mi több, e terek és területi kapcsolatok hatással vannak a gazdaság működésére. A mindenkori termelés, a fejlődési lehetőségek földrajzi eloszlása különböző, vannak fejlettebbek és kevésbé fejlett területek, és köztük sajátos centrum–periféria viszony van. Ugyanazokkal a paraméterekkel rendelkező munkavállaló, háztartás vagy vállalat lehetőségei (gazdaságossága, hatékonysága, eredményessége) mások egy fejlett centrumban és egy elmaradott periférián. Mostanában azt is megtapasztaltuk, hogy egy nemzetgazdaság teljesítménye a reálfolyamatoktól függetlenül is átértékelődik a külső tér alakulásának függvényében.

Az 1990-es évekig nem tartozott a közgazdaság-tudomány fő áramába a gazdaság térbeli összefüggésének a vizsgálata.¹ A regionális gazdaságtannal (W. Christaller, C. Harris, A. L. Pred stb.) vagy annak szűkebb területével, a városgazdaságtannal (J. v. Thünen, A. Marshall, J. V. Henderson, E. M. Hoover stb.) inkább a tértudományok (regionális tudomány, gazdaságföldrajz, urbanisztika stb.) képviselői foglalkoztak. Jelentős előzményekre (A. Hirshman, N. Kaldor, A. Marshall, G. Myrdal, A. Pred, A. Young) támaszkodva az elmúlt húsz évben az ipari területi agglomerációk és a regionális jövedelemkiegyenlítődések vizsgálatának a reneszánszát tapasztalhatjuk. E kérdésekben áttörést az „új gazdaságföldrajz”² hozott (P. Krugman, M. Fujita, A. J. M. Porter, J. Thisse, A. Venables és mások), melynek eredményeit Krugman egységes (zárt) elmélettel foglalta össze, modellszerűen jelenítette meg az összefüggéseket, és ezért munkásságát közgazdasági Nobel-díjjal is jutalmazták. A tértudományok elfogadottsága szempontjából annak különös jelentősége van, hogy Krugman egyértelművé tette, hogy a növekvő mérethozadék az nem csak mikroökonómiai kategória, hanem *tértudományi (regionális és helyi) fogalom is*. Így a területi megközelítés újra nagyobb létjogosultságot kap a közgazdaság-tudományon belül is. A gazdaság „térbeágyazottságának” módja, térbeli alakzata a centrum–periféria viszony, és ez visszahat a gazdaság konkrét helyen történő működésére. Az „új gazdaságföldrajz” (régí-új) eredményeinek („space matters”) széles körű elfogadottságától azt remélem, hogy a közgazdaság-tudományon belül erősödik a területi

szemlélet, és a tértudományok tárgykörében a centrum–periféria viszony keletkezésének és fennmaradásának új aspektusait ismerjük meg, és a területi politika és gyakorlat (a területfejlesztés) újabb eszközökkel bővül.

A tértudományok és a területi kérdésekkel foglalkozó szakpolitikák mind a mai napig *a középpontba a fejlődésben elmaradott területek felzárkóztatását (kohézióját) és a túlzott városnövekedés megállítását állították*, és kevésbé foglalkoztak a koncentrációt mozgó erők feltárásával, létező előnyeinek és hátrányainak szakszerű bemutatásával. Az Európai Unió a múlt század utolsó évtizedeiben a területi különbségek mérésének és a beavatkozások legfőbb területi szintjének a régiót tekintette. Az elmúlt évtizedben az Unió területi politikájában elmozdulás történt a NUTS-típusú régiók felől a (nagy)városi régiók felé.

Az újabb kutatások (Fujita 1988; Krugman 1991) a centrum–periféria térszerkezet kialakulásának pontosabb leírását adják, ami más megítélés alá helyezi a fogalom-párt. A fejlesztéspolitika, a területfejlesztés szempontjából a kérdés az, hogy ez mi újat hozott a területi összefüggések magyarázatában, hozzájárult-e a folyamatok jobb megértéséhez, és főleg az, hogy ezeknek az ismereteknek az alapján képesek lehetünk-e új területpolitikai, területfejlesztési alternatívákat kínálni. A válaszom annak ellenére igen, hogy az új gazdaságföldrajz is inkább a nemzetközi kereskedelmi folyamatok, a centrum–periféria viszony fennmaradásának a magyarázatát adja, és kevés municiót kínál a negatív hatások kivédésére és a perifériák, a vidékies terek fejlesztéséhez. Véleményem szerint e mélyebb gazdasági hajtóerők feltárása alátámasztja álláspontomat, hogy *a centrum és a periféria szorosan összetartozó téregység, és a periféria, általában a vidék fejlesztési kulcsa is a központi terekhez fűződő viszonyban van*. (Például a városban élők fogyasztási szokásainak, termelési módjainak megváltoztatásával lehet jelentős eredményeket elérni a perifériák fejlődésében.) Ebből következően a periférikus vagy vidékies térségek fejlesztését nem a központok, a meghatározó trendek ellenében kell megalkotni, hanem a folyamatokat úgy kell alakítani, hogy a pozitív hatásokból minél inkább részesüljenek a perifériák is. Továbbá, ha úgy ítéljük meg, hogy a további területi koncentráció több hátránnyal jár, mint előnnyel, akkor a szükséges politikai változásokat, a konkrét beavatkozásokat is csak úgy tudjuk megtervezni, ha jól beazonosítottuk a területi koncentrációt mozgó erőket, és a saját szempontokból optimumra törekvő egyéni döntéseket képesek vagyunk befolyásolni.

A területi (helyi és regionális) koncentráció okai – sokak munkásságát összefoglalva – *nagyon leegyszerűsítve* úgy fogalmazhatók meg, hogy tendenciájában az emberek a városokba, a nagyvárosi régiókba költöznek, mert ott jobbak a munkalehetőségek, nagyobb az árak és a szolgáltatások választéka, és sok más olyan vonzó dolog is van ott, ami nincs vidéken. A vállalatok azért koncentrálódnak a városokba, mert ott jobb a munkaerő-ellátottság, nagyobb a piac és egy sor egyéb tényező segíti a hatékony működésüket. Azzal, hogy sok cég egy helyre települ, részben vagy a helyi piacra termelők számára egészében megteremtik saját piacukat (Say-törvény).

A vidéken (kisebb városok és falvak) a (reál)bérek alacsonyabbak, mert az ott – gyakran „kicsiben”, kevésbé hatékonyan – termelt árukat el kell szállítani a nagyobb

piacokra, és az általuk vásárolt áruk többre kerülnek, mert az árak vagy tartalmazzák az odaszállítás költségeit, vagy el kell utazni értük. Az alacsonyabb vidéki jövedelmi szint nem jelent versenyelőnyt a tőkepiacon, önmagában nem vonz befektetéseket, mert az alacsonyabb bér általában alacsonyabb termelékenységgel is párosul, illetve az oda települők nem tudják kihasználni az agglomerációs előnyöket. A dinamikus városokban, a fejlett régiókban kedvezőbb a bér/termelékenység arány, amelyet a fejlett termelési kultúra és a jobb infrastruktúra, az agglomerációs előnyök generálnak.

Ugyanezt a folyamatot a periféria/vidék oldaláról nézve úgy is fogalmazhatunk, hogy a munkahelyek és a szolgáltatások hiánya, jó esetben kisebb választéka, vagy nehezebb elérhetősége „taszítja” a *mobil* – többnyire a fiatalabb, a kreatívabb – népeiséget a városokba, a nagyvárosi agglomerációkba. Minél kisebb egy település/térség, a vállalatok annál nehezebben találnak munkaerőt és kooperáló partnereket, így annál ritkábban választanak ilyen telephelyet.

Vidéken – a környezeti hatásoktól eltekintve – az alacsonyabb bérek és magasabb árak miatt az életszínvonal is alacsonyabb, de mégsem költözik mindenki a városokba. A lakosság egy része saját preferenciái miatt *önként választja* a vidéki életformát (kultúrát, társadalmi kapcsolatokat, természetközeli életet), de van egy jelentős számú népesség, amely azért nem tud a városokba költözni, mert tudásuk ott nem hasznosítható, vagy ingatlanvagyonuk nem konvertálható, vagy egyszerűen nem tudják megfizetni a városi lét magasabb költségeit, vagy mindez egymást erősítve együtt jelentkezik. Azaz hiába költöznének, szívesen váltanának életformát, mégsem tudják megtenni, *röghöz (vidékhez) kötöttek*. A vidéki népesség bizonyos szintű „fennmaradását” biztosítja a helyi piac, az agrárium és a tájfenntartás is eltart/igényli a helyben élő népességet. A cégek sem koncentrálódhatnak egy bizonyos szint után az „elsődleges városokba”, mert onnan már nem tudják gazdaságosan elérni a távoli piacokat, és a túlurbanizáltság káros hatásai is nagyobbak lennének, mint az agglomerációs előnyök. Továbbá vannak tevékenységek, amelyek helyhez kötöttek (pl. helyspecifikus termékek gyártása, agrártermelés, helyi közszolgáltatások).

Minél nagyobbak a regionális különbségek, minél nagyobbak a bérekben, várható jövedelmekben, az életkörülményekben a különbségek, annál nagyobb a munkaerő mobilitása (*Richardson* 1973). Ha a munkahelyek számának növekedése és a pótlólagos beruházások nem tudják követni a városokba költözők számát, akkor nő a városi munkanélküliség és csökkennek a jövedelmek, ami mérsékli a koncentrációt. A racionális közgazdasági megfontolásokkal szemben a fejlődő országokban ez nem állítja meg a városba áramlást, hanem hatalmas nyomornegyedek alakulnak ki. Ennek oka, hogy vidéken sem lehet biztonsággal megélni, a városi nyomor színe-sebb a falusi szegénységénél.

A termelési specializációt, a területi koncentrációt, a gazdasági tevékenységek térbeli agglomerálódását, a területi klaszteresedést alapvetően négy tényezőcsoport mozgatja:

1. A vállalatok területi koncentrációjával (telephelyválasztással), az agglomerálódással javul a termelés *külső gazdaságossága* (pozitív externáliák), javul a versenyképesség, melynek vállalaton belüli és nemzetgazdasági (mikro-

- és makrogazdasági) előnyei is vannak (lásd *Marshall* 1890/1920; *Myrdal* 1957; *Hirschman* 1958, *Lengyel–Rechnitzer* 2004 stb.).
2. A vállalatok növekedésével és a specializációval nő a termelési volumen, és a *növekvő mérethozadék* révén javul a *belső gazdaságosság* (lásd pl. *Krugman* 2003 és általában az új gazdaságföldrajz eredményeit).
 3. A területi mobilitást korlátozó tényezők felszámolása: a *piacok egységesítése* és a relatíve csökkenő *szállítási költségek* nem mérséklük, hanem erősítik a centrum–periféria viszonyt.
 4. A már kialakult status quóból eredő *helyzeti előny*, az elért nagyságrend, a már meglévő kapacitások miatt versenyelőnyben vannak a már meglévő központok (*Barabási* 2003; *Florida* 2008, stb.).

A külső gazdaságosság, agglomerációs előnyök

A 20. században jelentős közgazdasági és városgazdasági irodalom foglalkozik a szakosodott koncentrált termelésből következő agglomerációs előnyökkel (*Harris* 1954; *Myrdal* 1957; *Hirschman* 1958; *Pred* 1966). Alfred Marshall (1890/1920) koncepciója a külső gazdaságosságról széles körben ismert. A telephelyválasztások magyarázatánál a szakirodalom gyakran hivatkozik elméletére, miszerint, ha több cég koncentrálna egy megadott helyre, akkor kisebb a munkanélküliség veszélye, jobb a munkaerő-kínálat és kedvezőbb a spillover-hatás. Az ipar oda koncentrálna, ahol nagyobb a piac, és ott nagyobb a piac, ahová az ipar koncentrálna. *Myrdal* (1957) ezt körkörös okságnak (circular causation) hívta. A külső gazdaságosság a távolság arányában csökken (*Fujita–Ogawa* 1982), ezért *a vállalatok számára fontos a területi koncentráció*.

A Marshall-féle modellben a centripetális, a külső gazdaságossági, az agglomeratív előnyök három csoportba sorolhatóak:

- Az „atmoszféra”, a tudás (kultúra), a technológia (know-how) és a technika (gyakorlat) terjedése hozzájárul a vállalatok fejlődéséhez (jövedelmezőbb termelés, versenyképesebb cégek);
- kedvezőbb a speciális termelési eszközök elérhetősége
- és a nagy munkaerőpiac.

A centripetális és a centrifugális erők, tényezőcsoportok eredője adja a városrégiók növekedésének határait. (E kérdéskört magyarul *Lengyel Imre*, *Rechnitzer János* és *Varga Attila* is tárgyalja.) Marshall (1890/1920) már a 19. század végén felhívta a figyelmet az agglomerációs előnyökre, és *Lösch* (1954) is számolt a koncentráció és a térbeli diszperzióra ható tényezőkkel. A nagyobb tömegű, ezért olcsóbb és szélesebb választékot nyújtó munkaerő, a nem vagy csak drágán szállítható inputok olcsóbb és nagyobb választéka és a technikai tudásáramlás jelentős külső többletet ad a vállalatok hatékony gazdálkodásához, ma divatos szóval versenyképesebbé teszi azokat. Kétségtelen, hogy egy bizonyos szint után e centripetális erők ellen

hatnak a nagyvárosokban és a nagyvárosi régiókban a nem mobilis termelési tényezők szűkössége, a megnövekedett földjáraadék, a túlnépesedésből eredő egyéb negatív külső hatások, a helyi verseny erősödése (*Fujita–Krugman–Venables* 1999). Thünen-típusú trade off van az ingázás és a telek- és lakásbérletek ára között. Minél nagyobbak a különbségek a lakásárak és rezsiköltségek között és relatíve minél kisebbek az ingázás költségei, annál messzebből is megéri ingázni. Nagyon nehéz modellezni, hogy e két erő mikor kerül egyensúlyba. Egy jól működő elővárosi közlekedés és az egyéni közlekedés terheinek enyhítése csökkenti a központi települések növekedését és erősíti az agglomerációs, a nagyvárosok körüli szuburbanizációs övezeteket. Tehát, ha valóban probléma a nagyvárosok további növekedése, akkor politikai választási lehetőség a közlekedési feltételek javítása.

A növekvő/fejlődő településeken az áruk és a munkaerő iránti megnövekedett kereslet és a kínálat elindíthat egy fejlődési spirált, de csak ott, ahol ehhez minden feltétel megvan (például a létrejövő munkahelyeknek megfelelő a helyi munkaerőtudása. Új beruházás fejlődést indukál, ami újabb betelepülőket vonz, ami új helyi keresletet teremt, amely új beruházásokat indukál, és így tovább (*Myrdal* 1957). De ez fordítva is igaz, és hanyatlási spirál is kialakulhat. Ha jelentős a csökkenés, akkor csökken a helyi kereslet, ami miatt megszűnnek vállalatok és intézmények, azaz munkahelyek, ami csökkenti a munkahelyek számát és a munkabéretet, és elköltöznek a mobilabb, kreatívabb emberek, ami tovább csökkenti a helyi keresletet. Minél kisebb egy hely, minél szűkebb a munkaerőpiac, minél ridegebb a társadalmi tőke, annál kisebb az esély új beruházásra, új növekedési/fejlődési spirál megindulására. Magyarország népessége fogy, ami szinte minden településkategóriát érint. Területpolitikai alternatíva lehet bizonyos településeken (pólusokon) a növekedés, új fejlődési spirál elindítása, de ez esetben számolni kell azzal is, hogy még inkább felgyorsul a perifériákon a népességfogyás, ami válságmenedzselést tehet szükségessé ezeken a területeken.

A közszféra, a területfejlesztés nagy kérdése, hogy a további koncentrációt tudomásul véve az előnyöket tartósan élvező területekről átcsoportosítsunk-e jövedelmeket, fejlesztési forrásokat a leszakadó térségekbe. A gyakorlatban ez csak akkor és olyan mértékben történik meg, amikor és amilyen mértékben a társadalmi-gazdasági hátrányok bizonyos területekre való halmozódása már veszélyezteti a magterületek további fejlődését, vagy a centrumok további növekedése érdekében fejlesztésekre van szükség a perifériákon. Ez utóbbinak tipikus esete az EU bővítési folyamata.

A 21. század elején egyre inkább azok a nézetek erősödnek, hogy a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek nem fékezik a gazdasági növekedést, ha az állam a leszakadó rétegeket nem egyszerűen dotálja, hanem a gazdaságba igyekszik integrálni őket. A gazdasági növekedés ugyan rontja a szegények relatív helyzetét, de abszolút értelemben életfeltételeik javulnak, mert javul az egészségügy, az oktatás, az elérhetőség, több jut szociálpolitikára. Ez egybe esik azzal a trenddel, hogy a strukturális és kohéziós politikában is nagyobb szerepet kapnak a hatékonysági, a versenyképességi szempontok („lisszaboni irányzék”), azaz az ezeket teljesíteni képes nagyvárosi növekedési körzetek, és kevesebb figyelem/forrás jut a perifériákon a szolidaritásra.

A koncentrált piac a termelőknek is számos előnyt nyújt (*Marshall* 1890/1920; *Hirschman* 1958). A több termelő több beszállítót vonz, olcsóbban juthat szolgáltatásokhoz, kihasználhatja a kooperációban rejlő előnyöket. A fizikai-társadalmi közelség jobb információáramlást tesz lehetővé, jobban terjednek a technológiák, a know-how-k, a tudás áramlik a gazdálkodók között. Mindezen előnyök miatt piaci alapon a vállalkozások a nagyobb településeket, agglomerációkat, nagyvárosi régiókat preferálják a fejlesztéspolitikájukban, mert így tudják kihasználni a külső gazdaságosságban rejlő előnyöket. A koncentrált termelés lehetőségének határt szab az adott település/régió tényezőellátottsága, így e versenyből a kisebb, szerényebb adottságokkal rendelkező területek kiesnek, tartósan másodlagos szereplői maradnak a piacnak. Tehát egy korszerű, a méretgazdaságosságot kihasználó nagyvállalat nem tud oda települni, ahol a napi ingázási területen belül nem talál elegendő neki megfelelő kvalifikáltságú munkaerőt és nem tudja kihasználni a külső gazdaságosság előnyeit. Ezért a kisebb települések, régiók nem képesek versenyképes gazdasági struktúrát odavonzani. A neoliberais közgazdaságtan és gazdaságpolitika kimondottan károsnak is tartja a telephelyválasztás „eltérítését” a piaci alapú döntéstől. Ha a beruházások telephelyválasztását befolyásolni akarjuk, akkor annak többletköltségei – makroszinten veszteségei – vannak, mert közvetlen anyagi támogatással, közszolgáltatásokkal tudjuk megteremteni a kisebb települések versenyképességét. A beruházó csak akkor választ magának az optimális telephelytől eltérő helyet, ha a „kárpótlása” meghaladja a potenciális veszteségeit. De a területpolitikai támogatási döntéseknél mérlegelni kell az egyéb járulékos megtérüléseket/hasznokat is. Kevésbé fejlett régióban, településeken beruházók támogatásával relatíve nagyobb fejlődés indukálható, több munkahely hozható létre. Az olcsóbb munkaerő révén kompenzálhatók az agglomerációs előnyök. Vezető nemzetközi nagyvállalatok esetében új tudásra nem helyben tesznek szert, hanem már meglévő nemzetközi fejlesztések eredményeit hasznosítják. Helyben éppen ők lesznek az új tudás forrásai, ami helyben terjedve növekedést indukálhat.

A tudástranzsfer, a technológiai transzfer elősegítését szolgáló programokkal, azok támogatásával úgy juthatnak vállalatok, intézmények, helyi közösségek többlettudáshoz és így agglomeratív előnyökhöz, hogy az további területi koncentrációval járna, hogy folytatódna az elsődleges és másodlagos városok további növekedése. A tudásáramlás elősegítését hivatottak kihasználni például a tanuló városok és régiók (*learning cities and regions*) programjai (*OECD* 2000).

A fenti növekedési és hanyatlási spirál jó példája Pécs. Az 1950-es, 1960-as években újabb bányák nyitása, a munkahelyek számának és a jövedelmeknek a növekedése növelte a város népességét, javította a közszolgáltatásokat. Az 1980-as években ugyanezeknek a bányáknak a bezárása, munkahelyek megszűnése eredményezte a népesség fogyását, ami további vállalkozások megszűnését okozta/okozza. A szénbányászat és az uránbányászat megszűnését követően a város elvesztette népessége 15%-át, az elköltözők között magas a fiatal felsőfokú végzettségűek aránya. Pécs és térsége egy negatív társadalmi-gazdasági spirálba került. A saját adottságokra épített, kevés munkahelyet teremtő kultúrára, egészség- és környezetiparra

támaszkodó endogén fejlesztéspolitika nem hozott áttörést. Nagyobb tömegű, magasabb bért, tudásszintet képviselő munkahelyteremtés, új beruházás fordíthatna a trenden. Önmagában a meglévő népesség sem jelent nagy munkaerőpiacot. Megfelelő tudású (szakmájú) aktív népességre van szükség ahhoz, hogy az vonzerőt jelentsen a külső tőketulajdonosok számára.

A méretgazdaságosságból eredő előnyök kihasználása

A meglévő centrum–periféria viszony fennmaradását és a koncentráció további erősítését eredményezi a belső méretgazdaságosság jelentőségének a növekedése (Krugman 1991). Globalizált világunkban a fogyasztás és a termelés helyei egyre inkább elválnak egymástól. A helyek, régiók közötti kereskedelmet ma már nem (csak) a komparatív előnyök, hanem sokkal inkább a *növekvő skáláhozadék* (méretgazdaságosság) mozgatja.

Az egy helyre, régióba települő cégek nem egyszerűen a külső agglomeratív előnyöket, a technológiai spillover-hatás előnyeit élvezik, hanem a fajlagos költségek csökkenésével közvetlen anyagi hasznuk is keletkezik a nagyobb volumenű (specializált, koncentrált) termelésből. A növekvő skáláhozadék és a csökkenő arányú, de meglévő szállítási költségek a termelőket arra ösztönzik, hogy a termelésüket a nagy piacokhoz koncentrálják. A nagy helyi piac bázisán már gazdaságosabban lehet „exportra” is termelni.

A globalizált szabad kereskedelem körülményei között a korábbi elméletekkel (David Ricardo komparatív előnyök elmélete, Heckscher–Ohlin eltérő tényezőadottságra épülő elmélete) már nem lehet magyarázni a jelenlegi folyamatok egy részét, mert napjainkban a hasonló gazdasági fejlettségű, hasonló tényezőellátottságú országok között a fejlett iparcikkek ágazaton belüli kereskedelme jobban nő, mint a nyersanyagok és a hagyományos iparcikkek ágazatközi kereskedelme (Krugman–Obstfeld 2003). Ha egy ország vagy régió néhány versenyképes (al)ágazatra, néhány termék gyártására szakosodik, azzal egyszerre képes növelni a belső gazdaságosságot és a mérethozadékot.

Az Egyesült Államok gazdaságának területi koncentrációja és specializáltsága sokkal nagyobb, mint az EU országai közötti munkamegosztás (Krugman 2003), így sokkal jobban ki tudják használni a méretgazdaságosságban rejlő előnyöket. Termékeik olcsóbbak és versenyképesebbek a világpiacon. Ha hasonló koncentrált-sági (specializációs) szintet akarunk elérni Európában, mint az Egyesült Államok, akkor néhány országban (régióban) a termelés további koncentrációjára van szükség, máshol viszont fel kell számolni ugyanazoknak a termékeknek az előállítását. Ez két módon lehetséges. 1) Fennmaradnak a nyugat-európai relatíve fejlettebb kapacitások, a hasonló termékek gyártása megszűnik a perifériákon és az olcsóbb termékekkel ellátják a perifériákat. 2) Minden ország specializálódik bizonyos termékek előállítására és a perifériákon támogatásokkal létrehozzák a szükséges kapacitásokat és a centrumokat is onnan látják el ezekkel a termékekkel. A jelenlegi

egyenlőtlen politikai és gazdasági versenyben elképzelhető-e hogy a fejlett országok lemondanak bizonyos termékek gyártásáról és azokat java részben a periférián fogják a jövőben termelni? Vagy amiről lemondanak, azok termelését nem támogatják a perifériákon sem, hanem engedik, hogy pl. a Távol-Keletről elégítsék ki az igényeket. Európában és az Európai Unión belül eddig inkább az első opció valósult meg. A kohéziós politika újratárgyalásánál Magyarország és Kelet-Európa érdeke a 2. választási lehetőség támogatása. A versenyképesség erősítését, a munkahelyteremtést kell támogatni, de elsősorban a kohéziós országokban, a konvergencia (kevésbé fejlett) régiókban. Ezzel növekszik az EU versenyképessége, nő a GDP és csökkennek a területi különbségek.

Az új gazdaságföldrajz (*Krugman* 1991; *Fujita–Krugman–Venables* 1999) kétrégiós, kétszektoros centrum–periféria modelljében a koncentráció akkor jön létre, ha az egyik régió tartósan nagyobb reálbért kínál, és ezért oda települnek a munkások. És a régió egyensúlyi reálbére annál magasabb, minél jelentősebb abba a régióban a jövedelemkoncentráció, illetve minél könnyebb a másik régió piacához való hozzáférés. A modellben a gazdagabb, fejlettebb régió jövedelmének emelkedése önmagát erősítő folyamat, mert a koncentráció révén további jövedelmek keletkeznek. A nyugat-európai koncentráció további erősödésének elkerülése érdekében Kelet-Európában is oly mértékben növelni kell a béreket, hogy az visszafogja a munkaerő elvándorlását.

A *Krugman*-féle modell kulcskérdése, hogy a skáláhozadék jobban nő, mint a szállítási költségek, ugyanakkor mindig számolni kell a szállítási költségekkel. A munkaerő relatíve olcsóbb a koncentrált régióban, mert a szükségleteiknek nagyobb hányadát elégíthetik ki szállítási költségek nélküli termékekből, de reáljövedelmük a másik régióhoz képest mégis magasabb a mérsékeltbb regionális árszínvonal miatt. A központi metropoliszokba, régiókba folyamatosan áramló munkások fékezik a munkabérek növekedését. Minél alacsonyabbak a szállítási költségek, annál jobb a másik piacához való hozzáférés, a nagyobb terület ellátásának a lehetősége, és annál inkább nő a koncentráció. Egy telephelyről egyre nagyobb terület látható el azonos termékekkel. Az alacsony szállítási költség ugyanakkor csökkenti a két piac árszínvonala közötti különbséget, ami csökkentheti a további koncentráció ütemét.

Az ipari koncentrációra ható centripetális erőkkel szemben centrifugális erőként hat, hogy a perifériákon (többnyire az agrárregiókban) relatíve magasabbak az ipari termékek árai, ami egy időpontra túl magasabb profitlehetőséget teremt az odatelepülő ipari vállalatok számára. Tehát a szállítási költségek változása mind a centrifugális, mind a centripetális erőkre hat és ezek együttes hatására alakul ki az egyensúly.

A helyi/regionális klaszteresedés egyaránt pótolhatja az agglomerációs és a méretgazdaságossági előnyöket. *Porter* (1996) szerint a területi klaszterek szerveződése nagyban hozzájárul a versenyképesség javításához. De ez nem szükségszerűen helyi együttműködés kell hogy legyen. A területileg szerveződő regionális klaszterek kihasználhatják a specializáció és a kooperáció, az agglomerálódás előnyeit anélkül, hogy egy városba kellene települniük. Ez is területi koncentrációt jelent, de ez nem egy településbe való „összetelepüléssel” jár, hanem regionális szintű fejlődést, koncentrációt indukál. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy ez a jelenség

ugyancsak növelheti a területi/regionális különbségeket, erősítheti a centrum–periféria viszonyt. Azok a régiók, amelyek kihasználják a regionális klaszteresedésből származó előnyöket, jobban fejlődnek, a nagyobb számú versenyképes munkahely megtartja és vonzza a népességet, ami a „belső piac” növekedését jelenti, ami újabb fejlesztéseket indukálhat. A regionális klaszterek a kevésbé mobil népességet is képesek integrálni.

Javuló mobilitási lehetőségek (piacok egyesítése és a szállítási költségek relatív csökkenése)

A nemzeti piacok közötti „akadályok” lebontása, a tőke és a munkaerő mobilitásának elősegítése, azaz a piaci integráció a gazdasági tevékenységek koncentrációjához vezet (Krugman–Venables 1990; Bertola 1993). Ha nő az integráció, akkor nő a munkaerő mobilitása, erősödnek a területi agglomeráció hatásai, így növekszik a centrumok és a perifériák közötti különbség (Krugman–Venables 1996; Krugman 2003). Például az Európai Monetáris Unió tovább erősíti a specializációt és az ipar agglomerálódását, annak előnyeit a centrumok élvezik, amit bizonyít annak jelentős költségek árán való fenntartása is.

Krugman (2003, 101) felteszi a sokunkat foglalkoztató, nyugtalanító kérdéseket: „Kell-e félnünk a kis országoknak a gazdasági integrációtól, attól, hogy nagyobb szomszédjaik elkerülhetetlenül nagyobb ipari központjai beszippantják iparukat? A központ–periféria modell a nemzeti szintű egyenlőtlen fejlődést ugyanolyan jól magyarázza-e, mint a regionális szintűt?” Krugman szerint *nincs szükségszerűen így*, de válasza mégsem megnyugtató, sőt több okfejtése kimondottan nyugtalanító. Bizakodásra ad okot, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén lehet policentrikus elrendeződés is. A szállítási költségek bizonyos szint felett maradása elősegítheti a többközpontúságot, annak további csökkenése erősíti a koncentrációt, majd ha a nullához konvergál, újból kedvezhet mindenkinek. De az alacsonyabb bérszintű országok integrálását követően nem szükségszerű, hogy a feldolgozóipar ezekbe a periférikus országokba települjön, sőt recessziót is indukálhat azok iparában (Krugman–Venables 1990). A már meglévő termelési és területi koncentráció (nagy piac közelsége, útfüggőség), a szállítási költségek csökkenése, a növekvő mérethozadék inkább a további koncentrációt támogatja. A piacok egységesítése, infrastruktúra kiépítése, vámok, adminisztratív terhek lebontása, esetleg közös pénz bevezetése stb. gazdasági előnyökkel csak azok számára jár, akik ezt ki tudják használni. Inkább a nagy, mint a kicsi, inkább a multinacionális, mint a nemzeti, a már versenyképes és nem a fejlesztésekre szoruló területek számára és így tovább.

A 20. század végére a *fajlagos áruszállítási költségek drasztikus csökkenése* lehetővé tette a koncentrált, nagybani gyártást, és az ugyanazokat a termékeket előállító országok, régiók között is előnyökkel járt a kereskedelem. A kereskedelem egyre nagyobb hányada folyik a fejlett országok és régiók között, és csökken a perifériákkal folytatott csere jelentősége.

1. TÁBLÁZAT

A nemzetközi szállítási költségek 1990-es (összehasonlítható) árakon Hollandiában

<i>Szállítási forma</i>	<i>Szállítási költségek eurocent/tonnakilométer</i>		
	<i>1900</i>	<i>1950</i>	<i>1998</i>
Vasúti szállítás	40	18	9
Belvízi Hajózás	15	7,5	6
Közúti szállítás	110	40	20
Légi közlekedés	–	750	44

Forrás: Rietveld–Vickerman (2004, 236) – idézi Lengyel (2010, 18).

Korábban írtam, hogy a közlekedési feltételek javulása fenntartja az ingázást és mérsékelheti a nagyvárosokba költözést, ugyanakkor fel kell hívni arra is a figyelmet, hogy a szállítási költségek eltérítése a piaci áráktól veszélyes fegyver. Az üzemenyagárak drasztikus emelésénél mindig a fuvarozók kárpótlása kerül elő és soha sem a munkába ingázóké. Minél alacsonyabbak a szállítási költségek, a termelés annál inkább koncentrálnálódhat, annál nagyobb az esély a monocentrikus régiók, országok, makrotérségek kialakulására. Ugyanakkor a vidéki és periferikus élet egyik legjelentősebb hátránya a koncentráltan elhelyezkedő munkahelyek és szolgáltatások elérhetőségének költség- és időigénye.

Ha különböző induló helyzetű, versenyképességű régiók/országok kereskednek, akkor a szállítási költségek mérséklődésével a fejlettebb térségben tovább nő az ipari termelés, a perifériákon pedig megindul a dezindusztrializáció. E folyamat gátját a bérkülönbségek növekedése és a munkaerőhiány adhatja. Mivel a munkaerő egy része – különösen nemzetközi viszonylatban – nem mobil (kulturálisan, anyagiilag helyhez kötött, immobil), azaz nem költözik a centrumokba, így a perifériákon nő a munkanélküliség, csökkennek a bérek, a centrum régióban pedig nőnek a bérek és egy ponton túl munkaerőhiány lép fel. (Ez utóbbit tendenciájában mérsékli a technológiai fejlődés, az élőkommunikáció igény csökkenése.) A szállítási költségekkel is számolva ekkor már érdemes bizonyos ipari termelést a perifériákon folytatni. De az egyensúly (se a tőke, se a munkaerő nem mozdul) nem eredményez egyenlő béreket a centrumokban és a perifériákon, hanem akkora bérkülönbségek mellett következik be, amelyeket nem ellensúlyoznak a méretgazdaságossági és agglomeratív előnyök, az új üzem telepítési költségei. Tehát fennmaradnak a jelentős fejlettségbeli és bérkülönbségek. De ez a relatív egyensúlyi állapot vagy fordulat is később következik be, ha lebontjuk a munkaerő, az áru és szolgáltatások szabad mozgása előtt álló akadályokat, eltöröljük a vámokat, megszüntetjük a jogi, az adózásban meglévő különbségeket, fejlesztjük a közlekedést. Ezzel még nagyobb koncentrációk következhetnek be, és még inkább nagyobb bérkülönbségek kellene ahhoz, hogy reindusztrializáció kezdődjön a perifériákon.

Helyzeti előny és útfüggőség

A „történelmi véletlenektől” eltekintve a települések és a régiók fejlődését jellemzi az útfüggőség. A mai fejlesztési döntéseket és az azokhoz kapcsolódó telephelyválasztásokat meghatározza a már kialakult status quo, az, hogy az adott hely milyen fejlődési utat járt be és *hová jutott el*, azaz melyek a későbbi fejlődés *kiinduló adottságai*. Azok, akik a „place-based”, az adottságokra, a saját erőforrásokra épülő belső vagy evolutív fejlődést szorgalmazzák, *és attól egy területileg kiegyensúlyozottabb fejlődést várnak*, gyakran elfeledkeznek arról, hogy éppen a centrum–periféria viszony, a kicsik és nagyok egyenlőtlen versenye a *meghatározó adottság*. Amikor azt hangsúlyozzák, hogy minden település, régió területi tőkéje más, és a fejlesztéseket azokhoz kell igazítani, akkor azt is hangsúlyozzák, hogy a globális versenyben vannak kedvező és kedvezőtlen adottságokkal induló versenyzők, vannak nagy helyi és regionális piaccal rendelkező térségek és vannak kicsik, vannak már ma is kedvező gazdasági miliővel rendelkező régiók és vannak, ahol a versenyképesség javítása érdekében még számos teendő van. Jelentős részben meghatározó a komplex helyi beágyazottság, a történetileg kialakult területi tőke, a társadalmi, intézményi fejlődés bejárt útja. Természetesen nincs teljes meghatározottság, a jövő a múltban gyökerezik, de jelentős részben mi alkotjuk meg azt. Ugyanakkor számít a nagyság, vannak nagy belső piaccal rendelkező országok, városrégiók és vannak kis nemzetgazdaságok és kis települések is. A „kicsi szép, de gyenge is” (Faragó 1994), nincs egyenlő verseny! Ahol már ma jobbak a külső gazdaságosság feltételei, ahol jobb a munkaerő-ellátottság, kedvezőbbek a kooperáció lehetőségei, több a potenciális beszállító, nagyobb a belső piac stb., oda nagyobb valószínűséggel települ új beruházó. És fordítva. De a kiinduló feltételek és így minden útfüggőség kezelésének lehetősége is más a különböző helyeken, mert mások az intézményi feltételek, a helyi gazdaság összetétele, a politikai gyakorlat.

A nagyobb, több funkciót ellátó települések előnyben vannak a kisebbekkel szemben. Rechnittzer (1998, 36) ezt urbanizációs előnynek hívja. A nagyobb városokban és régiókban kedvezőbbek az infrastrukturális feltételek, több korszerű szolgáltatás érhető el stb. A nagyvárosok nem csak méretükben különböznek a kis- és közepes városoktól. A kétszer akkora városban több mint kétszer annyi kreatív egyén vállalkozás van és több mint kétszer akkora a gazdasági teljesítménye (Florida 2008). A nagyvárosi régiókban tömörülnek a magasabban képzett kreatívabb emberek, a legkülönbélebb tudások klaszteresednek, és ez a forrása az innovációnak és a gazdasági növekedésnek. A korábbi várokozásokkal ellentétben a földrajzi közelség, a szemtől-szembe kommunikáció fontos számukra. A magasabb teljesítményeik okán kapott magasabb bérek jóval felülmúlják a magasabb megélhetési költségeket és ellensúlyozzák az esetleges hátrányokat.

Barabási Albert László (2003) rámutatott arra, hogy egy skálafüggetlen hálózatban a csomópontok száma *növekszik*, és a csomópontok közötti kapcsolódások nem véletlenszerűen jönnek létre, hanem *preferenciálisan*, azaz egy pontnak a további

kapcsolatok kialakítására vonatkozó esélye annak arányában nő, amennyi kapcsolattal már eleve rendelkezik. A településhálózat is skálafüggetlen hálózathoz hasonlóan alakul. Azok a nagyvárosi csomópontok, ahol már ma is kulcsfontosságú intézmények, jelentős gazdasági szervezetek (központjai) vannak, azok nagyon sok kapcsolattal rendelkeznek, és nagyobb valószínűséggel létesítenek újabbakat, mint a kisebbek. A településhierarchián lefelé elmozdulva a meglévő kapcsolatok száma csökken és kisebb az esélye újabb kapcsolatok létesítésének is. A fejlesztéspolitikának viszont figyelembe kell venni, hogy a skálafüggetlen hálózatok sebezhetőek, fontos csomópontok funkcionális zavara a hálózat egészének működését veszélyeztetheti. Ezért (is) törekedni kell a policentrikus hálózat fenntartására/kialakítására, kerülni kell a monocentrikus funkcióellátást.

Jegyzetek

- ¹ Magyarországon mind a mai napig nem tartozik a közgazdaságtan fő áramába a területi aspektus vizsgálata. A regionális gazdaságtan klasszikusainak művei sem jelentek meg magyarul. Ez alól kivétel Paul Krugman három művének magyar nyelvű kiadása.
- ² Ron Martin (1999, 67) szerint „...ez nem is olyan új, és minden bizonnyal nem földrajz”. Ezek nem új eredmények, hanem a regionális tudomány és a városgazdaságtan átdolgozása, és legfeljebb a „földrajz” újrafelfedezése.

Irodalom

- Barabási A.L. (2003) *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Bertola, G. (1993) Models of economic integration and localised growth. – Torres, F.–Giavassini, F. (eds.) *Adjustment and Growth in European Monetary Union*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Faragó L. (1994) „A kicsi szép, de gyenge is”: Neopopulista területfejlesztési stratégiák reneszánsza. – *Falu Város Régió*. 9–10. 24–25. o.
- Florida, R. (2008) *Who's your City? How the Creative Economy is Making where to Live the Most Important Decision of Your Life*. Basic Books, New York.
- Fujita, M. (1988) A monopolistic competition model of spatial agglomeration: Differentiated product approach. – *Regional Science and Urban Economics*. 18. pp. 87–124.
- Fujita, M.–Krugman, P.–Venables, A.J. (1999) *The Spatial Economy. Cities, Regions and International Trade*. MIT Press, Cambridge – London.
- Fujita, M.–Ogawa, H. (1982) Multiple equilibria and structural transition of non-monocentric urban configurations. – *Regional Science and Urban Economics*. 12(2) pp. 161–196.
- Harris, C. (1954) The Market as a Factor in the Localization of Production. – *Annals of the Association of American Geographers*. 44. pp. 315–348.
- Hirschman, A.O. (1958) *The Strategy of Development*. Yale University Press, New Haven, CN.
- Krugman, P. (1991) Increasing Returns and Economic Geography. – *Journal of Political Economy*. 3. pp. 483–499.
- Krugman, P. (2003) *Földrajz és kereskedelem*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Krugman, P.–Obstfeld, M. (2003) *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika*. Panem Kft., Budapest.
- Krugman, P.–Venables, A. (1990) Integration and the competitiveness of peripheral industry. – Bliss, C.–Braga de Macedo, J. (eds.) *Unity with Diversity in the European Community*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Krugman, P.–Venables, A. (1996) Integration, specialization and adjustment. – *European Economic Review*. 40. pp. 959–967.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004) *Regionális Gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Lengyel I. (2010) *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lösh, A. (1954) *The Economics of Location*. Yale Univ. Press, New Haven, Conn. (Eredeti mű: [1940] Fisher, Jena)
- Martin, R. (1999) The new 'geographical turn' in economics: some critical reflections. – *Cambridge Journal of Economics*. 23. pp. 65–91.
- Marshall, A. (1890/1920) *Principles of Economics*. Macmillan, London.
- Myrdal, G. (1957) *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. Duckworth, London.
- OECD (2000) *Cities and Regions in the New Learning Economy*. OECD Publications, Paris.
- Porter, M.E. (1996) Competitive Advantage, Agglomeration Economies, and Regional Policy. – *International Regional Science Review*. 1–2. pp. 85–94.
- Pred, A.R. (1966) *The Spatial Dynamics of U.S. Urban-Industrial Growth, 1800–1914: Interpretive and Theoretical Essays*. MIT Press, Cambridge.
- Rechnitzer J. (1998) *Területi stratégiák*. Dialóg Campus. Budapest–Pécs.
- Richardson, H.W. (1973) *Regional Growth Theory*. Macmillan, London.

A TERÜLETI TŐKE LEHETSÉGES SZEREPE A REGIONÁLIS NÖVEKEDÉS MAGYARÁZATÁBAN

LENGYEL IMRE

Napjaink regionális tudományában a gazdasági növekedés értelmezése és modellezése mindinkább előtérbe kerül. Főleg azért, mert a globalizációs folyamatok fel-erősödése és az infokommunikációs eszközök elterjedése miatt megváltozott a növekedésre ható tényezők köre. A hagyományos elméleti alapokon álló modellekkel nem írható le és nem magyarázható megfelelően, pl. a magyar régiók növekedése sem. Az elmúlt évtizedben új szempontok és új tényezők, főleg az endogén erőforrások szerepe értékelődött fel, amelyek rendszerezésére tesz kísérletet a területi tőke, mint a regionális tudomány egyik új irányzata.

Tanulmányomban a gazdasági növekedés magyarázatában az endogén felfogások felemelkedését, a területi tőke fogalmát és összetevőit tekintem át. Az endogén tényezők szerepével a hazai regionális tudomány képviselői közül az elsők között foglalkozott Rechnitzer János, aki nemcsak átgondolta és ismertette ezeket az új eredményeket, hanem az általa irányított területfejlesztési munkák során alkalmazta és továbbfejlesztette is őket. A dolgozat első részében a közgazdaságtani, majd a regionális növekedési elméletekben az endogén szemlélet megjelenését tekintem át, ezt követően ismertetem a területi tőke jellemzőit.

A gazdasági növekedés főbb irányzatai

A térben zajló gazdasági folyamatok vizsgálata nem szakítható el a társadalmi-gazdasági háttérfeltételektől, azok változásaitól. A közgazdaságtudományi növekedési gondolatok módosulásai is visszatükrözik ezeket a változásokat, amikor magyarázatot próbálnak adni a növekedés időben formálódó alapvető tényezőire. A regionális gazdaságtani növekedési irányzatoknál megfigyelhető, hogy egyrészt adaptálják a közgazdaságtudományi (makroökonómiai) irányzatok eredményeit, másrészt igazodnak a regionális tudomány fejlődési szakaszaihoz. Mind a közgazdaságtani növekedési elméletek, mind a regionális tudomány időbeli változásánál 3–3 szakasz emelhető ki, nyilván nem véletlenül, hiszen ugyanazt a valóságot próbálják meg leírni, megmagyarázni.

A társadalmi-gazdasági változások hatására a gazdasági növekedést magyarázó közgazdasági irányzatok szinte folyamatosan megújulnak (Aghion–Durlauf 2005; Acemoglu 2008). A gazdasági növekedés régóta használatos közgazdaságtani kifejezés (már Adam Smith foglalkozik a 'nemzetek jólétével'), fogalmán egy ország összkibocsátásának időbeni növekedését értjük, és rendszerint a reál GDP (avagy

GNP, GNI) értékének éves növekedési ütemét jelenti, aminek mérésére kidolgozott és széles körben elfogadott statisztikai eszköztár áll rendelkezésre (*Samuelson–Nordhaus* 2012, 453–462). A gazdasági növekedés hagyományos erőforrásai, mint termelési tényezők: az emberi erőforrások mennyisége és minősége (munkakínálat, szakértelem, motiváció), a felhalmozott tőkeállomány (gépek és berendezések, utak, immateriális javak), a természeti erőforrások bősége (termőföld, ásványkincsek, energiaforrások, a környezet minősége) és a technológiai haladás (tudomány, innováció, menedzsment, vállalkozó szellem).

A makroökonómiai növekedés magyarázatára három irányzat (paradigma?) különíthető el: a (poszt)keynesi az 1970-es évekig állt előtérben, ezt követően a neoklasszikus (exogén és endogén) gondolatok váltak elfogadottá, míg napjainkban olyan új irányzatok, amelyek bizonyos egyéb társadalomtudományi (gazdaságszociológiai, magatartás-gazdaságtani stb.) gondolatokra alapoznak. A közgazdasági felfogásban exogénnek ('isteni ajándéknak') tekintjük az olyan változókat, amelyeket gazdaságon kívüli feltételek határoznak meg, míg az endogén változókat a gazdasági rendszer belső folyamatai alakítják, azaz gazdasági tevékenység során előállított tényezők (*Samuelson–Nordhaus* 2012, 596–597). Így tipikus exogén változók a természeti tényezők, míg a tőkeállomány endogénnek tekinthető.

A (poszt)keynesi gondolatrendszerre alapozott makroökonómiai növekedési modellek abból indulnak ki, hogy a piacgazdaságok alapvető sajátossága az instabilitás, a bizonytalanság (beruházási színvonalra, keresletre, növekedési ütemre vonatkozó eltérő és ingadozó várakozások miatt) és a munkanélküliség (*Pearce* 1993; *Snowdon–Vane* 2002). Az irányzat egyik ismert növekedési modellje a Harrod–Domar modell, amely különleges szerepet tulajdonít a beruházásoknak (tőkefelhalmozásnak) és az aggregált keresletnek, figyelembe véve egy akcelerátor beruházási függvényt, amely a várható reáljövedelemen alapul. A modellben a gazdasági növekedési ütem a reáljövedelem konstans részét alkotó megtakarítás és a tőkekibocsátási állandó hányadosa. A piaci ciklusok káros hatásait gazdaságpolitikai beavatkozásokkal mérsékelni lehet, fő cél a jövedelmek (a gazdasági növekedés) és a foglalkoztatás növelése, ami a keresletélénkítés (fogyasztás, beruházások, közkiadások) ösztönzésével érhető el, kiváltva bizonyos multiplikátor hatásokat.

Az 1970-es évekre a keynesi közgazdaságtan visszaszorult, ekkortól megerősödtek az *exogén neoklasszikus növekedési gondolatok*, amelyek elsősorban abból indulnak ki, hogy a népességnövekedés és a technológiai haladás a növekedés forrásai, azaz a gazdaságtól független tényezők (*Aghion–Durlauf* 2005; *Acemoglu* 2008; *Varga* 2009). A közismert Solow-modell szerint a jövedelem a munkától és a tőkétől függ, mely két tényező helyettesíthető egymással, figyelembe véve a beruházási és a megtakarítási rátát is, a technológiai változás eredményei pedig lényegében közjószágként, külső gazdasági hatásként (externhatásokként) terjednek. A legegyszerűbb feltételekből (amortizáció, állandó skáláhozadék, reálkamatláb, munkatermelékenység változása, adók, kormányzati kiadások stb.) kiindulva is levezethető, hogy a gazdasági növekedés csak addig tartható fenn, amíg a technológiai haladás folyamatos, avagy a munkaerő állomány bővül. Ez a modell (és kiegészítései, pl. a technológiai fejlődés

beépítése), nem állt összhangban a megfigyelésekkel, emiatt felmerült az igény a valóságot jobban leíró modellek kidolgozására.

Az 1980-as évek empirikus vizsgálatai rámutattak arra, hogy a gazdasági növekedés főleg a technológiai fejlődéssel és a munkaerő felkészültségével hozható kapcsolatba, mely tényezők főleg a vállalatok profitmaximalizáló magatartásától függenek (Valentinyi 1995; Ács–Varga 2000; Aghion–Durlauf 2005; Acemoglu 2008). Tehát ezek a tényezők már gazdasági rendszeren belüliek, azaz endogén jellegűek: a gazdasági szereplők tudatos döntése, hogy a technológiát, avagy a munkaerőt hogyan fejlesztik. A technológiai fejlődés és háttértényezőinek endogenizálására, a modellekbe változóként történő beépítésére több kísérlet történt, amelyet együttesen *'új növekedéseméletnek'* avagy *endogén növekedéseméletnek* is neveznek (Varga 2009): Arrow a „gyakorlati tanulás” (learning by doing), Lucas az emberi tőke által eredményezett tudástülsordulások (szpilloverek), míg Romer a kutatások által létrehozott technológiai tudáskészlet szerepét emelte ki.

De ezek a tudástülsordulások, technológiai és egyéb tudáskészletek alapvetően háromféle típusúak, egyrészt közös (kodifikált) tudáselemekből (pl. publikációk), mint közösségi jószágból állnak, azaz erősen globalizáltak, másrészt sajátos, térben korlátozottan terjedő elemekből (pl. szabadalmak), valamint teljes mértékben lokalizált, személyekhez kötődő (tacit) tudásból. Az endogén növekedési szemlélet az ezredfordulóra elfogadottá vált, egyre több tényezőt vettek figyelembe a vizsgálatokban, pl. a schumpeteri 'teremtő rombolást', a tudástőke kritikus szintjét, a külkereskedelmet (nyitott gazdaság), a pénzügyi szektor szerepét. De a (neoklasszikus) endogén növekedéseméletek formalizált modelljei sem magyarázzák kielégítően pl. a fejlett és fejlődő országok közötti különbségek alakulását, a kvalifikált munkaerő elvándorlását, a tudástőkéből adódó (monopolizált) erőfölényt stb. Emiatt az ezredforduló után a figyelem egyre inkább a társadalmi háttérre, az intézmények szerepére, az eltérő fejlődési pályák jellemzőire irányult.

Napjaink új, *heterodox* (olyan irányzatok, amelyek kívül esnek a jelenlegi mainstream felfogáson), másképpen *alternatív elméletei általában holisztikusak*, azaz nemcsak néhány kiemelt tényezőt vesznek figyelembe, hanem megpróbálnak minél több releváns szempontra támaszkodni. Másik jellemzőjük, hogy nemcsak a szűken vett közgazdasági kategóriákra alapoznak, hanem a gazdaságot a társadalom részének tekintve egyéb társadalmi jellemzőket is beépítenek a közgazdasági modellekbe.

Az egyik idesorolható irányzat az *új intézményi közgazdaságtan*, amely tranzakciós költségekre, tulajdonjogokra, az externáliák internalizálására stb. vezeti vissza a gazdasági növekedést (Brousseau–Glachant 2008; Ménard–Shirley 2008). Képviselői kiemelik a korlátozott racionalitást, az intézmények (formális jogszabályok és informális normák), a változás (evolúció), az aszimmetrikus információk, az opportunizmus stb. szerepét, azaz endogenizálják a társadalmi feltételek egy részét. A Nobel-díjas Williamson által fémjelzett irányzat az egyes közgazdasági felfogások érvényességét az időtáv szerint is mérlegeli (Williamson 2000; Lengyel I. 2010a): rövid távon neoklasszikus (piaci) szempontok, középtávon előbb a tranzakciós költségek (gazdaságpolitikák, kormányzás), majd a tulajdonjogok (jogrendszer, intézményi

környezet), hosszabb távon pedig a társadalom szerkezete (magatartási normák) a meghatározó. Tehát a szűken vett gazdasági szempontok helyett az időtáv növekedésével egyre inkább a társadalmi háttérfeltételek válnak fontossá, amiket endogén tényezőként kell figyelembe vennünk a gazdasági növekedés értelmezésénél.

A másik felemelkedő irányzat az *evolúciós közgazdaságtan* (evolutionary economics), amely szerint a gazdasági növekedést a technológiai változások mozgatják (Boschma–Martin 2010; Bajmócy 2011; Lengyel B. 2012). Ezek a technológiai változások előre nem láthatók, a gazdaság nem determinisztikus, hanem bizonytalanságokkal terhelt pozitív visszacsatolású dinamikus rendszer, amelyre az útfüggőség (véletlenszerűség, történetiség), a rutinok követése (a bizonytalanság és kockázatkerülés miatt), a variáció-képzés, a szelekció és az adaptáció jellemzők. Ennél az irányzatnál is lényegében a gazdaságon kívüli tényezők egy része válik endogénné, mely tényezők térségenként eltérőek és emiatt nem másolhatók.

A heterodox irányzatok közül kiemelhető még a *magatartás-gazdaságtan* (behavioral economics), másképpen *viselkedés-gazdaságtan*, amelynek irányzatai a racionalitást, kockázatokat és hasznosságot újraértelmezve az egyének (fogyasztók, munkavállalók) és szervezetek (vállalatok, intézmények) körében a gazdasági és közösségi döntések társadalmi, kognitív és érzelmi tényezőit tanulmányozzák, kitérve a piaci árazásra, erőforrás-allokációra, megtérülésekre, konfliktusokra stb. (Camerer–Loewenstein–Rabin 2004). Elismert képviselője pl. a Nobel-díjas Kahneman, akinek Tversky-vel közös *kilátáselmélete* (prospect theory) az emberi ítéletalkotásban, a döntésekben a kockázatokat és a bizonytalanságot a valós emberi viselkedés alapján vették figyelembe (Hámori 2003). A magatartás-gazdaságtan képviselői már a szubjektív tényezők egy részét is megpróbálják endogénné tenni. Ezek az új heterodox irányzatok egyre jobban elterjednek, főleg azért, mert véleményem szerint a tudásalapú, tanulás-alapú gazdaság működését életszerűbben magyarázzák, mint a korábbi elméletek.

Amint áttekintettük, a makrogazdasági növekedést leíró közgazdasági elméletek három nagyobb, időben egymást követő csoportra oszthatók. Az adott időszakban ezek a gondolatok előremutatók voltak és illeszkedtek a korabeli társadalmi-gazdasági viszonyokhoz. Pl. a keynesi modell jól alkalmazható a fordista korszakban, amikor a tömegtermelésre épülő feldolgozóipari nagyvállalatok fizikai munkaerőt alkalmaztak tömegesen (Rechnitzer 1998). De a posztfordizmusba lépve az ipari nagyvállalatok háttérbe szorultak, a szolgáltatások és diverzifikált termékek kerültek előtérbe, mely tevékenységek felkészült, diplomás munkaerőt igényelnek, azaz minőségi humán tőkét, illetve innovációk tudatos kidolgozását és a technológia fejlesztését.

Azt is megjegyzem, hogy napjainkban ezek az irányzatok egymás mellett élnek, mindháromnak megfigyelhetők a követői. A főáramlat (mainstream) még mindig a neoklasszikus közgazdaságtan, részben azért, mert az egyetemi mikro- és makroökonómiai képzésben túlsúlyra tett szert, holott a legutóbbi pénzügyi válság is rámutatott ezen elméleti gondolatkör hiányosságaira. Azt is megjegyzem, hogy a fentiekben bemutatott szakaszolás a szakirodalomnak csak egy részére támaszkodó, általam önkényesen kialakított csoportosítás.

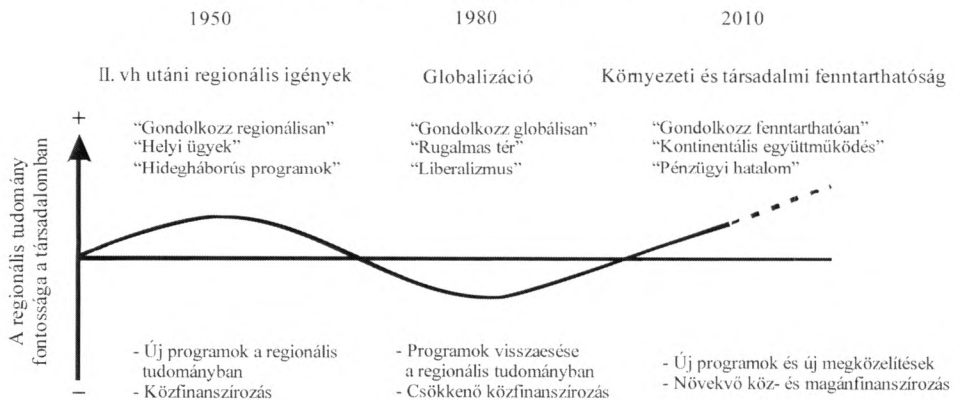
Regionális gazdaságtani növekedési irányzatok

A regionális gazdaságtani növekedési gondolatok kettős gyökerűek, egyrészt a bemutatott közgazdaságtudományi irányzatokhoz, másrészt a regionális tudomány szemléletéhez kötődnek. A makroökonómiai növekedési irányzatokhoz hasonlóan, a regionális tudomány, mint a térbeli jelenségekkel és folyamatokkal foglalkozó interdiszciplináris társadalomtudomány is különösen érzékenyen reagál a társadalmi-gazdasági változásokra. A regionális tudomány öt évtizednyi 'intézményesült' történetének szintén három nagyobb szakasza adható meg (Bailly–Gibson 2004; Boyce 2004; Lengyel I. 2010b) (1. ábra):

- Az első szakasz az 1950-es évek elejétől, a regionális tudomány megszerveződésétől az 1970-es évek elejéig tartott, az alapítást követően létrejöttek a tudományág szervezetei, folyóiratai, tanszékei, rendszeressé váltak rendezvényei stb. Fontos, hogy a korszakra széles körben jellemző keynesi gazdaságpolitikai felfogás a beruházások térben differenciált ösztönzését kiemelten kezelte, amit a hidegháborús programok is megerősítettek. Ebben az időszakban a 'gondolkozz térben' szemlélet elfogadottá vált és így a regionális tudomány iránti érdeklődés megélnékvült, a tudományos kutatások jelentős támogatásokhoz jutottak vállalati forrásokból és közpénzekből egyaránt, az egyetemi regionális tudományi képzések iránt megnöttek az igények.

1. ÁBRA

A regionális tudomány főbb szakaszai

Forrás: Bailly–Gibson (2004, 131).

- A második szakasz az 1970-es évektől számítódik, amikor a regionális tudomány korábbi dinamikus fejlődése megtorpant, és nagyjából az 1990-es évek elejéig tartott. A megtorpanáshoz hozzájárult az is, hogy a keynesi gazdaságpolitikával szemben a piaci automatizmusokat preferáló neoklasszikus (exogén) közgazdasági irányzat, egyúttal a 'gondolkozz globálisan' szemlélet nyert teret,

amely a regionális beavatkozásokat nem kezelte kiemelten. Mindez a regionális tudomány iránti érdeklődés háttérbe szorulását hozta magával és a tudományos kutatások, az egyetemi képzések anyagi és személyi feltételeinek beszűkülésével járt együtt.

- A *harmadik, jelenlegi szakasz* az 1990-es évek elején kezdődött, amikortól a globalizáció kiváltotta térbeli folyamatok egyre markánsabbá váltak, a digitális kommunikációs eszközök átalakították a társadalom működését, egyúttal a komplex fenntartható fejlődés szemlélete, a '*gondolkozz fenntarthatóan*' elve került előtérbe. Azt is egyre szélesebb körben ismerték fel, hogy a gazdasági és társadalmi problémák sikeres megoldásához egyrészt globális politikákra, másrészt helyi adottságokra épülő, *endogén fejlődésre és fejlesztési szemléletre* van szükség. Előbb az endogén növekedési elméletek (a képzések, kutatások támogatása), majd egyes heterodox irányzatok nyertek teret. Mindezek a regionális tudományban új megközelítéseket is felszínre hoztak, és a valós társadalmi problémákkal foglalkozó kutatási, oktatási programok anyagi feltételei is várhatóan (remélhetőleg?) javulnak.

A *régiók gazdasági növekedésének értelmezése* követte, általában pár év késéssel, az eltérő alapokon álló közgazdaság-elméleti irányzatokat (*Armstrong–Taylor* 2000; *Lengyel–Rechnitzer* 2004; *Pike et al.* 2006; *Capello* 2007; *Fenyővári–Lukovics* 2008; *Capello–Nijkamp* 2009; *Lengyel I.* 2010a): az 1970-es évekig elsősorban a keynesi gondolatok álltak előtérben, ezt követően dominánssá váltak a neoklasszikus felfogások, előbb az exogén, majd az 1980-as évektől az endogén neoklasszikus növekedési irányzatok (közben egy-két heterodox neoklasszikus is színre lépett), míg napjainkban az endogén elveken alapuló, alternatívnak is mondott területi irányzatok kerültek előtérbe.

A regionális gazdaságtani növekedési irányzatok két nagy csoportját különböztethetjük meg (*Capello* 2008) (*1. táblázat*): egyiket azok az irányzatok alkotják (I. és III.), amelyek a régióra, mint 'kis államra' tekintenek és a makroökonómiai növekedési elméletek adaptációjára törekednek. A másik csoport (II. és IV.) már a regionális tudomány eredményeire épülő, a térbeliség speciális szempontjaira is támaszkodó irányzatokat fogja össze.

Az irányzatokat a térhez való viszonyuk alapján is csoportosíthatjuk (*1. táblázat*): *passzív térről* beszélünk, ha a konkrét térbeli helytől függetlenül ugyanazt a modellt, mint sablont bárhol megpróbáljuk alkalmazni, idetartoznak pl. az exogén neoklasszikus irányzatok (I.), avagy növekedési pólusok (II.). De az újabb irányzatoknál a *tér már aktív* (III. és IV.), mivel a térség konkrét térbeli elhelyezkedése, elérhetősége, szomszédsága, településszerkezete (mint agglomerációs előnyök forrása), humán tőkéje, tudáskészlete stb. a döntő, mely tényezők miatt mindegyik térség egyedi.

1.TÁBLÁZAT

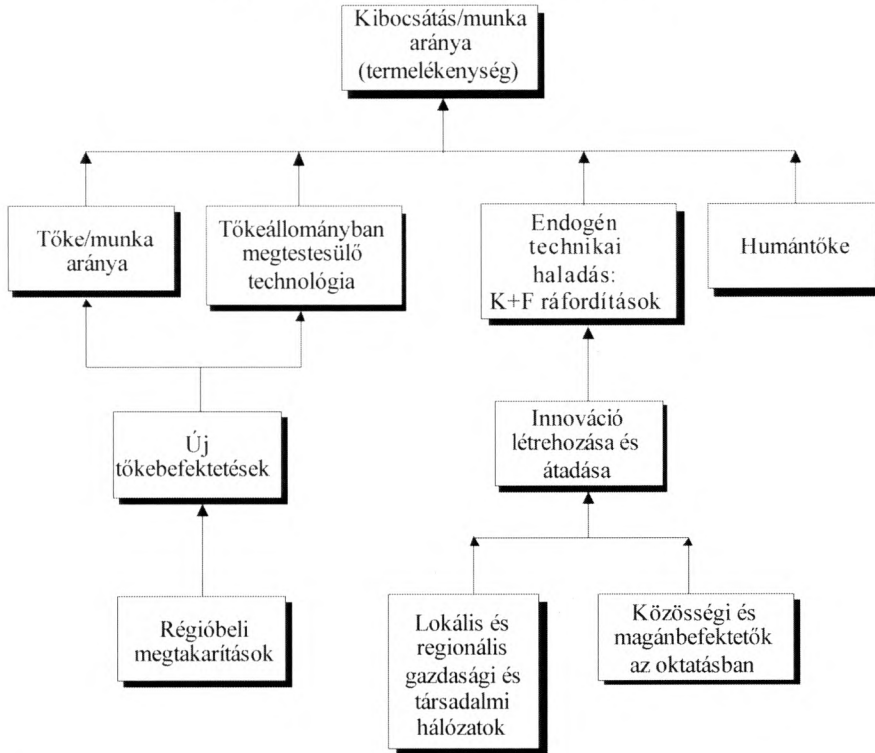
A tér eltérő felfogásán alapuló regionális növekedési és fejlődési irányzatok

<i>Elméleti irányzatok</i>		
<i>A tér szerepe</i>	<i>Makroökonómiai regionális irányzatok</i>	<i>Mikro-területi és magatartás-gazdaságtani irányzatok</i>
Passzív szerep	I. Tényező ellátottság Termelési specializáció <i>Elméletek:</i> <i>Neoklasszikus növekedési elmé- letek</i> <i>Tényező ellátottsági elméletek</i> <i>Export-bázis elmélet</i>	II. Társadalmi állótőke (infrastruk- túra) Elérhetőség Exogén technológia terjedési folyamatai Egy domináns cég vagy multi- nacionális vállalat jelenléte <i>Elméletek/Modellek</i> <i>Növekedési pólus elmélet</i> <i>Infrastruktúra ellátottság</i> <i>Fejlődési potenciál elmélet</i> <i>Innováció expanziós terjedési</i> <i>modelljei</i> <i>Centralitás/periféria</i>
Aktív szerep	III. Növekvő mérethozadék fel- lépése <i>Elméletek:</i> <i>Endogén regionális növekedési</i> <i>elmélet</i> <i>Új gazdaságföldrajz</i>	IV. Agglomerációs gazdaságok Dinamikus területi externáliák Endogén tudástermelési folyamatok <i>Elméletek:</i> <i>Iparági körzetek</i> <i>Innovatív miliő</i> <i>Tanuló régiók</i>

Forrás: Capello (2008, 15).

Az aktív tér esetében is megfigyelhetők a makroökonómiai gondolatok adaptációi (III.), illetve bottom-up jellegű magatartás-gazdaságtani irányzatok (IV.). A makroökonómiai háttérű irányzatok közül kiemelkednek az *endogén regionális növekedési modellek*, amelyek 'ideális' alapsémája négy tényezőre vezethető vissza (2. ábra): a tőkeintenzítésre (tőke/munka arányára) és a tőkeállományban megteste-sülő technológia fejlettségére, a régióban kifejlesztett technológiákra (innovációkra) és a humán tőke színvonalára. A technológiát és a tudást endogénként kezelik, fejlő-désük az adott régió belső tulajdonságaitól, a régióban meghozott racionális dön-tések eredményétől, megtakarításoktól, gazdasági és társadalmi hálózatoktól, a helyi oktatás színvonalától függ.

2. ÁBRA
Az endogén növekedési modell alapsémája

Forrás: Pike–Rodríguez–Pose–Tomaney (2006, 104).

Megjegyzem, hogy az endogén növekedési szemlélet a régiók esetében jelentősen kibővíti a közgazdaságtani endogén felfogást, amely, amint arra kitértünk, a gazdasági rendszer belső folyamataitól függő változókat veszi figyelembe. Az *endogén regionális növekedés* elsődlegesen a régió belső erőforrásaira épít, nemcsak a természeti adottságokra és erőforrásokra, hanem az ott dolgozók szakképzettségére, a régióban lévő tudáskészletre, innovációs kapacitásra és az egyéb helyi egyéb sajátosságokra. De nemcsak helyi erőforrásokat jelent, hanem azt is, hogy az ezek feletti döntési jogkörök többsége is a helyiek kezében van, részben a decentralizált közigazgatás révén, részben a vállalatok térségi (döntéshozó) bázisa is a régió belül található. Az *exogén regionális növekedés* viszont a régió kívüli erőforrások felhasználását, külföldi érdekltségű cégek befektetéseit, külső döntési központok meglétét feltételezi.

A másik makroökonomiai jellegű irányzat az *új gazdaságföldrajz*, amelyben a *távolság, mint endogén változó* jelenik meg. A Nobel-díjas Paul Krugman (2000; 2003) szerint a térbeli koncentráció fontosságát, azaz a földrajzi távolság szerepének felértékelődését a fajlagos szállítási költségek mérséklődése, a méretgazdaságosság,

az ipari termékek növekvő mérethozadéka, a monopolisztikus térbeli verseny, továbbá az agglomerációs externhatások magyarázzák. Ezen hatásokból adódnak a centripetális erők, amelyek a térbeli koncentrációt idézik elő, illetve a centrifugális erők, amelyek a térbeli diszperziót, így a két ellentétes erőhatás következtében térbeli egyensúly alakul ki. Ez a gondolatrendszer a közgazdasági mainstream-be emelte a térben való gondolkozást, a modellekben a távolság és a térbeliség (igaz, absztrakt módon és nem konkrét földrajzi helyként) már endogén változóként jelenik meg.

A bottom-up jellegű *magatartás-gazdaságtani irányzatok* (IV.) már konkrét térbeli sajátosságokon alapulnak. A térbeli koncentrációból adódó előnyre a regionális gazdaságtan egyik alapfogalma az *agglomerációs előny*, amelyik lényegében a *méretgazdaságosság térbeli speciális típusait* adja meg (angol megfelelője: agglomeration economies of scale). Három típusát különíthetjük el az agglomerációs előnyöknek (Lengyel I. 2010a): tevékenység-komplexitási előnyök (ami a méretgazdaságosság hagyományos fogalmának felel meg), lokalizációs előnyök (kisvárosokban megfigyelhető, egy adott iparágon belüli tudástúlsordulásból adódó méretgazdaságosság) és urbanizációs előnyök (nagyvárosokban megfigyelhető, több iparág közötti tudástúlsordulásból adódó méretgazdaságosság). Az agglomerációs gazdaságok speciális megjelenési formái: iparági körzetek, innovatív miliő és tanuló régiók. Felismerést nyert, hogy a piaci szereplők közötti kapcsolatok, a hálózatosodás, a klaszteresedés a bizalomtól, együttműködési kultúrától stb. függ, azaz a társadalmi tőkétől, amely pedig térségenként eltérő jellemzőkkel adható meg.

A tér aktív szerepét felismerő, agglomerációs előnyökre és társadalmi tőkére épülő területi irányzatok lényegét az alábbi folyamatok alkotják (Capello 2007):

- *Kompetitív folyamat*: a helyi erőforrások minőségén alapul, a termék és folyamat innováción, a helyi tudásbázison.
- *Társadalmi-kapcsolati folyamat*: az együttműködési készség, a helyi tudásteremtéshez szükséges bizalom, az interaktív tanulás (tapasztalatok megosztása), a helyi szereplők konszenzuson alapuló döntési folyamata.
- *Területi és térbeli folyamat*: nemcsak a földrajzi helytől függ, hanem a térben távoli partnerek közötti hatékony kapcsolatoktól is.
- *Interaktív folyamat*: a helyi gazdaság egyaránt szorosan kötődik a régióhoz, a nemzetgazdasághoz és a globális gazdasághoz, a különböző szereplők közötti kapcsolatok oda-vissza működnek.
- *Endogén folyamat*, a helyi versenyelőnyökön, lokális termelési rendszereken, a helyi technológiai (innovatív) fejlődésen és a helyi szereplők kölcsönösen előnyös együttműködésén alapul.

Összegezve, a regionális gazdaságtani növekedési irányzatoknál az endogén tényezők kerültek előtérbe, amelyek vizsgálata a regionális tudomány egyik divattémájává vált (Stimson et al. 2009; 2011; Pike et al. 2011). A neoklasszikus gondolatok, a technológia és a humán tőke fejlesztése az Internet megjelenése előtt megfelelően leírták a valós folyamatokat, de manapság már a feltételek megváltoztak. A technológia fejlesztése és alkalmazása térben gyakran eltérnek egymástól, a kap-

csolati közelség felértékelődése miatt a földrajzi elhelyezkedés szerepe megváltozott (Lengyel I. 2010b). Pl. nem ott erőteljes a gazdasági növekedés, ahol magas a K+F befektetés és sokat költenek felsőoktatásra, hanem ott, ahol a vállalatok képesek alkalmazni az új technológiát és szakképzett munkaerőt.

Másképpen fogalmazva a *tér aktívna minősíthető*: a helyi közösség elvárásai és aktív részvétele (bottom-up szerveződés), az együttműködési kultúra és bizalom (társadalmi tőke), a lakosság egészségi állapota és képzettsége (humán tőke), a térszerkezet és településhálózat (az agglomerációs előnyök forrásai), az intézményrendszer és kiépültsége, a környezet állapota stb. is befolyásolják a térség fejlődését. Az aktív térben a területi egységek mindegyike részt vesz a területi versenyben, egyedi tényezőkre támaszkodva sajátos fejlődési pályát futnak be. Az endogén regionális növekedés akkor fenntartható, ha a helyi társadalom beleszólhat saját sorsának alakulásába, ami felértékeli a társadalmi hátteret és azt leíró elméleti irányzatokat.

A területi tőke és elemei

Amint kitértünk rá, napjainkban a regionális növekedés gondolkörén belül az *endogén alapú területi irányzatok* kerültek előtérbe. Ezen irányzatok egy része közgazdasági fogalmakra, kategóriákra próbálja visszavezetni az adott térségben fellelhető, több esetben egyedi tényezőket, pl. innovációs miliő, iparági körzetek, lokális klaszterek, tudásrégiók. Az egyediséget preferáló irányzatok mellett megfigyelhetők azok, amelyek általános érvényre törekszenek, pl. a „tőke” (capital) fogalmára alapozzák az endogén tényezők rendszerezését.

A *tőke fogalma* a közgazdaságtanban: „A tőke megtermelt tartós eszközökből áll, amelyeket ismételt felhasználnak termelési tényezőként más javak előállítására. A tőkébe materiális és immateriális eszközök is beletartoznak” (Samuelson–Nordhaus 2012, 255). Tehát a tőke endogén jellegű, mint gazdasági kibocsátás és egyidejűleg ráfordítás. A tőke fogalom azért tűnik alkalmasnak a társadalmi erőforrások leírására, mert ezáltal kiemeljük, hogy ezek a társadalmi viszonyok is tudatosan alakíthatók és fejleszthetők, azaz endogének (nem pedig készen örökölték). Fontos az is, hogy a tőketulajdonosok, mint gazdasági szereplők (háztartások és vállalatok) megadhatók, és ellenőrzésük alatt tartják tőkejvaikat.

A közgazdaságtanban a technológia mellett a humán tőke került előtérbe, részben ezzel párhuzamosan a szociológiában is megjelent a *társadalmi, humán, kulturális, kapcsolati stb. tőke* fogalma (Lengyel Gy.–Szántó 2006; Cszimadia 2009). Lin (2008, 5) a klasszikus, marxi tőkefogalomtól megkülönbözteti az „új tőke” elméleteket: a humán tőke (Schultz, Becker), a kulturális tőke (Bourdieu) és társadalmi tőke (Coleman, Putnam) felfogásokat. Bourdieu (2002) a gazdasági tőke mellett kiemeli a kulturális és társadalmi tőkét, amelyekhez társadalmi és szimbolikus teret is felvázol. Putnam (2006) a társadalmi tőkét a beágyazottságra, a civil szövetkezésre, a bizalomra, mint közjóságra vezeti vissza. Újabban feltűnt a tudástőke (knowledge capital) (Huggins–Izushi 2007; Rehnitzner 2008; Lengyel B.–Ságvári

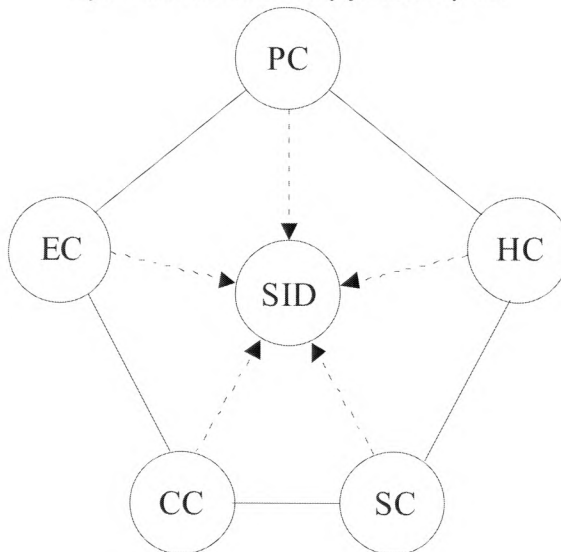
2009), a kreatív tőke (creative capital) (Florida 2002; Batabyal–Nijkamp 2008) fogalma is. Azt lehet érzékelni, hogy a műszaki tőke, pénzügyi tőke és humán tőke mellé többen keresik a tudásalapú gazdaságban fontos társadalmi és intézményi háttér megragadásának megfelelő fogalmait.

Megjegyzem, hogy a Világbank egyik jelentése alapján idézi Mankiw (2011, 402–403): ha az összes anyagi jellegű tőkét (természeti tőke, épített és fizikai tőke) összeadjuk, akkor az így kapott érték nem magyarázza az országok közötti jövedelemszintbeli különbségeket. Az eltéréseket az immateriális tőke nagysága okozza, mint az emberek egymás iránti bizalma, a hatékony kormányzat, a tiszta jogviszonyok, az oktatás minősége stb. Az elemzések szerint a gazdag országok vagyonának 80%-a, a szegényeknek pedig 60%-a az immateriális tőke, lényegében a humán és az intézményi tőke.

A regionális tudományban is megjelentek, részben a társadalomtudományok kapcsolódó területeiről átvéve, a különböző tőkefajtákra vonatkozó felfogások. Kitson, Martin és Tyler (2004) a regionális versenyképesség hatótényezői esetében hat „tőke” fogalmat különböztet meg: termelő tőke, humán tőke, társadalmi-intézményi tőke, kulturális tőke, infrastrukturális tőke, tudás/kreatív tőke. A versenyképesség outputját három összefüggő mutatóval mérik: termelékenység, foglalkoztatás és életszínvonal. Szerintük a versenyképességre egyaránt hatnak *hard és szoft elemek*. Hard elemek alatt értve a jól mérhető gazdasági, demográfiai, infrastrukturális stb. tényezőket, míg szoft elemek a minőségi, nehezen mérhető jellemzőket takarják.

3. ÁBRA

A fenntartható innovatív fejlődés tényezői

Forrás: Stimson–Stough–Nijkamp (2011, 10).

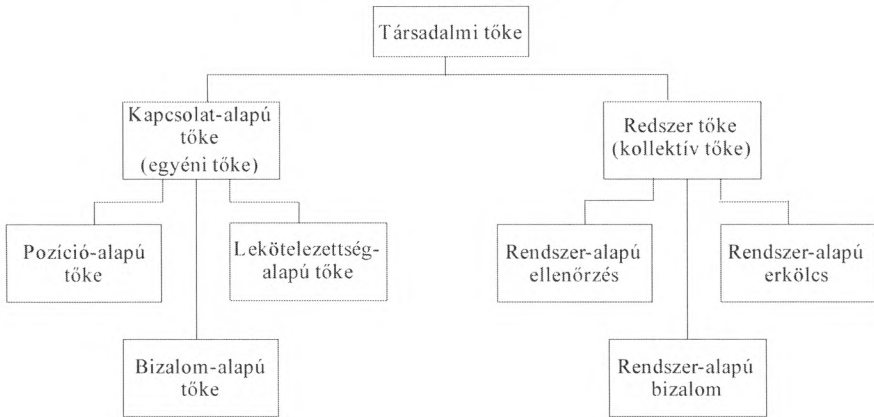
Stimson, Stough és Nijkamp (2011, 10–11) a „fenntartható innovatív fejlődést” (SID: sustainable innovative development) öt tényezőre vezeti vissza (3. ábra):

- *Termelő tőke* (PC: *productive capital*): ez összhangban áll a neoklasszikus felfogással, ahol a hagyományos termelési függvény a munkától és tőkétől függ.
- *Humán tőke* (HC: *human capital*): a munkaerő minőségét jelenti, amely az oktatásból, szakképzésből, avagy az új képességek gyors elsajátításából ered, lényeges, hogy ez a humán tőke minél egyenletesebben terüljön szét a népességben belül.
- *Társadalmi tőke* (SC: *social capital*): az emberek közötti interakció és kommunikáció milyensége, amely a társadalmi-gazdasági kapcsolatok, az üzleti hálózatok (formális és informális), bizalmon alapuló együttműködések stb. feltetele.
- *Kreatív tőke* (CC: *creative capital*): az új kihívásokra és új lehetőségekre való hatékony választ, a vállalkozókészséget, az újszerű gondolatokat, az innovatív előrelátást stb. teszi lehetővé.
- *Ökológiai tőke* (EC: *ecological capital*): az élhető környezet, a tiszta levegő és víz, a rekreációs lehetőségek, a városi zöld terek stb. mind szükségesek egy térség tartós és kiegyensúlyozott fejlődéséhez.

A fenti felsorolásból kiemeljük az endogén regionális fejlődésben kulcsszerepet betöltő *társadalmi tőkét*, amellyel kapcsolatban az említett szociológiai irányzatok alapvető eredményeket értek el. A társadalmi tőkét vizsgálva megkülönböztethetjük az *egyéni és kollektív tőkét*, míg a kapcsolódások alapján a hálózati, a bizalmi és a normákon alapuló *polgári tőkét* (van Deth 2008).

Esser (2008) a társadalmi tőke definiálásakor az autonómia erőssége alapján elkülöníti a kapcsolat-alapú egyéni (mástól nem függő) tőkét és a rendszer-alapú kollektív (egyéntől független) tőkét. A *kapcsolat-alapú egyéni tőke* az egyén tudatos, szándékos befektetését jelenti a kapcsolati tőkéjébe, három elemét különböztethetjük meg (4. ábra): a pozíció-alapú (könnyebb információhoz jutás, elősegíti a társadalmi életben való részvételt), a bizalom-alapú (a kockázat mérséklése, könnyebb tranzakciók) és a lekötelezettség-alapú (segítség, szolidaritás) tőkét. Amíg a pozíció-alapú tőke átmeneti lehet, azaz gyenge kapcsolatokat takarhat, addig a másik két egyéni tőketípusra az erősebb, tartósabb kapcsolatok jellemzők. A *rendszer-alapú kollektív tőke* független az egyénektől, akik nem képesek azt befolyásolni, azaz alkalmazkodniuk kell a közösségi elvárásokhoz. Három típusa van: a rendszer-alapú ellenőrzés (társadalmi kontroll, kollektív figyelem), a rendszer-alapú bizalom (átlátható előmenetel) és a rendszer-alapú erkölcs (közös értékek, normák).

4.ÁBRA
A társadalmi tőkefajták rendszerezése

Forrás: Esser (2008, 46).

Jórészt a társadalomtudományi kutatások hatására a regionális tudományban is több kísérlet történt a társadalmi tőke fogalma és hatóköre térbeliségének elemzésére, *Westlund* és *Adam* (2010) ebben a témakörben 65 empirikus tanulmányt talált. Amint kiemeltük, a regionális gazdasági növekedés és fejlődés értelmezésében az endogén alapú területi irányzatok kerültek előtérbe, amelyek tényezőit kifejező új tőketípusok (pl. humán tőke, társadalmi tőke) pedig lényegüknél fogva térben erősen differenciáltak és helyfüggők.

A különböző tőkefajták egységes elemzési keretbe foglalásával, elsősorban az OECD állásfoglalásai, valamint a regionális tudományban *Camagni* munkássága nyomán kísérlet történt a *területi tőke* fogalmának bevezetésére, jellemzőinek rendszerezésére, a tőkefajták egymáshoz viszonyított helyzetének értelmezésére és mérésére (*Camagni* 2008; 2009; *Tóth* 2010; *Camagni et al.* 2011; *Capello et al.* 2011; *Rechnitzer–Smahó* 2011).

Camagni (2008; 2009) területi tőke alatt a régió összes endogén erőforrását, materiális és immateriális tényezőinek összességét érti. A területi tőke összetevőinek pontosításakor a közgazdaságtan hagyományos felfogásából indult ki, két dimenziót megkülönböztetve: a javak, tényezők szűkösségétől függő rivalizálást, illetve a javak tárgyiasultságát (anyagiasultságát) (5. ábra). A *rivalizálás* a szűkösen rendelkezésre álló magánjavak esetében erős, míg közjavak esetében már alacsony. Megjegyzem, hogy a rivalizálás erős a humán tőke esetében, míg a társadalmi tőkénél már inkább az együttműködés válik jellemzővé. A két véglet között előforduló klubjavak és kevert közjavak esetében a rivalizálás közepes erősségű. A *tárgyiasultságot* rendszerezve a tárgyi (tangible, másképpen anyagi) javak és a nem tárgyi (intangibile, másképpen immateriális, nem anyagi) javak alkotják a két szélső esetet, azaz hard és szoft javak, míg köztes helyzetben a vegyes javak találhatók. A tárgyi (hard) javak a hagyományos közgazdasági felfogást követik, míg a nem tárgyi (szoft)

javak esetében a humán tőke, kapcsolati tőke és társadalmi tőke jelenik meg. A vegyes javaknál a hálózatok, kapcsolatok és ügynökségek különböző fajtái találhatóak, azaz lényegében a tárgyi és nem tárgyi javak közötti közvetítő mechanizmusok.

5. ÁBRA *A területi tőke összetevői*

R i v a l i z á l á s	Magas rivalizálás (magán javak)	Magán állótőke állomány Pénzben kifejeződő extemáliák (hard) Díjköteles javak (kizárólagosság)	Kapcsolati magán szolgáltatások: - a cégek külső kapcsolatai - K+F eredmények transzfere Egyetemi spin-offok	Humán tőke: - vállalkozókészség - kreativitás - magán know-how Pénzben kifejeződő extemáliák (soft)	c	i	f
	(klub javak)	Tulajdonosi (saját) hálózatok Kollektív javak: - tájkép - kulturális örökség (magán 'együttesek')	Kooperációs hálózatok: - stratégiai szövetség K+F-ben és tudásban - PPP a szolgáltatásokban és tervezésben Természeti és kulturális erőforrásokormányzása	Kapcsolati tőke: - együttműködési képesség és kollektív tevékenység - kollektív kompetenciák	b	h	e
	(kevert közjavak)	Erőforrások: - természeti - kulturális Társadalmi állótőke: - infrastruktúra	Ügynökségek a K+F transzferére Befogadóképesség az új eszközök iránt Agglomerációs és körzeti előnyök	Társadalmi tőke: (önkéntes részvétel) - intézmények - magatartásminták, értékek - bizalom, reputáció	a	g	d
	Alacsony rivalizálás	(közjavak)	Tárgyi javak (hard)	Vegyes javak (hard + soft)	Nem tárgyi javak (soft)		

Tárgyasultság

Forrás: Camagni (2008, 38).

A két dimenzió egy háromszor-háromas mátrixot generál, azaz Camagni szerint kilenc elembe rendezhetők a területi tőke összetevői. A négy sarokban található a *területi tőke alaptényezői*: a közjavak, a magánjavak, a társadalmi tőke és a humán tőke. A négy alaptényező úgy is tekinthető, mint az endogén regionális fejlődés forrásai. Ezen négy tényező között nem merev az elkülönülés, hanem átmeneti jellegű javak is vannak, ami azt is jelzi, hogy ez a megközelítés holisztikus jellegű. A területi tőkének Camagni-féle rendszerezése egyaránt figyelembe veszi a mérhető és pénzben kifejezhető (hard) javakat, valamint a nehezen számszerűsíthető (soft) tőkefajtaikat. Úgy vélem, hogy ezt a rendszerezést figyelembe véve célszerű empirikus

vizsgálatokat, teszteléseket végezni, amire már megtörténtek az első kísérletek (Camagni et al. 2011; Capello et al. 2011; Tóth 2011).

A területi tőke bemutatott rendszerezése jelentősen túllép a növekedésméleteknél bemutatott exogén és endogén, valamint a regionális gazdaságtani bottom-up felfogásokon (munka, tőke, technológia, infrastruktúra stb.). A közgazdaságtani alapokra is ügyelve bevezeti a nem tárgyi javak esetében a humán tőkét, kapcsolati tőkét és társadalmi tőkét, különbséget téve közöttük a rivalizálás erőssége szerint. Véleményem szerint a kínálatorientált szemléletű területi tőke gondolatköre kiválóan összegzi és rendszerezi az összes olyan tényezőt, amelyek az endogén növekedés és fejlődés vizsgálatánál, illetve az alulról szerveződő fejlesztési elképzelések kidolgozásánál fontosak lehetnek. Ez a gondolatkör elismeri, hogy létezik területi verseny, nem automatikus a fejlődés, emiatt a haladáshoz tevékenyen tennie kell a helyi közösségeknek is, egyféle „versenystratégiát” kidolgozva a területi tőke megerősítésére.

Összegzés

Tanulmányomban áttekinttem, hogy az elmúlt évtizedekben lezajlott társadalmi-gazdasági változásokat hogyan próbálták a gazdasági növekedési elméletek nyomon követni. Amíg a fordista (nagyipar, fizikai munka) szakasz a keynesi gondolatrendszerrel jól megragadható volt, addig a posztfordista szakasz inkább a neoklasszikus irányzatokkal magyarázható, előbb az exogén, majd az endogén felfogással. Napjainkban, a tudásalapú gazdaságban pedig új, heterodox magyarázatok kerültek előtérbe, az intézményi, az evolúciós közgazdaságtan, a magatartás-gazdaságtan stb., amelyekkel leírhatók a gazdasági növekedés mozgatórugói. Alapvető változás, hogy a társadalmi tényezők (humán tőke, társadalmi tőke, kapcsolati tőke, intézményi háttér stb.), az immateriális javak váltak fontossá, amelyek bekerültek az endogén változók közé.

A regionális tudomány is reagált ezekre a változásokra, részben a közgazdasági megközelítések adaptálásával, részben új gondolatrendszer kidolgozásával. Napjainkban egyértelművé vált, hogy az Internet, az infokommunikációs eszközök átalakították a gazdasági szereplők közötti térbeli kapcsolatokat, a földrajzi közelség mellett megfigyelhető a kapcsolati közelség felértékelődése. Mindez azt hozta magával, hogy a technológia fejlesztése, a humán tőke képzése szükséges, de nem elégséges feltétele a régiók gazdasági növekedésének. Ugyanis a technológiai fejlesztések eredményeit jelentős részben nem helyben alkalmazzák, a képzett munkaerő pedig igen mobillá vált. Napjainkban a legfontosabb kérdéssé az vált, hogy a helyben lévő vállalatok hogyan képesek adaptálni az innovációkat, azaz mennyire fogadókészek. Ez azt jelenti, hogy alapvető növekedési tényező az endogén jellegű társadalmi tőke, amihez jól működő intézményi háttér, jogbiztonság, hatékony kormányzat, partnerség, a helyi partnerek közötti bizalmi együttműködés stb. szükséges.

Az új endogén tényezők rendszerét a területi tőke fogalmával is leírhatjuk, amely a hagyományos tényezők (fizikai tőke, humán tőke) mellé az immateriális, nem tárgyi javakat, úgymint a társadalmi tőkét, a kapcsolati tőkét is figyelembe veszi.

A területi tőke Camagni-féle rendszerezése két hagyományos közgazdasági kategóriából, a rivalizálásból és a tárgyasultságból, mint dimenziókból indul ki. De lényeges, hogy holisztikus szemléletű, azaz a változók széles körét bevonja az elemzési körbe. A területi tőke a regionális tudomány önálló eredménye, felhívja a figyelmet az endogén tényezők fontosságára és a térbeliség egyre meghatározóbb szerepére.

Irodalom

- Acemoglu, D. (2008) *Introduction to Modern Economic Growth*. Princeton University Press, New Jersey.
- Aghion, de B.A.–Durlauf, J. (2005) *Handbook of Economic Growth*. Elsevier, Amsterdam.
- Armstrong, H.–Taylor, J. (2000) *Regional Economics and Policy*. (3rd ed) Blackwell, Malden (MA).
- Ács Z.J.–Varga A. (2000) Térbeliség, endogén növekedés és innováció. – *Tér és Társadalom*. 4. 23–39. o.
- Bailly, A.–Gibson, L.J. (2004) Regional science: Directions for the future. – *Papers in Regional Science*. 83. pp. 127–138.
- Bajmóczy Z. (2011) *Bevezetés a helyi gazdaságfejlesztésbe*. JATEPress, Szeged.
- Batabyal, A.A.–Nijkamp, P. (2008) Richards Florida's creative capital in a trading regional economy: a theoretical investigation. – *The Annals of Regional Science*. pp. 241–250.
- Boschma, R.–Martin, R. (eds.) (2010) *The Handbook of Evolutionary Economic Geography*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Bourdieu, P. (2002) *A gyakorlati észjárás*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Boyce, D. (2004) A short history of the field of regional science. – *Papers in Regional Science*. 83. pp. 31–57.
- Brousseau, E.–Glachant, J.-M. (2008) *New Institutional Economics*. Cambridge University Press.
- Camagni, R. (2008) Regional competitiveness: towards a concept of territorial capital. – Capello, R.–Camagni, R.–Chizzolini, B.–Fratesi U. (eds.) *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer-Verlag, Berlin. pp. 33–47.
- Camagni, R. (2009) Territorial capital and regional development. – Capello, R. – Nijkamp, P. (eds.) *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham, 118–132. pp.
- Camagni, R.–Caragliu, A.–Perucca, G. (2011) *Territorial capital. Relational and human capital*. (draft version) PRIN. Letöltve: 2011.09.12. http://www.internet.it/aisre/minisito/CD2011/pendrive/Paper/Camagni_Caragliu_Perucca.pdf
- Camerer, C.F.–Loewenstein, G.–Rabin, M. (2004) *Advances in Behavioral Economics*. Princeton University Press, New Jersey.
- Capello, R. (2007) A forecasting territorial model of regional growth: the MASST model. – *The Annals of Regional Science*. pp. 753–787.
- Capello, R. (2008) Space and Theoretical Approaches to Regional Growth. – Capello, R.–Camagni, R.–Chizzolini, B.–Fratesi U. (eds.) *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer-Verlag, Berlin. pp. 13–31.
- Capello, R.–Caragliu, A.–Nijkamp, P. (2011) Territorial capital and regional growth: increasing returns in cognitive knowledge use. – *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 4. 385–405. pp.
- Capello, R.–Nijkamp, P. (eds.) (2009) *Handbook of regional growth and development theories*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Csizmadia Z. (2009) *Együttműködés és újítóképesség. Kapcsolati hálózatok és innovációs rendszerek regionális sajátosságai*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Esser, H. (2008) The two meanings of social capital. – Castiglione, D.–Van Deth, J.W.–Wolleb, G. (eds.) *The handbook of social capital*. Oxford University Press, Oxford–New York. pp. 22–49.
- Fenyővári Zs.–Lukovics M. (2008) A regionális versenyképesség és a területi különbségek kölcsönhatásai. – *Tér és Társadalom*. 2. 1–20. o.
- Florida, R. (2002) *The rise of the creative class*. Basic Books, New York.
- Hámori B. (2003) Kísérletek és kilátások. Daniel Kahneman. – *Közgazdasági Szemle*. 9. 779–799. o.
- Huggins, R.–Izushi, H. (2007) *Competing for knowledge*. Routledge, New York.
- Kitson, M.–Martin, R.–Tyler, P. (2004) Regional Competitiveness: An elusive yet key concept? – *Regional Studies*. 9. pp. 991–999.
- Krugman, P. (2000) A földrajz szerepe a fejlődésben. – *Tér és Társadalom*. 4. 1–21. o.

- Krugman, P. (2003) *Földrajz és kereskedelem*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lengyel B. (2012) *Tudásalapú regionális fejlődés*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Lengyel B.–Ságvári B. (2009) Kreatív foglalkozások és regionális tudásbázis: fogalmak, folyamatok és területi összefüggések. – *Tér és Társadalom*. 4. 1–26. o.
- Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) (2006) *Gazdaságszociológia*. Aula Kiadó, Budapest.
- Lengyel I. (2010a) *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel I. (2010b) A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? – *Tér és Társadalom*. 3. 11–40. o.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004) *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Lin, N. (2008) Building a network theory of social capital. – Lin, N.–Cook, K.–Burt, R.S. (eds.) *Social capital – theory and research*. Transactions Publishers, New Brunswick. pp. 3–29.
- Mankiw, N.G. (2011) *A közgazdaságtan alapjai*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ménard C.–Shirley M.M. (2008) *Handbook of New Institutional Economics*. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg.
- Pearce, D.W. (1993) *A modern közgazdaságtan ismerettára*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Pike, A.–Rodríguez-Pose, A.–Tomaney, J. (2006) *Local and regional development*. Routledge, London–New York.
- Pike, A.–Rodríguez-Pose, A.–Tomaney, J. (eds.) (2011) *Handbook of local and regional development*. Routledge, London–New York.
- Putnam, R.D. (2006) Egyedül tekézni: Amerika csökkenő társadalmi tőkéje. – Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *Gazdaságszociológia*. Aula Kiadó, Budapest. 207–219. o.
- Rechnitzer J. (1998) *Területi stratégiák*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Rechnitzer J. (2008) A regionális fejlődés súlypontjainak átrendeződése, új súlypont: a tudás. – Lengyel I.–Lukovics M. (szerk.) *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATEPress, Szeged, 13–25. o.
- Rechnitzer J.–Smahó M. (2011) *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Samuelson, P.A.–Nordhaus, W.D. (2012) *Közgazdaságtan*. KJK KERSZÖV, Budapest.
- Snowdon, B.–Vane, H.R. (2002) *An Encyclopedia of Macroeconomics*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Stimson, R.–Stough, R.R.–Salazar, W. (2009) *Leadership and Institutions in Regional Endogenous Development*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Stimson, R.–Stough, R.R.–Nijkamp, P. (2011) *Endogenous regional development*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Tóth B. (2010) Az immateriális és a területi tőke összefüggései. – *Tér és Társadalom*. 1. 65–81. o.
- Tóth B. (2011) A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében. – *Területi Statisztika*. 5. 530–543. o.
- Valentinyi Á. (1995) Endogén növekedésmélelet. – *Közgazdasági Szemle*. 6. 582–594. o.
- Van Deth, J. W. (2008) Measuring social capital. In: Castiglione, D. – Van Deth, J.W.–Wolleb, G. (eds.) *The handbook of social capital*. Oxford University Press, Oxford – New York. pp. 150–176.
- Varga A. (2009) *Térszerkezet és gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Westlund, H.–Adam, F. (2010) Social capital and economic performance: a meta-analysis of 65 studies. – *European Planning Studies*. 6. pp. 893–919.
- Williamson, O.E. (2000) The new institutional economics: taking stock. – *Journal of Economic Literature*. 38. pp. 595–613.

A DUNA-TISZA KÖZÉRŐL ÉS LEHETSÉGES JÖVŐJÉRŐL, MÁSKÉPPEN

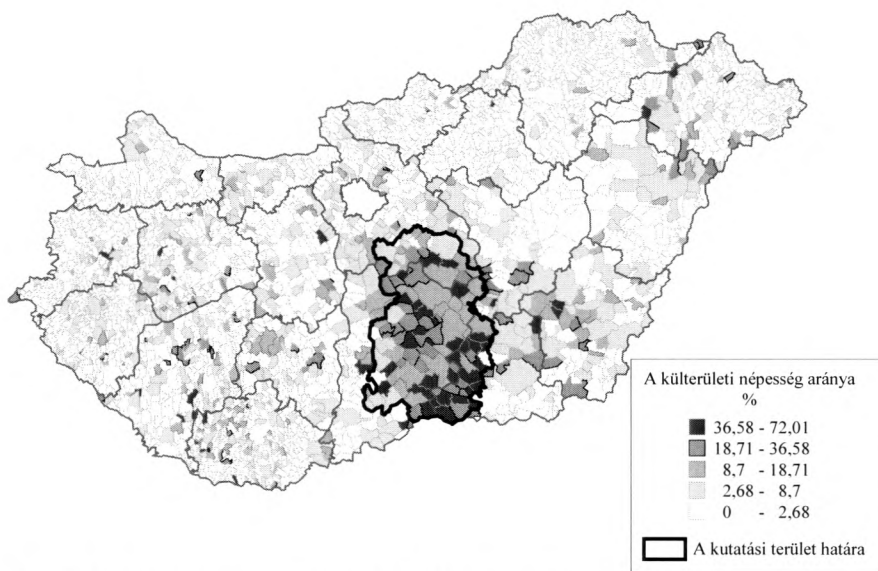
CSATÁRI BÁLINT¹

Bevezető

Kevés olyan – számos földrajzi tényező alapján is markánsan elkülöníthető, lehatárolható – térsége van hazánknak, mint a Duna–Tisza köze (1. ábra). Az elmúlt két évtized alatt számos alföldi, megyei, kistérségi, sőt városi szintű – a jövő fejlesztését is megalapozni szándékoló – kutatást végeztünk e térségben.

1. ÁBRA

*A tanyás Duna–Tisza köze. A külterületi népesség aránya
Magyarország településein (2001)*

Forrás: VÁTI; 2001. évi népszámlálás alapján saját szerkesztés.

Szinte az egyedi tanyáig „lehatolva” próbáltunk számos adatot, információt összegyűjteni, folyamatokat elemezni, jövőképeket vázolni. A „kedvezőbb jövő” azonban nem nagyon akart megérkezni. Ha sorra veszem azokat az egyébként tudományos tekintetben ma is vállalható – sőt némelyik sikeresebbet tekintve akár még ma is érdekes és a jövő kutatói számára fontos kordokumentumként is szolgáló – tanulmá-

nyunkat, akkor azt kellett megállapítanom, hogy ezekből „összerakosgatva” bizony nem lehet már a még újabb jövőképet elkészíteni.

Mégpedig elsősorban azért, mert a bennük foglalt, egyébként akár ma is megalapozottnak tűnő, mintegy egy évtizede megalkotott jövőképek többsége nem vagy csak nagyon mérsékelt arányban valósult meg. Sőt térségünk, a Duna–Tisza köze és hazánk a rohamosan globalizálódó politikai és gazdasági világban – azon túl, hogy relatív elmaradottságunk a fejlett Európához képest folyamatosan növekszik – ma már egyáltalán nem rendelkezik „használható”, koherensen felépített, több lehetséges változatot tartalmazó, s legfőképpen a helyi társadalom számára is hasznos(ítható) jövőképpel.

Nagy bajnak tartom ezt. Ezért e tisztelgő kötetbe most a hagyományos regionális tudományos stílus határait némileg átlépve próbálok meg egy „másképpen” felépített gondolatmenetet leírni. Hátha ez is segíthet abban, hogy egyrészlől jobban megértsük a körülöttünk zajló folyamatokat, másrészlől tudományterületünk hasznosíthatóságának új útjait is keressük. Hiszen akit e kötet köszönt, az egész pályája során ezt tette. E kis tanulmányban a jövőképkalkotással kapcsolatos szerény tudásomat összeszedve próbálok megírni tehát azt, ami pillanatnyilag nincs.

„A múlt hantja, a jövő torlasza”

Jutott eszembe először Buda Ferenc valóban emblemikus verssora. Sokan vallják, írják, hogy hazánk (legalább) Trianon óta nem számolt el őszintén és igazán a múltjával, s ennek következtében nem volt képes levonni a szükséges társadalmi tanulságokat a „múlt hibáiból”. Sőt. „A múltat végképp eltöröljük” szinte jelszószerű alkalmazása a két évtizede bekövetkezett gazdasági-társadalmi rendszerváltozáskor „ismét” olyannyira „sikerült”, hogy még ma sem képes a politikai közbeszéd megszabadulni a kommunisztázástól. S miután az kétségtelen tény, hogy az ún. rendszerváltozásnak sokkal több vesztese volt, mint nyertese: sokkal egyszerűbb ezt az utat választani. Két évtized múltán is azt a „torlaszt” emlegetni, mint inkább azokat a hibáinkat feltárni (és nyilván túllépni rajtuk), amelyek csak mirajtunk, mint nemzeti vagy helyi közösségeken múlnak. Mert vannak sajnos szép számmal „meg nem cselekedett” dolgok. Azokat is lehetne elemezni, amelyek elmulasztásáért kizárólag mi magyarok, alföldiek, kecskemétiak vagyunk a felelősek.

A múltból az egyik – régiókra talán tipikusan jellemző – torlasz a „bezzeg Bács-Kiskun megye” mítosza. Az államszocializmus időszakának itteni, sokak által „felvilágosult abszolutizmusnak” is nevezett 1970-es, 1980-as éveiben ez a térség kétségtelenül rendelkezett a „bezzeg itt más, mint másutt a magyar vidéken” számos elemével. A „legvidámabb barakk” igazi „gulyás-szocialista” térségeként éltük akkor azokat a mindenapjainkat. S nemcsak a Forrás folyóirat azon időszakban gyakran „elhíresült” számainak írásai, tényfeltáró szociográfiai próbálták a kétségtelenül gyengülő diktatúra hajójának eresztékeibe behatolni. Egészen más volt a Kiskunságban a termelőszövetkezeti rendszer helyett alkalmazott szakszövetkezeti forma viszonya a paraszti leleményhez (gondolva itt például az ún. csettegőkre, az otthon barkácsolt mezőgazdasági kisgépekre), vagy az évszázados egyéni gazdálkodói

szorgalmon és agrikultúrán alapuló tanyákhoz. S az előre is tekintő területi vezetés „a teljes életet” próbálta a maga módján és módszereivel persze modernizálni. Például mecénásként is működve. Ipart és kulturális-tudományos szolgáltatásokat telepített ide, a Duna–Tisza közére. Volt olyan év az 1980-as évek elején, hogy az egész ország összes ún. tanácsi ipartelepítési forrásának fele ide érkezett. A mezőgazdasági nagyüzemek igen sokoldalú tevékenységeket végző melléküzemágai – visszatekintve – éppen olyan rész munkaidős formákat öltöttek egyébként, mint ahogy a vidéken maradt japán földműves gazdák is mindenféle technikai eszközt szerelnek össze „parasztizálásuknak” a gépesítés miatt felszabadult idejében. Azért, hogy ne hagyják el a mezőgazdasági tekintetben fontos vidéket, s hogy az időnyomunka alatt legyen elég kézimunkaerő is.

A „bezzeg” megyében kicsit „egyszerűbben” is lehetett bort készíteni. A „nagy” Szovjetunió piaca szinte korlátlan szesz és élelemfelvevő volt, ami bizony hozzájárult a szürke és nem ritkán a fekete gazdaság ma is „torlaszként” jelentkező kialakulásához. Különbözik is. Bezzeg megyében sok minden más is másképpen volt. Az Aranyháromszögben (Soltvadkert, Kecel, Kiskőrös) volt a legmagasabb az új építésű, négy-nél több szobás lakások, családi házak vagy az új nyugati gépkocsik aránya, ugyanakkor a legalacsonyabb volt az egy főre eső hivatalosan mért személyi jövedelemadó. Az okát mindenki tudta. Volt, amire nem kellett annyira odafigyelni. Akárcsak azt is sokan tudták, hogy az új magyar liberális pártot alapító rendszerellenzékinek számító szociológusok már csak ebben a megyében tarthattak nyilvános előadásokat, falukutató táborokat. S itt alakult meg a mára már valóban elhíresült „három T” ún. tűrő (sőt talán támogató) elvei alapján a Magyar Demokrata Fórum. A XX. századi magyar politikai újjászületés vidéki, s mondhatni azóta szinte „szentté vált” helyén: Lakiteleken.

A „bezzeg Bács-Kiskun megye” mítosza azonban a rendszerváltozás után hamarosan szertefoszlott. Lehet, hogy torlasszá vált? E bizonyosan létező és talán a fentebb sorolt negatív felhangjai ellenére is legalább annyi lokális társadalmi erőt és progressziót is hordozó „bezzegség” politikai vezető képviselői gyorsan eltűntek. Azok „az energiák”, amelyek benne rejtettek részben a piacgazdasági formák révén éltek tovább. Hol így – jórészt gazdagodást hozva –, hol úgy – erőteljes elszegényedést, apátiát, bűnözést kiváltva.

A múlt torlaszai tehát – aligha vitatható – ma is itt vannak velünk. S nemcsak az ügynökmúlt erkölcsi tisztátlanságai, hanem a két évtizede „elszabadult”, sokak által irigyelt gazdagodás tisztátlanságai is. (Csak az első milliót ne kérdezd, utána már úgyis minden legalább annyira tehető.) A közbizalom, a közvagyon, a közbirtokok, a közoktatás, a közkultúra, a helyi közösségek nagy-nagy jövő kérdései, mint régi-új torlaszok szintén itt vannak. Amelyekre egy igen változatos és gyorsan alakuló világ egyik (itteni) szegletében kellene jó válaszokat adni. Ehhez azonban szerintem el kellene bontani a régi és az új torlaszokat.

A jövőkép hiányának főbb okai

Húsz éve, mint az egyik MTA intézeti kutatónak lehetőségem volt egy egyhetes szakmai tanulmány- és előadói útra meghívni a világ azóta is egyik leghíresebb angol faluföldrajzosát, a „Rural Studies¹” folyóirat alapító főszerkesztőjét, Paul John Cloke-ot. Útjáról, kérésünkre rövid, de igen érdekes beszámolót készített. Az akkori átalakulásunkról a következőket írja (Cloke 1990, 81): „*Anélkül, hogy kisebbiteném azokat az előnyöket és azt a szabadságot, amely az elmúlt évtizedek Kelet-Európájára jellemző merev, hatalmaskodó, centralista politika szétrombolása nyomán keletkezhet, az a benyomásom, hogy Magyarország sorsának eme történelmi fordulópontján potenciális veszélyt jelentene a szabadpiaci gazdaság modelljének kritika nélküli, általános átvétele. Magyarországon a falusi térségek helyi társadalmi sokkal jobban függenek az agrárszférától, mint Britanniában*”.

Majd a vidék fejlesztését megalapozó kutatásokat illetően, de az alakuló új önkormányzatok tervezéséhez is kapcsolhatóan a következőképpen folytatja: „*A helyi önkormányzatok számára nélkülözhetetlen egy jól képzett szakemberekből álló tervezőgárda. Feladatuk olyan elfogulatlan módszerek kidolgozása lenne, amely egyszerre segítené a térbeli és a társadalmi esélyegyenlőséget. A tervezőknek demokratikusan felelősségre vonhatóknak kellene lenniük, de hatáskörük révén felül kell, hogy tudjanak emelkedni a helyi politikai küzdelmeken, az átfogóbb feladatok végrehajtása érdekében. A tervezés szükségessége mellett elengedhetetlen, hogy a helyi önkormányzat a környezetében zajló változásokról részletes, hitelesen megkutatott információkkal rendelkezzen. Az elméleti kutatóknak nem csupán az alapfeltételeket kell megkapniuk a rurális térségek átalakulásával kapcsolatos változások magyarázatához, megbízást kell, hogy kapjanak az ezzel összefüggő szociális, gazdasági és kulturális problémák új megoldási lehetőségeinek és az azt kivitelezni képes mechanizmusoknak a kidolgozására is. Más szóval a rurális térségek kutatása egyszerre kell, hogy előremutató és leíró jellegű, a jövőt és a múltat egyaránt vizsgáló legyen, a kitűzött céljaiért elkötelezetten küzdjön, de az érintettek érdekeit tekintve technikailag maradjon elfogulatlan*”.

Majd végül így folytatja: „*A kisebbség, a virágzó vállalkozások haszonélvezői meggazdagszanak. De hogyan biztosítható, hogy a rurális térségek lakóinak nagy többsége ne csak alkotórésze legyen az új rendszernek, hanem képes legyen a szabad piacra való áttérés feltételeiből következő kizsákmányolásnak is elejét venni? Ezek olyan kulcskérdések, amelyeket az egy hétig ott tartózkodó, futó látogató is feltehet, de amelyekre csak a magyarok válaszolhatnak.*” (Cloke 1990, 81)

Azt hiszem, húsz év után bátran le kell írnom: kollegáimmal, egyre silányabb szakmai körülmények között is maximálisan igyekeztünk eleget tenni a fenti hosszabb idézetben felmerülő – jövő- és jövőkép-alapozó – kutatói tervezői küldetésnek. De nem voltak igazán partnereink – a szűkebb szakmán kívül – sem abban, hogy a P. Cloke által húsz éve „futó látogatóként” feltett kérdéseket mi is feltegyük. Egy másnak, a helyi és az országos politikai vezetőinknek, az érdeklődő közvéleménynek.

S ebből következően a „válasz” is olyan, amilyen a mai vidékünk itt a Duna–Tisza táján. Azaz szervesen „alkotórész” a mai magyar gazdasági társadalmi térben, egy szellemiségében és jövőképében jórészt széteső, enyhén depressziós országban.

Mert furcsa és ostoba fintora e vonatkozásban a mi közgondolkodásunknak: a tervgazdasággal együtt lényegében a szisztematikus tervezést is csaknem megszüntettük. Illetve nem született meg helyette egy olyan modern – sokféle jövőképet integráló – közösségi tervezés, amelyik nemcsak az Európai Uniótól remélt források lehívását célzó kiemelt „fejlesztéseket” készíti elő. Olyan alternatívákat is végiggondoló – települési közösségek, gazdálkodók, vállalkozók, civilek – terveit összehangoló „saját” térségi terveket kellene végre készíteni, amelyekbe szervesen volnának „beilleszthetők” az ún. uniós források által segítségül küldött külön összegek is.

A „települések közötti térségeknek” (pl. a Homokhátságnak), illetve az ilyen területekre irányuló kifejezetten táji beavatkozásoknak nincs valódi tervezési és fejlesztési gazdája. A kistérségek sok feladatra talán „kicsik”, a megye efféle feladatait korlátozták, a régió meg túl nagy. A falvak és a városok – bár nagyon szétaprózott a magyar önkormányzati rendszer, s folyamatosan természetlen huzavonában és vitában áll a feladatkörök és a pénzügyi források tekintetében az állammal (a központi, hatalommal) – még csak terveznek is valahogy. De a szociális piacgazdaság (jóléti vagy ahogy másképpen is mondják jól-léti) állama nyilván csak valaminő térségi szinten tud(hat)na ésszerűen és hatékonyan ellátásokat nyújtani, fejlesztéseket összehangolni. A mai helyzet: „a minden szinten szinte minden” állapot komoly korlátja nemcsak a jól tervezett területi fejlődésnek, de a sok változó tényező miatt persze igen bonyolult megalkotható jövőkép variánsok kidolgozásának is.

Az is alapvetően fontos kérdés, hogy egyáltalán ki „állítsa elő” ezeket a jövőképeket? Az itt élő perspektivikusan gondolkodó és látó egyének, a családok, a helyi vállalkozók? S hogyan lesz abból közös vagy közösségi, akár települési, térségi, sőt nemzeti szintű jövőkép. Még települési szinten sem könnyű feladat jól megfogalmazni azt, ha nincs módja a falu vagy a kisváros jövőtervének szervesen és térben illeszkednie a területi (megyei, regionális) jövőképekhez. Vannak természetesen efféle próbálkozások, de általában nem alulról építkeznek, s nem is „rakódnak össze”.

Sajnos a „múlt hantja” lehet talán az is, hogy az előző államszocialista rendszer az embereket szinte leszoktatta arról, hogy előrelátóan tervezhessenek. Frivol ellenpéldaként talán a falvaink általános gazdasági élénkülése nyomán, az 1980-as években „felvirágzó” kripta- és sírhelyépítési lázat említhetném.

A jövőt építő gondolkodás következő – s nem kevésbé súlyos – problémájaként a tájhoz, a környezethez, a településhez való kötődések fellazulását említhetjük. Az egykor híres geográfus professzor, Bulla Béla írta: az olyan tájneveinknek, mint Órség, Sárrét, Bácska vagy Jászság, az emberek tudatában mélyen gyökerező történelmi és földrajzi tartalma van. Vélem, hogy ennek a tartalomnak volt egykoron egyfajta, oda, az adott, s nem egy esetben különös, egyedi fejlődéshez kötődő történelmi kistájhoz kapcsolódó jövőképe is.³ Ahogy sokan írtak régen a magyar területi-települési fejlődés „alföldi útjáról” is. Ez a mezőváros és (tanyás) vidéke szerves paraszt-polgári „jövőképeinek” megvalósulását jelentette. Míg ma az az érzésem és

tapasztalatom, hogy gyakran az alapvető földrajzi, topográfiai ismeretekkel is hadilábon áll az átlagember. Az „itt élned, halnod kell” szóziati parancsa ugyan gyakran elhangzik ma is különböző ünnepeink végén, de hogy ez mit is jelent a jövőnk szempontjából, az már egy másik gondolatsort nyitna meg.

Ha a tereknél maradunk, akkor nyilvánvaló, hogy például a Kiskunsági homokhátságnak – később még részletesebben kifejtem – megint egy másféle jövőkép kellene. No meg Kecskemétnek is, ha már itt működik a Mercedes új gépkocsi gyára. S akkor még nem is szóltam a teljesen széteső és térben szinte alig összehangolt ágazati tervezés (vízügy, egészségügy) jövő-víziói területi adaptációinak megkerülhetetlenül fontos szükségességéről. Arról, hogy a természetvédelem, a mezőgazdaság, az oktatás, a kultúra, vagy akár az információs technológia és a társadalomfejlesztésnek a (nemzet-) stratégiai jövőképei hogyan hathatják át a mi vizsgált térségeink, megyénk, tájaink, városainak és községeink sajátos települési és társadalmi világát. Egyáltalán van még ilyen? Ismerjük elég alaposan ezt a „mi világunkat” (most 2012-ben), amire mások (pl. a multinacionális nagyberuházók, az európai uniós döntéshozó szervek, a kormányzati szakmai és politikai tényezők, nota bene a különböző pályázatkiíró ügynökségek) jövőképeit „alkalmazni” kellene? Úgy vélem, hogy nem megkerülhető, fajsúlyos kérdésekről van szó. Ha ezekre a kérdésekre nem adunk valamennyire koherens és pontos válaszokat, akkor nem lehet hiteles jövőképet sem alkotni. De hogyan próbálkozhatunk meg válaszolni rájuk?

Néhány elméleti megjegyzés

A modern társadalomnak a térhez való viszonya manapság teljesen átalakul, megváltozik. S ezen állítás alatt nemcsak azt szükséges értetünk, hogy a globális tér világfolyamatai szinte teljesen áthatják mindennapjainkat. Azaz sokkoló hírek jönnek nap, mint nap a világ minden zugából. Vagy azt, hogy az életlehetőségeinket, sőt életminőségünket is befolyásolják a világ nagy bankjainak, tőzsdéinek gazdasági-pénzügyi tranzakciói. Sőt, vannak közöttük a térségünket is súlyosan érintő, sőt átformáló globális hatások is: a klímaváltozások, a szárazodás, a mezőgazdaság, az agrártermelés szerepének és eltartó képességének drasztikus csökkenése.

A folyamatosan változó viszonyok között nyilvánvalóan a tér és a társadalom egymáshoz való viszonya – részben a fentiekből következően – döntően megváltozott, illetve a tér- és az idő összefüggései új, koncepcionális megközelítéseket igényelnek. Egy ilyen írás terjedelmi korlátai persze csak utalásokat engednek meg, de úgy vélem, azok megtétele mindenképpen szükséges.

A tér és társadalom viszonyában a jóléti társadalmak új és sikeres tervezési-fejlesztési irányzata volt jó három évtizede az ún. szociálgeográfia, amely a különböző térbeli-társadalmi csoportoknak a mindennapi élettevékenységük harmonikus megéléséhez szükséges alapfunkciók (lakás, munka, közlekedés-kommunikáció, oktatás, kultúra, közösségben élés) alapos feltárásával foglalkozott. Részben ezek igen sokoldalú ismeretében voltak gondos tervezésre és tudatos fejlesztési progra-

mokra építve feloldhatók a különböző érdekcsoportok, lakóhelyi vagy másféle közösségi szerveződések, esetenként etnikumok térbeli-települési (pl. életvezetési) konfliktusai, s ezek a szociálgeográfiai eredmények segítettek a közös, alulról építkező, széles részvételi demokrácián alapuló, ún. partnerségben megfogalmazható – integrált és közös – jövőképek megalkotásában. A dolgok rendje szerint a területi tervezők, kutatók folyamatosan elemezték a fenti társadalmi alapfunkciók térbeli (városokon és falvakon belüli) változásait, s az eredményeket folyamatosan „visszacsatolták”. Részben a politikusok, a döntéshozók felé, s nem kis részben a konkrét tervek készítői felé, akik beépítették az eredményeket, a konfliktusok feloldását célzó ajánlásokat a konkrét tervekbe, fejlesztési programokba. A „visszacsatolás” a tér és a társadalom között szinte folyamatos volt.

Nagyon érdekes kérdés tehát, hogy mi hogyan fogalmazzunk ma, a 21. századra szóló modern és sikeres jövőképeket, ha (helyi) társadalmunk még nem ment át az ezen típusú, a térhez és társadalomhoz viszonylag egyszerűen és mondhatni szervesen és egészében véve „közérthető” módon köthető társadalomfejlődési stáción. Vagyis a tervutasításos államszocializmus után két évtizeddel végre – s mondhatni – újra meg kellene tanítani a társadalmunkat a „tértől várható életminőség”, ill. a „tér által követelt feltételrendszer” különböző ismereteire, sajátosságaira. Az eléggé közismert, hogy a fejlett nyugaton is évtizedeken át „tanították” erre – sok esetben a legkülönbözőbb modelleket sikeresen alkalmazó módon – az öntudatos és felelős helyi társadalmat, azok közösségeit. S mint arra Cloke is utalt a fentebbi idézet szerint, szakemberek hada gondolkozott, dolgozott a feladaton, a közös jövőképpalkotáson.

Ezekhez képest hozott mást és még újabbat Giddens tér-idő rendszere, amelyben a térbeliség maga interakciók sokaságából áll össze. A méltán világhírű társadalomtudós bevezeti a „jelenlét-elérhetőség” fogalmát (*Benedek* 2003). Ez az egymással interakcióba való lépésünk képességét jelenti, ami a tradicionális (vidéki) társadalmakban a maga egyszerű valóságában következett be. A modern mediatizált világban ez már jórészt technikai feltételektől függ, és a települések, térségek, illetve a társadalom sikere a legkülönbözőbb interaktív, pl. kommunikációs hálózatok sűrűségétől, azok csomópontjainak térbeli helyétől (pl. városok), mondhatni minőségétől függ. Ez az „új világ” új régiókat alkot.

A térben sokféle centrum-periféria jellegű viszony, számos és nagyon különböző interakció szerveződik, s természetesen megmaradnak a térbeliséget hagyományosan megjelenítő intézmények is, mint adottságok. Ez az új struktúra, s benne a különböző térbeli- társadalmi jelenségek, amelyeket „képességi, társasági és hatalmi korlátok” befolyásolnak, arra is figyelmeztetnek, hogy a posztmodern világban más módon, más sémák és irányok mentén kell végiggondolni mindazokat a térségi-táji gazdasági, települési és társadalmi jelenségeket, amelyek nap, mint nap megessenek velünk.

Végül a harmadik, ilyen rövid elméleti jellegű kitételem a földrajztudomány egyik legérdekesebb ágához, a behaviorista (vagy egyszerű fordításban) a viselkedés-földrajzi szakágához kapcsolódik. Mert a modern földrajz már régen nemcsak arra igyekszik választ adni, hogy hol van Kecskemét és miért éppen itt? Hanem arra is, hogy milyen az itt élők azonosságtudata, helyismerete? S van-e a közösség

„ott élésének” valamiféle „jelentéstartalma”, amely akár az értelmén túlmenően érzelmi viszonyokkal is meghatározott. Ahogy a modern geográfia művelői mondják, az ember nemcsak az adott környezetében és a házában él, hanem egy – az adott hely szelleme által meghatározott – szimbolikus világban is, amelyek éppúgy cselekvésre készíthetnek, mint a fizikai szükségletek vagy kényszerek. Azt hiszem, ez roppant izgalmas tudományos és kulturális kérdés napjainkban. Hogy hogyan teremtsünk új szimbólumokat? Talán új lokális identitást, ami érzelmileg sokak számára befogadható, sőt konkrét – városi, kiskunsági és alföldi cselekvési programokban ölt testet. Tisztában kell lennünk vele, hogy a modern társadalmak progresszivitása és erőszakossága egyébként jórészt éppen a helyi kultúra, a lokális identitás ellen hat, ezt meggyőződéssel merem kijelenteni. A mai világban szinte egyetlen esélyünk, hogy a kultúránkra, hagyományainkra alapozva megkíséreljük a lehetetlent. És mindhárom fentebbi irányzat okos adaptációjával kellene új (és optimista) jövőképeket rajzolnunk.

Duna–Tisza közti jövőkép vázlatok

Divatos dolog ezekről a jövőkép-elemekről először különböző, ún. forgatókönyv-variációkat írni. Azaz egy meghatározott fejlesztési irányhoz, problémához kapcsolódva, szigorúan egymásra épülően feltehető kérdések „sokaságára” keresni a megfelelő válaszokat. Általában akár azzal is kezdhethetjük e kérdések sorát: milyen markáns területi folyamatokat, fejlesztési problémákat ismerhetünk és határozhatunk meg 2010-ben itt, a mi vidékünkön? Mi lesz ezekkel, illetve ezek területi hatásaival, ha nem teszünk semmit? S azt is nagyon fontos ismernünk: mi következhet abból, ha aktívan beavatkozunk, illetve ha ezt nem tesszük? S természetesen azt is végig szükséges gondolni, hogy hogyan hat(hat)nak egymásra a különböző tervezett beavatkozások? Hogyan lehetnek harmóniában a környezeti, gazdasági és társadalmi folyamatok egymással a különböző térbeli beruházások, fejlesztések hatására? Vagy éppen azok elmaradása esetén mi történhet velünk, s a tájjal (aminek persze mi emberek, a helyi társadalmi közösségei is részei vagyunk)?

Egyik általam fontosnak tartott ilyen gondolati „jövőkép-variáns” megválaszolandó kérdései a Duna–Tisza közére szóló jövőkép-alkotás során a következők lehetnek: (1) ha a globális klímaváltozások ezen a módon folytatódnak, akkor, (2) ha az ennek következtében fellépő problémákat, kedvezőtlen hatásokat az öntözéses, kertkultúrás mezőgazdasággal akarjuk ellensúlyozni, annak (3) mekkora lenne a vízigénye és a vízszolgáltatás költsége? Ezek a (4) közgazdasági alapok és számítások hogyan és (5) mekkora területen hatnának a most folyamatosan visszaszoruló, pusztuló (6) tanyás gazdálkodás megújulására? S az pedig, hogy (7) korszerű farmtanyarendszerünk legyen, éppen mekkora (8) mezőgazdasági útépitéseket és egyéb (9) infrastrukturális beruházásokat igényelne? Már csak azért is, hogy ugyanolyan (10) „életminőségi” helyzetbe hozzuk farmerjeinket, mint a nyugati országok termelői vannak? Arról nem is beszélve, hogy (11) milyen típusú szakemberekre, (12) termeltető és értékesítő szervezetekre, sőt (13) új élelmiszer-feldolgozóipari kapacitá-

sokra lenne szükség ahhoz, hogy ez az ágazat – mondhatni – visszanyerje egykori fényét és sikeresen növelje térségünknek, (14) a Duna–Tisza közének az eltartó képességét, hozzájárulva annak (15) fenntartható fejlődéséhez is.

Vannak felméréseink, amelyek azt mutatják: a mai tanyák bő harmada szeretne megújulni. A Bács-Kiskun megyei agrárkamara kiváló homokhátsági programkísérletei is igazolják, lehet sikeres e téren a táj. S akkor még nem is beszéltem a (15) helyi (kis) piacoknak a rehabilitációját támogató új európai vidékfejlesztési módszerek adaptációs lehetőségeiről, és (talán) a (16) hungaricum-okban rejlő különleges minőségű élelmiszer termelés jövő lehetőségeiről.

De nyilván másfelé „ágazik” a feltehető kérdéssor (és a jövőkép variációk sora), ha nem az öntözéses (a vízhiányt pótló) megoldás irányában gondolkodunk tovább. Akkor azon kell elgondolkodnunk, hogy hogyan és milyen ütemben csökken tovább a táj már ma is jellemzően kimutatható vidéki népesség eltartó képessége? Milyen (1) természeti értékeink mennek-mehetnek veszendőbe? Milyen lesz az ember által felhagyott kiskunsági táj? Újrapusztásodik? Vagy valamilyen (2) extenzív erdészeti és legeltető állattartó kultúra tart el majd százakkal kevesebb embert itt?

Újabb, immár harmadik igen aktuális kérdéssor írható le – hasonló módon – jövőképet előkészítő gondolatsorként, s kérdések egymásutánjával: a Daimler-Benz Mercedes autógyártó cég beruházásával kapcsolatban. Vajon ennek a multinacionális világcégnek a megjelenése hogyan változtatja meg (1) Kecskemét és környéke arculatát? Csak az itt lévő, illetve ide járó (részben szabad) munkaerőre építő nagy gyárüzem csak egyfajta „sziget” lesz? Vagy a beruházás (1) fellendíti a műszaki felsőoktatást és a kutatást, s (2) a modern termelési, tervezési, kutatási terekbe, hálózatokba, klaszterekbe kapcsolódva új helyre kerülünk a térképen? Hogy vajon a (3) magas műszaki színvonalú, innovatív kis- és közepes vállalkozások sokaságából lesz sikeres Mercedes (4) beszállító a tájon? Felpezsdül-e a város (5) kulturális és szellemi élete? Megújul-e a (6) város közlekedése, (7) építészeti arculata, főutcája? Vajon a város egész (8) vidéki térségére kiható megújulás követi-e a beruházást, ami nyilván felértékeli a ma is (9) kiemelkedő jelentőségű természeti kincseinket, a hagyományos élelemtermelés tradícióit, (10) a rekreáció és zöld (tanyai, lovas, agro-) turizmus legújabb formái nyerneket?

Remélem, hogy e néhány „egyszerű” példa és kérdéssor is kellően illusztrálja: a térségi jövőképek akár így, egyszerűen, az egymás után következő, s persze logikusan összeépülő kérdések sokaságára adott válaszokból állíthatók össze. Az, hogy e feladat mégsem egyszerű azért van, mert igazából mindenkinek, minden a jövőért valaminő szinten felelősséget viselő állampolgárnak kellene hasonló kérdéseket feltennie. A maga, a családja, a vállalkozása, a szűkebb közössége ügyeiben, s persze azokra a kérdésekre is „nyugodtan” kereshetné a válaszokat bárki a maga szempontjából, amelyeket fentebb – a tágabb térségünkre vonatkozóan – jövőképalgoritmusként vázoltam.

Azt hiszem, hogy alapkérdés lehet az is, sőt talán egyféle kiinduló alapként kell vele számolni, hogy az állandó növekedést és a mértéketlen fogyasztást – egyre nyilvánvalóbban – fel kell váltania a szükségletek kielégítését szolgáló erős helyi

gyökerekkel is rendelkező gazdaságnak. Hogy a technikai-műszaki alapok mellett legalább olyan fontosak lesznek a humán, az emberi, a kulturális alapok. Hogy az eddig mivelénk szinte kizárólagos felülről vezérelt rendszereket az alulról építkező, a szubszidiaritást, a helyi közösség önrendelkezését kiinduló alapnak tekintő jövő modelleknek kell végre felváltania. S az is szinte bizonyos, hogy a ráció mellett ismét fontos lesz az emóció is, az abból táplálkozó plusz lelki-emberi energiák bevonása a tervezési és a jövőképkötő folyamatokba. Nem lehet sem az egyik, sem a másik kizárólagosságával célba érni. A politikai propagandánk bizony gyakran veszi célba az emóciót, míg a reálgazdaság (s a fizetési boríték) a rációkat helyezi előtérbe. Azt is mondják egyesek, hogy a masculin, a kizárólag a versenyt és versenyképességet szajkózó, azaz férfias „fejlesztési gondolatmenetek” mellett legalább olyan fontos lesz a dolgok feminim jellege, nőiessége⁴.

Túl sok tehát azoknak a valóban is létező komponenseknek, bizonytalansági tényezőknek, fejlesztési lehetőségeknek és korlátoknak a száma, amelyek alapján nagy valószínűségi pontossággal jövőképeket lehet fogalmazni. Ennek ellenére azt hiszem, nélkülük nagyon sikertelen lesz a jövőnk, itt is, s országos szinten is. Szörnyűséges belegondolnom, hogy mennyi kudarc ért már engem, mint kutatót efféle ügyekben. De hát addig kell hányni a borsót a falra, amíg van.

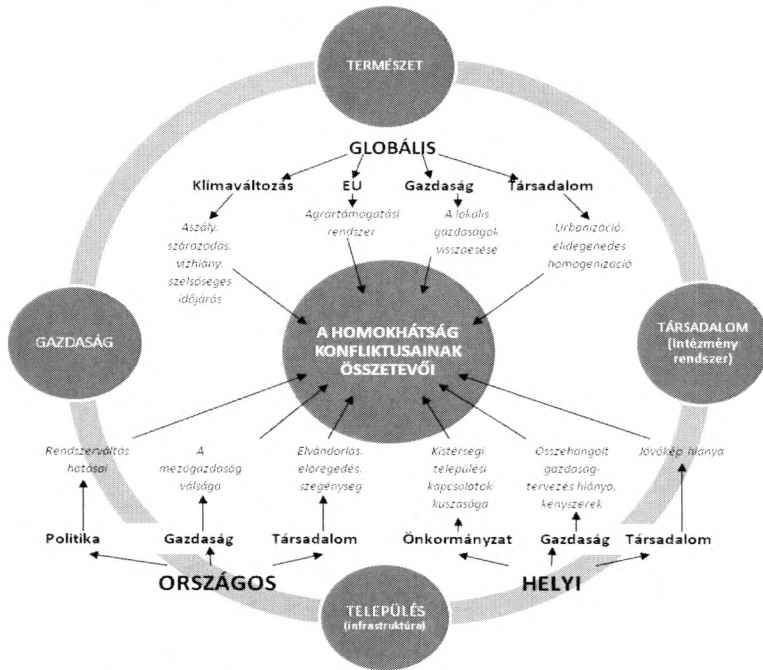
Variációk a jövőkép témára

Tekintettel a dolgok fentebbi – remélem e vázlat formájában is bizonyított – szertágazó mivoltára, a tanulmány végén megkísérlek különböző „variációkat” adni segítségül a fantáziadús olvasónak ahhoz, hogy saját maga is területi jövőképeket állíthasson össze. Az alábbi ábra (2. ábra) azt mutatja, hogy a Duna–Tisza köze közeli és távoli jövőjében megoldandó problémái, konfliktusai térben legalább három „hatás-irányból” fogalmazhatók meg markánsan.

S mint látható, mindegyik befolyással van az ábrán látható „külső kör” szerint megadható, mindennapjaink részét képező ún. térbeli alaptényezőkre is. Területi kutatóként meggyőződéssel valljuk, hogy legalább a legfontosabb jövő-tényezők tekintetében szükséges lenne mindig foglalkozni közülük azokkal, amelyek jelentős befolyással lehetnek a többire is.

Az elmúlt húsz évben például jelentős felzárkózás történt a települések infrastruktúráját illetően. Utak, járdák, csatornák, modern személtlerakók sora épült, hogy a mobifónia hihetetlenül gyors terjedéséről ne is szóljunk. De ezt a vidékeink csak igen csekély hányadán követte a gazdaság fellendülése, vagy a társadalom érzékelhető megújulása. Persze ezeket a technikai jellegű beruházásokat, fejlesztéseket sokkal könnyebb elvégezni, mint a helyi társadalom bonyolult világában, sokérdékű közösségeiben annak jólétén munkálkodni – írta Enyedi György akadémikus a rendszerváltás utáni időszak településfejlődésének sajátosságosságaként. S milyen fontos ezt az igazságot figyelembe venni a jövőt illető „megújulás-keresés” során.

2. ÁBRA
A Homokhátság területi problémáinak összegzése

Forrás: Farkas Jenő szerkesztése.

De elgondolkodhatunk azon is, amelyek a hajdani, ún. „alföldi fejlődési út” tanulságaiból következhetnek. A török hódoltság után az újjáéledő alföldi mezővárosok nagy részében a kiépülő színvonalas iskolarendszer, az adott kor szintjén befogadható, adaptálható tudás és szakmai ismeret (gondoljunk csak a filoxéria vész után kibontakozó szőlőnemesítésre vagy a kertészeti kultúrák felvirágzására), vagy akár a jó munkakultúra, mint alapok, megelőzték a gazdaság felvirágzását. Nekem egyre inkább az a sejtésem, hogy most is hasonló a helyzet. A régió felzárkózásának esélyei a „hely és a fej” ismételt egymásra találásában, a kreatív, megújuló képes, s itt boldogulni akaró emberekben vannak. Mindent meg kellene tennünk annak érdekében, hogy a jövő generációja itt, e tájon tudja elképzelni a jövőjét. Ennek hiányában ugyanis bármilyen jövőképp csak az íróasztalfiókok számára kerül „legyártásra”⁵, no meg le kell adni a forrásszerző pályázatok mellékleteként, anélkül, hogy bárki igazán komolyan venné a benne foglaltakat, s betartásukról gondoskodna.

3.ÁBRA Forgatókönyvek

Forgatókönyvek		
A: Nem teszünk semmit (baseline)		
<p>Természet/környezet</p> <p>koordinálatlan vízfelhasználás, további talajvízszint csökkenés, szélösleges klímahatások elleni kitettség növekedése, jelentős tájdegradáció, a természetes vegetáció előnytelen átalakulása, lokális-táji töredezettség,</p>	<p>Gazdaság</p> <p>a mezőgazdasági termelés eredményességének kiszámíthatatlansága, a termőföld értékének jelentős csökkenése, a lokális gazdaság eltartó képességének csökkenése stagnáló, vagy növekvő munkanélküliség</p>	<p>Település/társadalom</p> <p>romló jövedelemviszonyok, elvándorlás, előregedés és annak intézményi következményei, perspektívavesztés, kiszámíthatatlanság, öngyilkossági hajlam növekedése, települések visszafejlődése, (hosszú távon akár megszűnése)</p>
B: Adaptációs, tervezési-fejlesztési startégia megvalósítása esetén		
<p>Természet/környezet</p> <p>multifunkcionális, gondosan tervezett vízfelhasználás, meginduló tájrehabilitáció, vízpótlási programok stabilizáló hatásai, természeti-táji tényezők fokozatos felértékelődése, egészséges életkörülmények, sikeres agrárkörnyezetvédelem,</p>	<p>Gazdaság</p> <p>alkalmazkodó mezőgazdaság, a zöld illetve agro-turizmus fenntartható fejlődése diverzifikált lokális gazdaság (Mercedes hatás) és új rurális „kultúra-gazdaság” kialakítása, fejlett üzleti szolgáltatások,</p>	<p>Település/társadalom</p> <p>lakó, farm és üdülőtanyák számának növekedése, kiegyensúlyozott város-vidék kapcsolatok, tervezett és fenntartható településhálózat-fejlődés, autonóm, jól szervezett helyi közösségek szerepének növekedése</p>
C: Hosszú távon jelentős vízigény (Duna-Tisza csatorna)		
<p>Természet/környezet</p> <p>természeti és ökológiai egyensúly, természetvédelmi és NATURA 2000 területek hosszú távú értékmegőrző fenntarthatósága magas színvonalú tájgazdálkodás az agrárpotenciál megőrzése az értékes, sokszínű kultúrtáj teljes rehabilitációja</p>	<p>Gazdaság</p> <p>a változó agrár-és vidékfejlesztési támogatások maximális kihasználása, új környezet-ipar megjelenése, (a hibrid járműgyártástól a megújuló energia-termelésig és a hozzá kapcsolható ipari innovációkig) stabil gazdasági eltartó képesség,</p>	<p>Település/társadalom</p> <p>sokoldalúan megújuló tanyás térségek, adaptív és progresszív gazdaság és társadalom-fejlődés, javuló GDP, társadalmi egyenlőtlenségek mérséklődése, harmonikus város-vidék viszony, globalizáció (?)</p>
<p>Környezettudatosság, víz-etika, kreativitás és partnerség. Új tervezési és fejlesztési módszerek, programok és intézmények.</p>		

Forrás: Csatári Bálint és Farkas Jenő szerkesztése.

A kilátások – sajnos – nem túlságosan kedvezőek. Az elmúlt húsz esztendő általában nem arra tanította a helyi társadalmat, hogy „összekapaszkodva”, közösségeket építve, szolidáris gondolkodással a közös dolgaik és a közös jövő ügyeiben odaadással cselekedjenek. Ez az időszak egy esetenként szélsőségesen individualizálódó társadalomban a meglehetősen „vad” kapitalizmus térnyeréséről szól, amelynek „fájdalmait” szinte alig enyhítették azok a tervezési és közszolgáltatási-jóléti mechanizmusok, amelyek nyugaton korábban már jól működtek. Ezek a megoldások – meglehetősen sajátos módon – a második világháború után teret nyerő államszocializmustól való félelemben születtek meg ott, sőt a szocialista országok „egyes vívmányainak” a „szociális piacgazdaságba” való átültetéséről szóltak. Nálunk is szociális piacgazdaságot hirdettek, de nem igazán az lett belőle. Ahhoz éppen a kutatásnak, a tervezésnek, a szociálisan öntudatos és tanulóképes – sőt stabil jövőképekkel rendelkező – helyi társadalomnak kellett volna sokkalta nagyobb szerepet kapnia. (Hozzátehető, ahol ennek az alapjai meg voltak, vagy megteremtődtek, azok a vidékek és településeik ki is emelkedtek „a szürke és vidékies” magyar perifériákból).

A Duna–Tisza köze jövője lehet olyan (3. ábra), mint ahogyan igazán „a mi költőnk” is megénekelte, amolyan Pató Pálos. De lehet egy tudatos, (ismét) öntudatára ébredő, közösségeit helyreállító, tervező helyi társadalomé, amelyik a fenntarthatóság szigorú elvei alapján kihasználja a táj és a földrajzi helyzet adta lehetőségeket, sőt távlatban, ha nagyon fokozódna a vízhiányunk, akkor – mondjuk negyedszázad múlva – megépíti a Duna–Tisza csatornát és aktív részese lesz a most induló új, nagytávlatú európai Duna fejlesztési regionális programoknak.

Zárógondolatok

A jövőnk nagyon bizonytalannak tűnhet persze sokak számára, de ha feladjuk a jövőkép-alkotás lehetőségeit, e bizonytalanság csak növekedhet. Kedves történet esett meg velem, amikor két évtizede Finnországban jártam, még jóval a rokonok európai uniós csatlakozása előtt. Lappföld szélén, egy szépen és okosan felfejlesztett „vidéki egyetemen”, Ouluban beszélgettem elhivatottan dolgozó geográfus kutatókkal, oktatókkal. Szó esett arról is, hogy mit is visznek majd ők a közösségbe. A legidősebb, azóta már nyugdíjba vonult professzor egészen természetesen azonnal rávágta: két dolgot biztos. A száunát és a sisut. Az utóbbi a „finn büszkeséget” jelenti. S ott, már akkor készen voltak azok a jövőképek és tervek, amelyek a hat évvel később az Európai Unióhoz csatlakozó ország ritkán lakott vidékeinek a felzárkóztatási programjaihoz és az uniós források elnyeréséhez szükségesek voltak. Komplex vidék tervek, alternatív javaslatokkal, kiváló gondolatokkal, perspektívákkal.

Kulcselemük volt az (1) iskolaügy, a mindenütt magas színvonalú oktatás a tanyai iskolától az egyetemig (elvittek egyébként egy Klebelsberg emlékhelyre is, akinek módszereire alapozták hajdan a kis falusi iskolák kiépítését), a tudomány fejlesztése (ma a nemzeti jövedelemnek már több mint 3%-át fordítják K+F-re), s a helyi

közösségek fejlesztése kreatív, nyelveket beszélő, tervező, közösség-fejlesztő szakemberek sokaságával.

Vélem, nálunk sem fog másképpen sikerülni, mint ahogy hajdan alföldi eleinknek is hasonló módon, szigorúan vállalt prioritások, elvek és szabályok mentén sikerült. Alapját csak az erős autonóm helyi (civil) közösségeink adhatják, amelyek létét és jövőjét egy korszerű tudás- és kultúra-közvetítő iskolarendszer alapozza meg. A sokoldalú tervezés pedig a fontolva haladást tenné lehetővé (ahogy az egyik amerikai elnök mondta: a tervezés minden, a terv semmi). S végül részévé kellene válnia a társadalmi jövőképünknek egy új európai patriotizmusnak, mint ahogyan a finn büszkeség nélkül azt hiszem, ők sem lehetnének olyan (jövőképekben is) gazdag ország.

Jegyzetek

¹ A tanulmány a Forrás folyóirat 42. évfolyama 7–8. számában megjelent írás átdolgozott változata.

² Az angolszász tudományosságban két évtizede elfogadott már a vidék-tudományok sajátos tudáskészlete.

³ Gondolhatunk itt például Kogutowitz Károly szegedi geográfus professzornak a vizsgált térség déli részén végzett, a gyümölcs-, szőlő- és zöldségtermesztés meghonosítását, ill. a helyi piacépítést segítő munkájára.

⁴ G. Fekete Éva közlései.

⁵ A www.alfoldinfo.hu honlapunkon több, sajnos ilyené lett jövőképeket is tartalmazó stratégiai fejlesztési dokumentum található. Ha átfutják azokat, eldönthetik, hogy a szerzőkben van-e az alapvető hiba.

Irodalom

- Benedek J. (2003) Tér és regionalizálás. – Süli-Zakar I (szerk.) *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 85–124. o.
- Cloke, P.J. (1990) Társadalom és vidékiség. – *Valóság*. 6. 79–83. o.

A VIDÉKFEJLESZTÉSI TRENDEK EURÓPÁBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

SZÖRENYINÉ KUKORELLI IRÉN

A vidéki területek a társadalmi, gazdasági, környezeti és politikai tényezőknek köszönhetően állandó változásnak vannak kitéve. Ez a változás az ezredforduló éveiben megélné, éppen a fent említett tényezők felgyorsulása miatt (Lowe *et al.* 1993). A gazdaság diverzifikációja, a nem-mezőgazdasági tevékenységek térhódítása, vagy egyszerűen bizonyos, eddig nem jellemző iparágak elterjedése (környezetipar), valamint új szolgáltatási funkcióknak a vidéki gazdaságba való beágyazódása változatosabbá teszi a vidéki tereket, és ennek következtében egymáshoz képest egyre nagyobb differenciát mutatnak. Ezek a változások sok esetben a társadalmi változásokhoz kapcsolódnak, mint a vidéki terek újra-népesülése, a magasabb jövedelmű vidéki népességhez kapcsolódó szolgáltatások igénye (Murdoch–Mardsen 1994).

A vidéki terek átalakulásához nem kis részben a vidéki és regionális fejlesztési politikák is hozzájárulnak. Az európai közös agrárpolitika (CAP) reformjai a támogatási rendszerén keresztül hat/hatott a fejlesztési tevékenységekre, prioritásokat adva különböző időszakokban különböző gazdasági tevékenységeknek, mint például erdősítésre adott támogatások, extenzív állattartás ösztönzése, vidéki turizmus beruházásainak támogatása, energianövények termelésének dotálása, helyi gazdaságfejlesztési programok segítése, alternatív foglalkoztatáspolitikai beindítása. A rurális terekben bekövetkezett fenti változások szerepet játszottak abban, hogy a kilencvenes években a vidék fejlesztésének egy jellegzetes európai modellje alakuljon ki, ami a helyi fejlesztést helyezi előtérbe a bottom-up politika alkalmazásával.

„A helyi fejlesztés több mint az olyan beavatkozások sorozata, melyek a központi politika által szervezettek egy olyan alapvető reakció, mely megkísérli elérni az új célokat a fejlesztés folyamatában olyan fogalmakra összpontosítva, mint a multidimenzionalitás, az integráció, a koordináció, a szubszidiaritás és a fenntarthatóság” (Moseley 2003, 7).

Az Európai Unió rurális térségeinek fejlesztési modellje már nem nevezhető egyszerűen vidékfejlesztésnek, annál több, ez a modell a *közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés* modellje (Community based Integrated Rural Development CIRD). Integrált,

- mert a fejlesztés a társadalom, a gazdaság és a környezet együttes, azonos súlyú kezelésén alapul,
- mert a fejlesztésben a „bottom-up” politika érvényesül, hiszen a helyben élők saját forrásaikkal (beleértve az anyagit is) és elkötelezettségeikkel felelősen támogatják a helyi programokat, de beépítik a vertikális intézményrendszerbe a „top down” elemeket is azzal, hogy a központi vagy regionális kormány

részéről közvetített politikák elősegítik, a pénzügyi támogatások pedig serkentik a fejlődést,

- mert a fejlesztés multiszektoralis, mert valamennyi szektor a közszolgáltatási, a magán és a civil szféra is részt vesz benne,
- mert a fejlesztés teljes folyamata széles partnerségen és együttműködésen alapul.

A globalizáció következtében a városi környezet uniformizálódik, mert a városok külső jegyei, az építészeti stílus, az üzlethálózat, az utcabútorok nem függenek a földrajzi helytől. A kérdés az, Európa és az egyes országok vidéki területeiken keresztül meg tudják-e őrizni diverzitásukat, és ehhez a helyi kultúra, az örökség védelme, a helyi társadalom és a differenciált fejlesztési politika mennyiben tud hozzájárulni (*Copus et al 2010*).

A fejlesztési politika és a társadalmi-gazdasági változások együttes hatásaként a rurális térségek megváltozásához, s ezen keresztül egyenlőtlen fejlődéséhez vezetett. Murdoch és szerzőtársai szerint – főleg a brit vidékre vonatkozóan – a különbségek markáns megnyilvánulása, azaz a különbözőség megjelenése nagymértékben függ a középosztály vidéki térségekbe településétől. A kutatási eredmények alapján felállított négy rurális típust és fő jellemzőit a következőképpen foglalhatjuk össze röviden.

1. *Megőrzött vidék* (preserved countryside): ezek a vidéki területek kapcsolódnak legszorosabban a rurális idillhez, fejlesztés visszafogásával egy időben a környezet állapotának konzerválásán van a hangsúly. Mivel az urbánus térségekből könnyen megközelíthetők, azaz jó elérhetőségűek, ezért lakosságuk jelentős része városokból kitelepült középosztályhoz tartozik, akik a helyi politikai befolyásukon keresztül saját maguknak kívánják megőrizni a térséget az eredeti mivoltában, a saját maguk számára megvédeni kívánják az eddig megszerzett javukat. A fentiekből következik, hogy a pihenés-üdülés, a környezetmegőrzés, a szolgáltató szektor és a lakóingatlanokra vonatkozó fejlesztések kerülnek előtérbe. Így a ruralitás megőrzése, visszaállítása a középosztály fogyasztói érdekei mentén érvényesül erősebben.
2. *Konfliktusokkal terhelt (küzdő) vidék* (contested countryside): ezek a területek távol esnek a szuburbán területektől, nem jellemző rájuk az ingázás, ezért az itt élők érdeke sokkal inkább a lokális mezőgazdaság és a kereskedelem fejlesztése. Ezzel az irányvonallal viszont egyre inkább szembe állnak a betelepülők; középosztályhoz tartozó alkalmazottak, nyugdíjasok érdekei, akiket többnyire éppen ez a lakókörnyezet vonz, akiknek itt éppolyan érdekeik vannak, mint az előző kategória betelepülőinek, de érdekeik érvényesítéséhez nincs elég erejük. Így a két társadalmi csoport között növekvő konfliktus feszül, s egyetlen közös érdek sincs, ami ezt tompíthatná.
3. *Paternalista (gyámság alatti) vidék* (paternalistic countryside): ehhez a kategóriához tartozó területeken a nagy kiterjedésű birtokok és farmok vannak túlsúlyban, ebből következően a fejlesztés meghatározói a földtulajdonosok. A CAP reform kapcsán a tradicionális termelés esetén szembesülnek csökkenő jövedelmükkel, s ennek kompenzálására új jövedelemforrásokat keresnek, s a

diverzifikáció irányába lépnek, az ehhez szükséges fejlesztéseket gyakorlatilag akadálytalanul képesek megvalósítani. Mindez azt jelenti, hogy a fejlesztések elsősorban a földtulajdonosok érdekeit szolgálják. Így az ilyen típusú rurális térségekben, ellentétben a fenti két típussal, egy kisebb mértékű fejlesztés jellemző, mert a középosztálynak sokkal kisebb a súlya.

4. *Klientista (államtól függő) vidék* (clientistic countryside): periférikus, távoleső vidéki területek sorolhatók ebbe a kategóriába, ahol a mezőgazdaság szerepe meghatározó, és az államhoz tartozó fejlesztési ügynökségek, politikák és intézkedések határozzák meg a terület fejlődését. Többnyire a kívülről jövő beruházások az állami segíelyektől függnnek, a helyi fejlesztések a foglalkoztatási politikára és a szociális intézkedésekre koncentrálnak.

Murdoch és szerzőtársai elsősorban a társadalmi összetétel változásából és a helyi társadalom konfliktus-szituációiból vezetik le a rurális terek különböző kategóriáit.

Egy szélesebb összefüggés-rendszerben még jobban végig kell gondolni, a térség egészét befolyásolni tudó elemeket – mint a 1) gazdasági, 2) társadalmi-kulturális, 3) környezeti és 4) politikai és intézményi érdekhálózat –, a rurális terek típusainak jó elkülönítésére. Figyelemmel kell lenni a gazdaság sokszínűségére, mely a földhasználat változásából adódik, mint a mezőgazdaság, bányászat és a hozzájuk kapcsolódó tevékenységek, melyek változása, csökkenése veszélyeztetheti az ebből élő réteget, ugyanakkor gondolni kell azokra az ipari és főleg szolgáltató tevékenységekre, melyek átveszik vagy kiegészíthetik a hagyományos rurális gazdaság tevékenységét és termelő képességét. A társadalmi-kulturális elemek sok esetben magukba foglalják a rurális elmaradottságot, az alul-foglalkoztatottságot, az alacsony jövedelmeket, az elöregedést és az ingatlan árak oly mértékű növekedését, amely ellehetetleníti a helyben élőket az új otthon teremtésétől. Végül kialakulhatnak a helyben élők és a betelepülők között olyan konfliktushelyzetek (*Murdoch et al.* 2003), melyek a fejlődés addigi trendjei ellen hatnak. A környezet használata, mely a tradicionális mezőgazdasági földhasználat és a szabadidő eltöltésére kialakítandó vagy visszaszerzendő földterületek konfliktusában húzódik meg, ugyancsak a rurális terek különbözőségéhez vezet. Negyedikként érdemes még megemlíteni a politikai és intézményi érdekhálózatot, mely meghatározó szerepet játszhat a top-down és bottom-up politikák összehangolásában és a helyi szereplők aktivizálásában a helyi fejlesztések érdekében. Ez a négy szempont még nem fedi le a rurális terek összes típusát, de segítségül szolgálhatnak újabb kategóriák lehatárolására. Az előzők rámutatnak arra, hogy mennyire differenciált a rurális tér, s ennek megismerése, tisztánlátása szerteágazó kutatást igényelne.

Magyarországon a politikai, társadalmi, gazdasági rendszerváltás mintegy 20 éve visszatekintve azt mondhatjuk, hogy talán a rurális térségek társadalmában és gazdaságában szemmel láthatóan és kézzel foghatóan nagyobb változások játszódtak le, mint a nagyvárosi terekben. Mondhatjuk a „rural change” folyamata a kelet-európai országokban lökészerűen indult el a rendszerváltásnak köszönhetően.

Ennek alapvető lépése volt a földprivatizáció, a tulajdonváltás, a szocialista termelőszövetkezetek felszámolása vagy átalakítása.

A földkárptlás 1992-től kezdődött és 1995-re jelentős része megtörtént, bár elhúzódó ügyek a földigények ki nem elégítése miatt még napjainkban is előfordulnak. A szövetkezeti törvény és a kárptlási törvény, majd az azt követő kárptlási folyamat következtében a tulajdonviszonyok megváltoztak, a mezőgazdasági struktúra átalakult.

A termelőszövetkezetek felbomlásához egyrészt a kárptlás, másrészt a részarányok nevesítése vezetett.

Az 1992/II. törvény hatására 1300 szövetkezet 26 milliárd forint vagyona került nevesítésre, s a vagyon egyharmada jutott a mezőgazdaságban dolgozó aktív keresőknek, 30–40% mezőgazdasági szövetkezetek nyugdíjasaiké, míg a többi a kívülállóknak jutott, s ezzel megszűnt a szövetkezeti földtulajdon. 1997-ig 8 millió hektár termőterület magántulajdonba került, és a földtulajdon elaprózódott. A földprivatizációt követően ma Magyarországon közel kétmillió földtulajdonos van, s az átlagos birtokméret az OECD 1999-es adatai szerint három hektár, az összes tulajdonos 11%-a 1 hektárnál kisebb földtulajdonnal, s 60%-a 10 hektárnál kisebb a földtulajdonnal rendelkezik. A kisméretű földtulajdonnal rendelkezők nagy része bérbe adja területét. Mindez azt jelentette, hogy a földtulajdonosok és a földhasználók köre szétvált, és a két csoport érdekellentéte máig megmaradt, ami a szektor versenyképessége ellenében érvényesül, és a falusi társadalom foglalkoztatására, jövedelem-szerzésére és a vidéki terek jövőjére kihatással van.

Pár adattal röviden illusztrálni lehet a szektor rendszerváltás utáni helyzetét. A mezőgazdasági szektor a nemzetgazdaságon belül jelentősen veszített a súlyából, míg 1989-ben a GDP-ből való részesedése 13,7%, addig 2005-ben már csak 3,7%. A termelés tíz év alatt 35%-kal visszaesett, ezen belül az állattenyésztés 50%-kal. 1989-ben a mezőgazdasági termelés adta az export 22,8%-át, ez az érték 2005-ben már csak 7,2%. 1989-ben az agrárszektorban foglalkoztatottak aránya még 22,8% volt, 2005-ben ez az érték csupán 5%.

A mezőgazdaság ilyen mértékű és gyors strukturális változása felgyorsította a falusi terek átalakulását, az új funkciók megjelenését. Ilbery elmélete szerint Európában egyszerre van jelen a produktivista és a posztproduktivista átmenet szakasza (Ilbery 1999). A posztproduktivista átmenet a következő jellemzőket hordozza:

- a foglalkoztatottság és az élelmiszertermelés területén a mezőgazdaság szerepe csökken,
- nő a jelentősége a pluriaktivitásnak és
- nő a szerepe a minőségi élelmiszertermelésnek,
- a szántóterületek folyamatos erdősítése és az erdészetnek a földhasználatban megváltozott szerepe a jellemző,
- a kis- és középvállalkozások térhódítása, a high tech. és szolgáltatóipar szerepe a foglalkoztatásban nő,

- a rurális terek újfajta hasznosítása jellemző a kiskereskedelem, a turizmus, a rekreáció és a környezeti értékek megőrzése területén,
- egyes rurális terek újranépesedése,
- a rurális térségekben élők között az életminőség területén egyre inkább fokozódó különbségek.

A fenti jellemzők közül több a magyarországi mezőgazdaságra is jellemző, csökken a mezőgazdaság szerepe, nő az erdő terület aránya, megkezdődik a rurális terek újfajta hasznosítása, a rurális terek differenciálódnak, s az ott élők életminősége erős polarizáltságot mutat. Kérdés, hogy mondhatjuk-e azt, hogy Magyarországon elérkeztünk a posztproduktivista átmenet szakaszába? A jellemző jegyeket megtaláljuk, de a kiváltó okok más töről fakadnak. Míg az Európai Unió fejlett országai-ban a közös agrárpolitika (CAP) reformjainak következtében az extenzifikálást, a természeti környezet megőrzését és a diverzifikálást a támogatásokon keresztül ösztönözték, addig Magyarországon 2004-ig csak a hazai mezőgazdasági támogatások léteztek, melyek a termelőket, a termelést támogatták. A hazai támogatások mértéke viszont egyre csökkent, amit jól mutat, hogy a PSE¹ érték 1996–1998 között 10%-ra csökkent (1986–1988 között ez az érték 47%), miközben ugyanebben az időben, az EU-ban ez az érték 39% (Kiss 2002). Tehát miközben folyt az agrárszektorban a struktúra- és tulajdonváltás, amely a termelés visszaeséséhez, a foglalkoztatottság nagymértékű csökkenéséhez vezetett, aközben az állami támogatás mértéke jelentősen csökkent, valamint hiányoztak azok az ösztönző erők, melyek az EU által preferált posztproduktivista mezőgazdaság irányába mutattak volna. Így a posztproduktivizmus jeleit sokkal inkább a szektor válsága és a kényszereselekvések hozták létre.

Az európai és a magyar vidékfejlesztési politikát különböző szempontok szerint különböző szakaszokra bonthatjuk, fontos, hogy ezek a szakaszok nem feltétlenül egyeznek meg a programozási periódusokkal, az Európai Unióban a kilencvenes évtized a vidékfejlesztési politikára való felkészülés átmeneti évtizede volt, a mezőgazdasági szektor helyett a vidéki gazdaság és a vidéki közösség fejlesztésének gondolata kezdett teret nyerni, míg a 2000-es évtől a vidékfejlesztés súlya határozottan („második pillér”) felerősödött. Tulajdonképpen már 2007-től, a mostani programozási időszakról elindult egy paradigmaváltásra való felkészülés, amit a fenntartható környezet fontossága mellett a „HELY” támogatása, a differenciált vidék kezelése jelent (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT
A vidékfejlesztés szakaszai

	1991–99	2000–06	2007–	A jövő
<i>Európai Unió</i>	Közösségen alapuló integrált vidékfejlesztés alapjai, LEADER I, LEADER II, CAP reform, Jövedelem és költségvetés stabilizálás, Versenyképesség, Corki deklaráció	AGENDA 2000, Második pillér, EMVA 2005, Versenyképesség, Környezetvédelem integrálása, Vidékfejlesztés hangsúlya, Diverzifikált vidéki gazdaság	Új funkciók, Új kihívások, Fenntarthatóság, Innováció és modernizáció a vidék gazdaságában, Többszintű helyi kormányzás, Urban-rural kapcsolat	Újabb CAP reformok, Új vidék paradigma a szektor helyett a HELY, a támogatás helyett a beruházás, a segély helyett a munka, fókusz a különféle rurális terekre,
<i>Magyarország</i>	Nincs vidékfejlesztés, Földprivatizáció, Term. szervezetek felbomlása, PSE 10%-ra csökken, Agrárszektor visszaszorulása, Első települési együttműködések, PHARE + hazai források	SAPARD program, mikrotérési szint erősödése, vidékfejlesztési intézményrendszer kialakítása, Kísérleti LEADER program, vidékfejlesztési kistérségek, LEADER program 2004-től	Intézményrendszer bővülése: 1698/2005 EK rendelet, MNVH, LEADER, HVI, HVK, országot lefedő LEADER csoportok, Új Magyarország VT, Darányi terv	Európai politika harmonizálása a nemzeti politikával

Forrás: Saját szerkesztés.

A vidéki tér differenciálódásának következtében felerősödött az urban-rural átmenet vizsgálata, elemzése, melyet az urbanizáció, counter-urbanizáció és az ingázás hívott életre (Murdoch–Mardsen 1994). Ezeknek a folyamatoként találkozunk egyre jobban elérhető vidéki területekkel, melyek erőforrások akkumulációjára képesek, munkaerőt halmoznak fel, és városokhoz hasonló gazdasági szerkezet elérésére képesek. Sőt, ezek a térségek elkülönülnek mind társadalmilag, mind gazdaságilag a távolabbi vidéki területektől, amelyek nem képesek a megújulásra, sőt gazdasági és társadalmi kiürülésük fokozódik (1. ábra).

Ez utóbbiak a távoli vidéki területek (remote rural areas), amely előregedő társadalommal, strukturális problémákkal, gyenge vállalkozói potenciállal, magas munkanélküliséggel rendelkeznek, és amelyek lassan elnéptelenednek a megújulni, akkumulálódni képes vidéki terek felé való migráció következtében. A másik típust

a rurális és urbánus terekkel kommunikálni képes „átmeneti vidék” jelenti, amely kapcsolatai révén a felhalmozás, a növekedés színtere, és egyben bizonyítéka az urban-rural közeledés folyamatának. Ezekben a növekedésre képes vidéki terekben erősödnek meg a KKV-k, ezek a terek képesek az innováció fogadására, a hálózatok építésére és gazdaságuk fejlesztésére. Ezekben a vidéki terekben már a versenyképesség csírái fellelhetők, mert mind a társadalmi, mind a gazdasági tőke képes halmozódni. Ez utóbbi típusra érdemes odafigyelni, hiszen ezek azok a vidéki terek Európában, melyek a területi növekedés erőforrásai lehetnek, amelyek a vidékfejlesztésben a fókuszokat jelentik.

Város–vidék viszonyrendszer

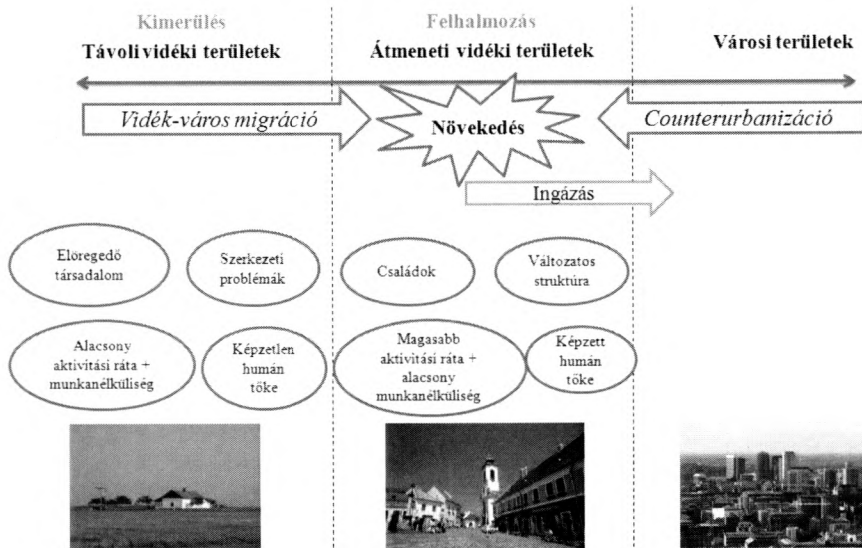
Tehát az „átmeneti vidéki területek” jelentik a fejlesztés paradigmaváltásának táptalaját, melynek jellemezője:

1. a szektorok helyett a HELY-re koncentráció,
2. a támogatás helyett a beruházásra koncentráció,
3. a segélyek helyett nem a munkahelyre, hanem a munkára koncentráció.

Mit jelent a paradigmaváltás? A fejlesztési programokban, a fejlesztés folyamatában a fenti három tényező érvényre juttatását. Míg a korábbi megközelítés szerint a fejlesztés célja a kiegyenlítődés és a mezőgazdaságból származó jövedelem biztosítása volt, addig az új cél a vidéki területek versenyképességének a növelése. Míg a régi felfogás szerint a vidéki területek gazdasági szektora a mezőgazdaság, addig a váltás a multiszektoralitást hangsúlyozza. Megváltozik az eszközrendszer is, a támogatás helyett a beruházás jut szerephez, a segélyezés helyett a munka világába való visszatérés a különböző posztmodern foglalkoztatási alternatívákon keresztül (Bryce 2012). Megváltoznak a kulcsszereplők is, míg korábban a nemzeti kormányok gondoskodtak mindezekről, addig az új formáció többszereplős, teret enged a többszintű helyi kormányzásnak, a civileknek, az önkéntességnek. Mivel az „átmeneti vidéki területek”-en él a vidéki népesség nagytöbbsége, ezért a vidékfejlesztési politikát a távoli, elmaradott vidéki területekről az átmeneti vidéki területekre kell áthelyezni.

1. ÁBRA

Város-vidék viszonyrendszer

Forrás: EDORA (2010, 10) alapján saját szerkesztés.

A vidéki térségek fejlődésének veszélyei és lehetőségei a vidék Európájában

A paradigmaváltás ellenére számos ok veszélyezteti a vidéki térségek mindkét típusának fejlődését. Ezek részben a gazdasági és társadalmi megújulás ellen ható tényezők, de figyelembe kell venni Európa egészét, globálisan mind környezetileg, mind társadalmilag jelentő kihívásokat is. Európa fenntartható fejlődését, így vidéki térségeit is veszélyezteti a demográfiai állapot, az alacsony természetes szaporodás, és az előregedés, amely az alacsony születési rátából következik. Az éghajlatváltozás, a talajszennyezés, a vizek állapota és mennyisége közvetlen érinti a vidék lakosságát, gazdaságát (EC 2001). Ezek olyan globális problémák, amelyek a globális és lokális cselekvést egyaránt megkívánják. Az iparszerű mezőgazdasági termelés mellett, hogy tönkretesz a biológiai diverzitást, a talaj és a táj degradálásához is vezet. A környezeti veszélyek mellett meg kell említeni a társadalomra gyakorolt veszélyeket is, mint a helyi társadalom és közösség bizalomhiányát, a társadalmi tőke gyengeségét, önkormányzatiság erőtlenségét, a civil szféra cselekvőképtelenségét.

A felsorolt veszélyek elhárítása nélkül aligha lehet eredményes fejlesztési politikát folytatni, aligha lehet a fejlesztés paradigmaváltását végrehajtani.

Az eredményes fejlesztéspolitika érdekében a társadalmi, közösségi feltételeket sorolom fel, mint elengedhetetlen elemeket, melyek a következők:

- erős társadalmi tőke
- képzett humán tőke
- kreativitás
- erős civil társadalom
- innováció iránti elkötelezettség
- tudás (kollektív és egyéni) és tudás iránti vágy
- környezettudatosság és annak erősítése
- erős helyi identitás
- jó konfliktuskezelő képesség

A veszélyekre adott helyes válaszok legfontosabb feltétele a humán és társadalmi tőkének a megfelelése, amihez a tudás a legfontosabb elem. A vidék számára fejlesztéspolitikai stratégiát készíteni és azt megvalósítani kihívás a szakemberek számára. Jelenleg Magyarországon a helyi vidékfejlesztési politika a LEADER csoportok „kezeben” van. A LEADER csoportokban foglalkoztatottak nagyon különböző képzettségű területekről jöttek a vidékfejlesztők csoportjába (2. táblázat, 2. ábra). A legtöbb munkatárs közgazdász, a felsőfokú végzettségűek közül még az agrármérnökök és a tanárok a szociális munkásokkal együtt 16–16%-ot képviselnek, viszont kevés a tájépítész, kevés a környezetmérnök, pedig ahogy a fentiekben látható volt, a feladat ebben a témakörben sem kevés. Úgy vélem, eredményes vidékfejlesztéshez szükség van olyan vidékfejlesztési szakemberek képzésére, akik európai nézőponttal, hazai elkötelezettséggel és multidiszciplináris tudással rendelkeznek.

2. TÁBLÁZAT

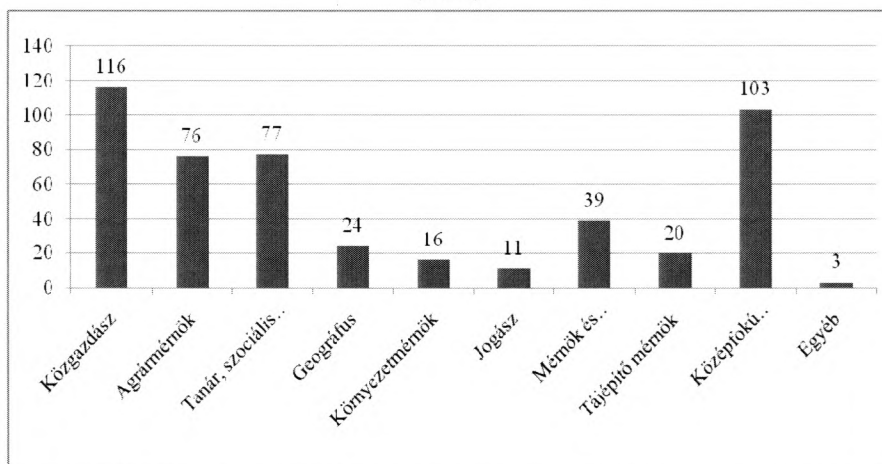
A LEADER akciócsoportokban foglalkoztatottak képzettség szerint régióként (2010)

	Közgazdász	Agrármérnök	Tanár, szociális munkás	Geográfus	Környezetmérnök	Jogász	Zenész	Rendőr	Mémők és informatikus	Tájépítész mérnök	Középfokú végzettségű	Összesen
Nyugat-Dunántúl	21	3	7	3	3		1		8	2	9	57
Közép-Magyarország	6	1	6	4	1			1	3	1	8	31
Közép-Dunántúl	17	10	14	2	4				2	5	11	65
Észak-Magyarország	26	17	15	3	2	1	1		9	5	19	98
Észak-Alföld	12	19	8	10	2	2			6	2	12	73
Dél-Dunántúl	17	16	12	2	1	1			6	2	21	78
Dél-Alföld	17	10	15		3	7			5	3	23	83
Ország	116	76	77	24	16	11	2	1	39	20	103	485

Forrás: Saját adatgyűjtés.

2. ÁBRA

A LEADER akciócsoportokban foglalkoztatottak képzettség szerinti megoszlása (2010)

Forrás: Saját adatgyűjtés.

Összegzés

A tanulmányban átfogó képet kívántam felvázolni az európai vidékfejlesztés szakaszairól, és azok jellemző vonásairól a szakirodalom tükrében. Elemeztem az egyes vidékfejlesztési szakaszok bemutatásán túl a vidékfejlesztésben küszöbön álló paradigmaváltást, azt kikényszerítő okokat és tényezőket. A tanulmányban rávilágítottam az átmeneti, fejlesztési forrásokat felhalmozni képes rurális térségekre, szerepükre és a fejlesztéspolitikában elfoglalt helyükre. Párhuzamot kívántam vonni az Európai Unió és Magyarország vidékfejlesztési periódusai, a fejlesztéspolitika lehetőségei és veszélyei között. Végül az ezen a területen tevékenykedő szakembergárda képzettségbeli összetételét elemeztem, rámutatva ebben a szakmában a multidiszciplinaritás fontosságára.

Jegyzet

¹ PSE: termelői támogatottsági együttható, mely a mezőgazdasági termelőknek juttatott támogatást méri.

Irodalom

- Bryce, B.-A. (2012) Reconciling the different dimensions of rural: the role of rural animator. Lecture ppt. at EMRA conference: „Animation for rural development – a new profession? Chania Crete, 7–9 June 2012.
- Copus, A.–Shucksmith, M.–Talbot, H.–Noguera, J. (2010) Dispelling Stylised Fallacies and Turning Diversity into Strength: An Introduction to the EDORA Project. Conference Paper. Regional Studies Association Annual International Conference, Monday 24th – Wednesday 26th May 2010 Pécs, Hungary.
- EC (2001) *A Sustainable Europe for a Better World. A European Union Strategy for Sustainable Development*. Commission's Proposal to the Gothenburg European Council. COM(2001)264 final. Brussels.
- EDORA (2010) European Development Opportunities for Rural Areas (EDORA) Applied Research 2013/1/2 Draft Final Report Version 1 30/04/2010 Part A and Part B www.espon.eu
- Ilbery, B. (ed.) (1999) *The Geography of Rural Change*. Longman, Essex.
- Kiss J. (2002) *A magyar mezőgazdaság világgazdasági mozgástere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lowe, P.–Murdoch, J.–Marsden, T.–Munton, R.–Flynn, A. (1993) Regulating the new rural spaces: the uneven development of land. – *Journal of Rural Studies*. 9. pp. 205–222.
- Moseley, J.M. (2003) *Rural Development Principle and Practices*. Sage Publication, London.
- Murdoch, J.–Lowe, P.–Ward, N.– Marsden, T. (2003) *The Differentiated Countryside*. Routledge Studies in Human Geography. Routledge, London–New York.
- Murdoch, J.–Marsden, T. (1994) *Reconstituting rurality*. UCL Press, London.

MAGYAR EGYETEMEK ÉS VÁLLALATOK EGYÜTTMŰKÖDÉSE A KUTATÁSBAN ÉS FEJLESZTÉSBN¹ (KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KÜLFÖLDI VÁLLALATOKRA)

BARTA GYÖRGYI

Bevezető

Az egyetemek és a vállalatok közötti együttműködés a kutatás, fejlesztés (K+F) területén a 20. század második felétől vált jelentőssé. Ebben az időszakban új helyzet alakult ki mind a vállalatok, mind az egyetemek számára. Az egyetemeknek új finanszírozási forrásokat kellett találniuk a tömegoktatást kellőképpen nem támogató állami források kiegészítésére. E nélkül már nem volt elképzelhető tevékenységük fejlesztése, illetve egyetemeik versenyképességének erősítése. Az egyetemek két fő feladata – a tudásbázis kiépítése és oktatás felső szinten – mellett megjelent egy harmadik funkció: az egyetemeknek a tudásgazdaság fontos szereplőjévé kellett válniuk. Vagyis, az egyetemek részt vesznek a gazdaságban, céljaik között nem csak a tudás létrehozása, hanem eladása is szerepel, a kutatásban és fejlesztésben együtt kell működniük a vállalatokkal, innovációjukat szolgáltatásként kínálják (*Acs et al.* 1991; *Etzkowitz–Leydersdorff* 1997; *Lawton Smith* 2006).

A vállalatok helyzete is megváltozott. A globalizáció új fejezetet nyitott a K+F-ben azáltal, hogy ezen a területen is létrejött a szervezeti fragmentáció, vagyis a multinacionális vállalatok – amelyek fokozottan érdekeltek a kutatásban és fejlesztésben – nemcsak a termelő, de a stratégiai fontosságú kutató-fejlesztő tevékenységük egy részét is kihelyezik a fejlett és kevésbé fejlett országokba. Sőt, az országok központi kormányzatai – mint a K+F kooperáció új szereplői – már nem csak támogatják, de részt is vesznek a K+F kooperációban. E folyamatokkal magyarázzuk, hogy a nemzetközi innovációban nyitott rendszer formálódik (*Varga* 2004; *Dearing* 2006).

Az Európai Unió 2010-ben felmérést végzett az ún. üzleti K+F beruházások (vállalati K+F ráfordítások) trendjeiről. Mintegy 1000 nagyvállalatot kérdeztek meg, az iránt érdeklődve, hogy milyen fontosságot tulajdonítanak az innovációjukhoz szükséges tudásforrások egyes elemeinek (*1. táblázat*). A vállalatok az egyetemekkel való együttműködést a legfontosabb tudásforrásnak tartották – a képzett munkaerő megszerzésével, alkalmazásával együtt.

1. TÁBLÁZAT

A vállalati K+F-hez és az innovációhoz szükséges tudásforrások

<i>Tudásforrások</i>	<i>Nagyvállalati válaszok (205) értékei 0% és 100% között</i>		
	<i>magas</i>	<i>közepes</i>	<i>alacsony</i>
	<i>K+F intenzitású ágazatokban* működő vállalatcsoportokban</i>		
Képzett munkaerő vonzása	87	91	80
Egyetemekkel való együttműködés	70	76	83
Vállalatokkal való együttműködés	76	69	70
Állami szervezetekkel való együttműködés	43	53	56
Konferenciákon való részvétel	70	61	70
Tudományos szakirodalom követése	64	55	66
Képzett munkaerőcsere	46	46	48
K+F kihelyezése egyetemekre	50	45	54
K+F kihelyezése vállalatokhoz	48	41	40
K+F kihelyezése állami szervezetekhez	26	20	30
Licenc vásárlás	65	22	19

*K+F ráfordítás aránya a hozzáadott értékhez, amelynek alapján magas (pl. gyógyszeripar, orvosi műszergyártás), közepes (járműgyártás, vegyipar-gyártás stb.) és alacsony (élelmiszeripar, könnyűipar stb.) K+F intenzitású vállalatok.

Forrás: The 2010 EU SURVEY on R&D Investment Business Trends, European Commission JRC-IPTS (2011).

Magyarországon az egyetemeknek azonban közel sincs ilyen presztízse a vállalatok számára. A kis- és középvállalatoknak sajnos, nem fűződik érdeke vagy nincs kapacitása ahhoz, hogy kutatással és fejlesztéssel foglalkozzanak, a nagyvállalatok (jobbára külföldi tulajdonban) és a magyar egyetemek kapcsolata más okok miatt gyenge (Dévai *et al.* 2001; Inzelt 2004; Csonka 2007). Kutatásunk az egyetemek és vállalatok közötti együttműködést elemezte, annak is egy vonatkozására koncentrálna: a már befejezett jelentős K+F közös programok *utóéletét* követtük, *vajon a vállalati-egyetemi partnerek között a program folyamán kialakult együttműködés tovább él-e a nagy projektek lezárulása után is, felhasználják-e a már kialakult kapcsolatokat később új projektek szervezésében?* Abból a hipotézisből indultunk ki, hogy K+F-ben kialakult kapcsolati tőke nagy érték, főleg, ha a helyi lehetőségek – mind az egyetemek, mind a vállalatok számára – korlátozottak. Tehát, érthető (lenne) a kialakult kapcsolatokat megőrizni.

A tanulmány két részből áll. Az első rész az egyetemek és a vállalatok között a kutatásban és fejlesztésben kialakult kooperáció általános tapasztalatait tartalmazza, a második rész a győri Széchenyi István Egyetemen, a Miskolci Egyetemen és a Szegedi Tudományegyetemen végzett empirikus kutatás eredményeit foglalja össze (Barta *et al.* 2011).

Egyetemi-vállalati kooperáció

Innovatív vállalatok

A magyar gazdaság felzárkózásában, vagyis a dualitás megszüntetésében az innovációnak kulcsfontosságú a szerepe. Az egyetemek számára az innovatív vállalatok jelentik azt a vállalati kört, amelyből partnereket lehet találni közös kutatásra, fejlesztésre (Erdős–Varga 2010; Horváth 2010).

Egy korábbi felmérés szerint (KSH 2005) megújulási képességük, innovativitásuk alapján a vállalatok három szempont szerint differenciálódnak: a vállalati méret, ágazati hovatartozás és tulajdon (külföldi, hazai) alapján.

A nagyvállalatok közel 60%-a volt innovatív, míg a középvállalatoknak megközelítőleg egyharmada, a kisvállalatoknak mindössze csak 16%-a. Ehhez azonnal hozzáfűzhetjük, hogy Magyarországon a külföldi tulajdonú vállalati méret-struktúrában nagyobb arányban vannak jelen nagyvállalatok, mint a hazai tulajdonú körben. Az is ismert, hogy a külföldi vállalatok átlagos mérete – foglalkoztatottak/vállalat – közel négyszeresen haladja meg a magyar tulajdonú vállalati átlagot (Barta 2010).

2. TÁBLÁZAT

Innovatív feldolgozóipari vállalatok, 2008 (%)

<i>Innovatív ágazatok</i>	<i>Az innovatív vállalatok aránya</i>	<i>Hozzájárulás a feldolgozóipar termelési értékéhez</i>	<i>Külföldi tulajdon részaránya (1998)</i>
Kőolaj feldolgozás	60,0	6,5	
Vegyipar	45,2	4,4	54,8
Gyógyszeripar	70,0	3,5	
Számítógép, elektronika	42,0	20,9	74,3
Járműipar	40,8	18,8	72,0
Feldolgozóipar összesen	21,6	100,0	56,8

Megjegyzés: A feldolgozóipar ágazatai közül azokat választottuk ki, amelyek innovativitási aránya legalább kétszeresen haladta meg a feldolgozóipari átlagot. Mindegyik ágazatra jellemző volt a magas külföldi részarány. Ezen ágazati listában az elektronikai ipar és a közúti járműgyártás részesedése kiugróan magas a feldolgozóipar termelési értékében (együttesen e két ágazat 40%-ot tett ki 2008-ban).

Forrás: KSH (2010).

Hat ágazat (információtechnológia, autóipar, gyógyszeripar, biotechnológia, elektronikai ipar, repülőgép-és űrkutatási ipar) multinacionális vállalataiban a legmagasabb a K+F ráfordítás a fejlett világban. A magyarországi külföldi működőtőke befektetésekben ezek közül négy ágazat vált fontossá: a gyógyszeripar, az információ technológia, az autóipar és az elektronika. A külföldi tulajdonú vállalatok K+F-jének 75%-a e négy ágazatban koncentrálódik, közülük az autóipar és a gyógyszeripar emelkedik ki (3. táblázat) (Inzelt 2010).

3. TÁBLÁZAT

Vállalati K+F ráfordítás a feldolgozóipari ágazatokban Magyarországon, 2007 (%)

Ágazat	Külföldi tulajdonú vállalatokban	Hazai tulajdonú vállalatokban	Összesen
Gyógyszeripar	23,9	17,1	22,3
Informatika, információs technológia	0,5	8,4	2,3
Járműipar	48,3	0,9	37,2
Elektronika	2,9	4,8	3,4
4 ágazat együtt	75,6	31,2	65,2
Egyéb	24,4	68,8	34,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Inzelt (2010, 440).

A magyar tulajdonú vállalatokban e négy ágazat K+F ráfordítása az összes üzleti K+F egyharmada volt, és egyedül a gyógyszeripar emelkedett ki – közel olyan arányban, mint a magyarországi külföldi tulajdonú gyógyszeriparban. A magyar tulajdonú vállalati K+F-ben a külföldinél valamivel magasabb részarányú volt az informatika és az elektronika is. Az összes üzleti K+F kétharmadát finanszírozták külföldi vállalatok, ebből az is következik, hogy a külföldi tulajdonú autóipar K+F ráfordítása Magyarországon az összes üzleti K+F ráfordítás egyharmadát érte el, és az ugyancsak külföldi tulajdonú gyógyszeripar 16%-ot. Az üzleti K+F szempontjából legjelentősebb magyar tulajdonú ágazat a gyógyszeripar, amely az összes üzleti K+F ráfordításnak közel 6%-át tette ki.

A vállalatok K+F tevékenységük egy részét más cégekkel végeztetik. A kiszerveződött kutatási körre azért érdemes külön felhívni a figyelmet, mert az egyetemek-vállalatok K+F kooperációja itt koncentrálódhat elsősorban. *Inzelt Annamária* (2010) felmérése szerint az üzleti K+F 37%-a zajlott kihelyezett cégekben, a négy kiemelt ágazatban ez meghaladta az 50%-ot. A Magyarországon működő külföldi autóipari vállalatok a K+F több mint 80%-át helyezték ki más cégekhez. Viszont a magyar tulajdonú vállalatok kevésbé éltek a K+F tevékenység kihelyezésével (az összes hazai üzleti kiadás 15%-ával), ezek közül a legjelentősebb ágazat az információtechnológia és a gyógyszeripar. Mivel az üzleti K+F kétharmadát a külföldi vállalatok finanszírozták, valószínűsíthető, hogy a külföldi vállalatok rendkívül fontos szerepet töltenek be az egyetemi K+F tevékenységben, elsősorban az autóipari és a gyógyszeripari kutatásokban.

Az egyetemek – mint a külföldi vállalatok K+F partnerei

A multinacionális vállalatok fogadó országbeli vállalatainak termelési tevékenységéhez jól képzett munkaerőre van szükség, ezért a beruházó vállalatok hajlandók részt venni a képzésben, felsőfokú oktatásban - munkaerő szükségletük folyamatos biztosítására, pótlására. Ennek érdekében nem ritkán hozzájárulnak az egyetem képzési költségeihez, tanszékeket hoznak létre és tartanak fenn, laboratóriumokat rendeznek be, segítik a tanári kar tudományos tevékenységét, és saját maguk is aktívan részt vesznek az oktatásban (jó példa erre az AUDI tevékenysége a győri Széchenyi István Egyetemen, illetve a Bosch-é a Miskolci Egyetemen).

A multinacionális vállalatok és az egyetemek együttműködése más területekre is kiterjed. Az 1980-as évektől a multinacionális vállalatok tömegesen helyezik ki kutató-fejlesztő tevékenységüket más országokba, kezdetben kizárólag a fejlett térségekbe, az ezredforduló óta a kevésbé fejlett országokba is (például Kínába, Indiába, és a volt szocialista kelet-európai országokba) annak érdekében, hogy segítsék saját termékeik lokális bevezetését, termelésüket adaptálják a helyi körülményekhez, és növeljék a fogadó ország fogyasztását (vagyis saját piaci szegmensüket). Elsősorban nem az alap kutatásokban keresik az együttműködést, hanem inkább *fejlesztési tevékenységet* helyeznek ki a fogadó országokba, ahol a képzett, tehetséges és olcsóbb munkaerőt keresik erre a munkára. Ritkán kezdeményezik a beruházó multinacionális vállalatok a kooperációt a fogadó ország vállalataival, egyetemi kutató-csoportjaival vagy kutatóintézeteivel közös kutatás formájában.

Az egyetem-vállalat közti kapcsolatok kialakulását nagymértékben befolyásolja az egyetemen folytatott kutatások színvonala, illetve a vállalatoknál alkalmazott technológiai szint. A fejlett nyugati országokban általában az egyetemek szolgálnak innovációval, tudásuk valóban élenjáró és korszerűbb, mint a velük kapcsolatot kereső vállalatoké. A kapcsolatot többnyire az egyetem kezdeményezi, illetve uralja. Magyarországon (és más kevésbé fejlett országban) az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a betelepült külföldi vállalatok sok esetben egyrészt lényegesen magasabb technológiai szintet képviselnek, mint az egyetemi kutatások, másrészt összehasonlíthatatlanul nagyobb tőkeerővel rendelkeznek az innovációk létrehozására, mint az egyetemek. Ebben az esetben az egyetemek és a vállalatok között kialakuló kapcsolatot a vállalatok dominálják, és ez határozza meg a kapcsolat jellegét is (*Barta et al. 2007; Varga-Parag 2009*).

A magyar egyetemek még mindig nehézkesek a vállalatokkal szerveződő kooperációban, szellemi tulajdonjogaik zavarosak. Egyáltalán az a tény, hogy más érdekeltégi és elszámolási rendszerben működnek az egyetemek és a vállalatok, rendkívül megnehezíti együttműködésüket. Az egyetemek vezetése általában nem tűri el, hogy csak egy-egy tanszékét, kutató csoportját vagy akár egy-egy kiemelkedő szakértőjét finanszírozzák kiemelten a vállalatok, a bevételt igekeznek „szétteríteni” az egyetemen. Ez nemigen ösztönöz az együttműködésre képes egyetemi csoportok számára, és folytonos feszültségforrást jelent. Másrészt, azt is nehéz megakadá-

lyozni, hogy a legnagyobb tudással rendelkező, leghasznosabb szakértőket, illetve a legtehetségesebb diákokat ne alkalmazza a vállalat – az egyetemi szervezeten kívül.

Az egyetemek és a vállalatok pozíciói nem kiegyenlítették. Egy multinacionális vállalat az egyetemi források sokszorosát képes felajánlani, és állandóan veszélyezteti az egyetemet a „kivülről vezéreltség” (az OECD felmérése [2008] szerint a magyar találmányok 60%-át külföldi vállalkozások birtokolták). Ugyanakkor a hazai állami és nem üzleti külföldi források (például az EU támogatásai, forrásai) rendkívül korlátozottak, e források együtt-kezelése nehézkes.

Együttműködés egyetemek és vállalatok között

Egyetemek és vállalatok közötti kapcsolatokat mindig a vállalatok innováció iránti igénye inspirálja – normális körülmények között. Azt kell tehát megvizsgálni, hogy Magyarországon az újonnan létrejött vállalatok különböző csoportjai hogyan viszonyulnak az innovációhoz, igénylik-e a K+F eredményeket, és ezeket az eredményeket az egyetemektől várják-e? A tapasztalatok szerint nehezen alakulnak ki nálunk egyetemi-vállalati kapcsolatok, és ez az egyetemek esetében többnyire kényszereredménye. Ezt a kényszert egyaránt magyarázza és kondicionálja a vállalatoktól származó jövedelem, bevétel szükségessége, a csúcstechnológiához való hozzájárulás lehetősége, és nem utolsósorban az állami elvárásoknak való megfelelés (az állami támogatás megszerzésének sokszor ez a feltétele). Ennek alapján elsősorban a nagyvállalatok, főleg a külföldi multinacionális vállalatok az egyetemek partnerei.

Minden kényszer, nehézség mellett kétségtelenül van elmozdulás a vállalati-egyetemi együttműködés tekintetében Magyarországon is. Ebben fontos szerepet játszik a kormányzati szféra is. Magyarországon a Központi Műszaki Fejlesztési Alap, majd ennek utódjaként a Nemzeti Kutatási Tudományos Hivatal, 2011 óta pedig a Nemzeti Innovációs Hivatal fő céljai közé tartozik az egyetemek (kutatóintézetek) és vállalatok közötti együttműködések támogatása. Az általuk kezdeményezett kooperációs kutatóközpontok (KKK), majd a regionális egyetemi tudományos központok (RET) létrehozása kiemelkedő projektek voltak. Ezekről részletesebben írunk a következő fejezetben, mivel éppen azt feltételeztük és vizsgáltuk empirikus kutatásunkban, hogy e kiemelt állami finanszírozású projektek tartós egyetemi-vállalati kapcsolatok kiépítését segítik elő (*Döry 2005; Rechnitzer–Hardi 2003*).

A K+F források is emelkedtek az elmúlt évek során, szerkezetük számottevően változott: a kormányzati szféra jelenleg is a legfőbb finanszírozó, de részaránya valamelyest csökkent, növekedett viszont a vállalkozási szférától származó K+F jövedelem (egyharmada hazai, kétharmada külföldi forrás, mint azt a 12 egyetemre kiterjedt felmérés mutatta (*4. táblázat*) (*Inzelt 2010*).

4. TÁBLÁZAT
A felsőoktatás K+F forrásainak megoszlása

<i>A K+F ráfordítások forrásai</i>	<i>1995</i>	<i>2007</i>
Kormányzati szféra	89,8	76,8
Magyarországon működő vállalkozások	2,1	13,7
Nonprofit	-	1,8
Külföldi forrás	3,8	7,7
egyéb	4,3	-
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Inzelt (2010, 442).

Az egyetemek-vállalatok közötti különböző együttműködési formák közül a kevésbé fejlett országok gazdaságaiban, így Magyarországon is, az egyszerűbbek terjedtek el, és idő szükséges a bonyolultabb, szorosabb, mélyebb kapcsolatok kiépüléséhez. A volt-szocialista országok helyzete speciális, mivel ezek az országok egyrészt a többnyire közepesen fejlett kategóriába tartoznak, másrészt a politikai-gazdasági rendszerváltás miatt a korábban működő vállalati kutatóintézetek megszűntek, a vállalati-egyetemi kapcsolatok leépültek. Új kapcsolatok kialakítása rendkívül időigényes. Komplikálja a helyzetet az egyetemi és a vállalati érdekeltségi rendszerek összehangolásának roppant feladata.

*Tartósak-e az egyetemi-vállalati K+F kapcsolatok?
Egy empirikus kutatás tapasztalatai*

A kutatásunk egy nem szokványos szempontot emelt ki a vállalati-egyetemi együttműködés vizsgálatában: egy-egy jelentős K+F kooperációs program lezárulása után vajon továbbélnék-e a szakmai kapcsolatok, fennmaradnak-e és újra működésbe hozhatók-e a szakmai hálózatok? Amennyiben az empirikus kutatásunk kimutatja ezeket az összefüggéseket, úgy ez a tény a K+F tevékenység állami támogatásának további fontos indoka lehet.

Jelentős és már lezárult egyetemi-vállalati kooperációs programokat kerestünk empirikus kutatásunk kiindulásához: erre kitűnően megfeleltek a KKK és a RET programok, amelyek legfőbb célja az egyetemek és a vállalatok közötti kooperáció ösztönzése volt – állami támogatással.

- 2002-ben hirdette meg az NKTH az ún. kooperációs kutatóközpontok kiépítését (KKK), amelyek közül kettő a fővárosi egyetemekhez (Egyetemközi Távközlési és Informatikai Központ, Semmelweis Egyetem Kooperációs Kutatóközpont), egy-egy a miskolci (Mechatronikai és Anyagtudományi Kooperációs Kutatóközpont), a pécsi (Dél-Dunántúli Kooperációs Kutatóközpont), illetve a veszprémi egyetemekhez (Veszprémi Egyetem Vegyészmérnöki Intézet Kooperációs Kutatóközpont) kapcsolódott. Az együttműködés feltétele volt, hogy közép-pontban az egyetemek álltak, de a központokat csak a kooperáló vállalatok bevoná-

sával lehetett létrehozni. A KKK-k feladata volt, hogy a stratégiai célok tartalmazzák az oktatás, a K+F és a technológiatranszfer összekapcsolását.

- A Regionális Egyetemi Tudásközpontok létrehozását kezdeményező 2004-es programmal (RET 2004) az volt a kormány célja, hogy kialakuljanak a kutatás-fejlesztésben és a technológiai innovációban egyaránt élenjáró szerveződések, amelyek pozitív hatást fejthetnek ki régiójuk fejlődésére. Az első évben (2004-ben) 6 projektet, majd később további 6-6 projektet támogatott a RET Program keretében az NKTH. A KKK-hoz képest változást jelentett, hogy a támogatható tevékenységek között az alkalmazott K+F kiemelten szerepelt, így alap kutatás is csak úgy volt végezhető (a K+F költségvetés 30 százalékáig), hogy arra alkalmazott K+F és kísérleti fejlesztés épült. Fontos elvárás volt, hogy a K+F tevékenységre és a beruházásokra koncentráltan, a befogadó egyetemen vagy annak közvetlen környezetében kerüljön sor, ezáltal erősítve a projektek regionális dimenzióját, és a felsőoktatási szektor tudásteremtésben, tudásterjesztésben játszott szerepét (*Varga 2004*).
- Ebben a kutatásban szereplő KKK és RET társulások: Mechatronikai és anyagtudományi Kooperációs Kutató Központ (Miskolc), Innovációmenedzsment Kooperációs Kutató Központ (Miskolc), Tudásintenzív Mechatronikai és Logisztikai Regionális Egyetemi Tudásközpont (Miskolc), Járműipari Regionális Egyetemi Tudásközpont (Győr), Dél-alföldi Élet- és Anyagtudományi Kooperációs Kutató Központ (Szeged), Dél-alföldi Regionális Egyetemi Tudásközpont (Szeged), Környezet-és Nanotechnológiai Regionális Egyetemi Tudásközpont (Szeged).

Vizsgálatunkba – mint látható a programokból – három egyetemet vontunk be: a Miskolci Egyetemet, a győri Széchenyi István Egyetemet, valamint a Szegedi Tudományegyetemet. A vállalati-egyetemi kooperációt egy KKK és két RET program elemzésével követtük nyomon. Más-más profilúak voltak a különböző programok, ami befolyásolta az interjúalanyok összetételét is. A válaszadók kutatási területei: járműipar, elektronika, logisztika (Győr), mechatronika, anyagtudomány, logisztika (Miskolc), élettudomány, neurobiológia, nanotechnológia (Szeged).

Eredetileg csak kérdőíves felmérést akartunk végezni, de a válaszadók szűk köre miatt, interjúkkal egészítettük ki a vizsgálatot (természetesen ugyanazokat a kérdéseket tettük fel az interjú alanyoknak, mint a kérdőívekben). A kérdőívet négy részre osztottuk: a részt vevő intézményekre és személyekre vonatkozó, a kooperáció előéletéről szóló, a kooperációs programra vonatkozó, valamint a kooperáció utóéletével foglalkozó kérdésekre. E legutóbbi kérdés-csoport volt számunkra a legfontosabb, arra kerestük a választ, hogy hogyan hasznosítják a korábbi tapasztalataikat, illetve, hogy a kialakult partnerkapcsolatok megjelentek-e a későbbi, új együttműködésekben. Végül is 79 kérdőívet töltöttek ki a 3 egyetemen.

Empirikus vizsgálatunk három fontos eredménnyel zárult.

- választ kaptunk az alapkérdésünkre: vajon az ilyen nagy volumenű, államilag ösztönzött programok hozzájárulnak-e az egyetemek és a vállalatok szakembereiből épülő tartós kapcsolati háló kialakulásához?
- Kimutathatók voltak a jellegzetes lokális különbségek a három város egyetemei és vállalatai közötti együttműködések jellegében, kiterjedtségében és tartósságában;
- Jelentős különbség mutatkozott a magyar, illetve a külföldi tulajdonú intézmények részvételében és együttműködési készségében.

Kapcsolati hálók tartós fennmaradása

Kérdéseinkre adott válaszokból egyértelműen kiderült, hogy már a jelzett nagy programok elindulása előtt is létezett kapcsolati háló a programokban résztvevők között, több területen, de kiemelkedően a K+F terén. A nagy programokhoz szívesen és nagy várakozással csatlakoztak a résztvevők, főleg a kapcsolati tőkéjük megerősödését, a termelésben és a tudományos kutatásban is alkalmazható eredményeket vártak, kevésbé remélték a résztvevők, hogy többlet jövedelemhez jutnak. A résztvevők többsége sikeresnek tartotta a lezárult programokat, a várakozásuknak megfelelő eredményeket hoztak. *A program lezárulta után a kapcsolati tőke gazdagodott, a kapcsolati háló bővült.* Egyes kapcsolati típusok erősödtek: a közös részvétel, közös publikációk, közös oktatási programok szervezése, ugyanakkor gyengültek az üzleti kapcsolatok, a kutatási eredményeket kisebb számban vásárolták meg, a közös stratégiai fórumok szerepe csökkent. Vagyis e kapcsolatokban inkább az egyetemek léptek előre, a vállalati részvétel – tartalmát tekintve – szűkült. A kérdőívre válaszolók egyhangú véleménye szerint a nagy programokban való részvétel legfontosabb hozadéka a személyes és intézményi kapcsolatok fenntartása, tartós együttműködések erősítése volt.

A területi szerveződések közötti különbségek

Az egyetemek együttműködési viselkedése közötti különbségek abból is fakadtak, hogy a szegedi és a miskolci egyetemnek már korábban is szoros és többszálú kapcsolata volt a programokban résztvevő vállalatokkal, míg a győri Széchenyi Egyetemen ezek a kapcsolatok sokkal szegényesebbek voltak. *Az egész kutatásban kimutatható volt a győri eset elválása a másik két egyetemétől, aminek egyik oka éppen a múltjukban kereshető.*

A programokban való részvételi formában is mutatkoztak különbségek az egyetemek között: Győrben többen és nagyobb csoportokban vettek részt a kooperációban, az egyének leterhelése is intenzívebb volt, bevonásuk sokkal inkább kapcsolódott pályázatokhoz, mint a másik két egyetemen. Miskolcra a kisebb csoportok szervezése volt jellemző, és munkaidejük csekélyebb részét fordították a progra-

mokban való munkavégzésre, míg Szegeden kisebb leterheltséggel, de nagyobb csoportokban dolgoztak. A lezárt programokkal a győriek voltak a legelégedettebbek, a miskolciak és a szegediek csak részben (főleg a kooperáció korlátozottsága miatt). Hasznosnak elsősorban a Szegedi Egyetemen találták a nagy programokat (a kapcsolatépítésben, a termelésre gyakorolt pozitív hatásban, valamint a pályázatírásban szerzett rutin miatt, kevésbé az új kutatási eredményekhez való hozzájárásban), Miskolc és Szeged helyezte nagyobb hangsúlyt a kooperáció nemzetközi jellegének erősítésére, ha újra kezdenék a programok szervezését. A programok elsősorban a győri kapcsolati hálót bővítették és erősítették (aminek az is a magyarázata, hogy ott ritkább és lazább együttműködések voltak korábban, a programok előtt), Szegeden a legkevésbé. Szegeden említették ugyanakkor kiemelt fontosságúnak a közös szellemi tulajdont és a közös publikációt.

Nemzetközi kapcsolatok

Az egyetemek részéről általános jellemző volt, hogy a külföldi vállalatokkal való együttműködés ritka és esetleges volt, de azok a külföldi vállalatok, amelyek a jelenlegi programokban részt vettek, már korábban is erős és sokszálú magyar kapcsolatokkal rendelkeztek. Ezzel szemben a programokba bevont magyar vállalatok egy része ekkor vált először partnerré, az egyetemekkel való kooperációjuk formája is egysíkú volt. A külföldi vállalatokkal való kooperációra az üzleti jelleg felé elmozdulás (a kutatási eredmények megvásárlása, közös szellemi tulajdonjogok) sokkal jellemzőbb volt, mint a „belterjes” magyar egyetemi-vállalati együttműködésekben. A programok során nem erősödtek a külföldi vállalatokkal való együttműködések (a programok előtti állapothoz képest). Az egyetemiék főleg a szakmai összeköttetés erősítése érdekében hívták meg a külföldi vállalatokat, tehát jellemzően ez az egyetemek távlati stratégiájának része volt. A külföldi vállalatok oldaláról a programba való bekapcsolódás fő motivációja szintén a mélyebb és stabilabb kapcsolat kiépítése volt, ez a magyar vállalatokat viszont kevésbé ösztönözte. Így érthető is, hogy a külföldi vállalatok elégedettebbek voltak a kapcsolatok bővítésével, mint a magyar vállalatok. Egyébként a külföldi vállalatok (magyar) kapcsolati hálója szűkebb volt és maradt, mint a magyar vállalatoké. Ami a programok eredményességének megítélését illeti, a külföldi vállalatok inkább értékelték a programokat nemzetközi jelentőségűnek, mint a magyar résztvevők.

Jegyzet

¹ E tanulmány forrása: *Barta-Csizmadia-Deák-Dőry-Kiss-Lengyel* (2011) „R&D Cooperation between Universities and Enterprises” c. tanulmánya, amely a Centre for Regional Studies (Pécs) Discussion Papers 84. számában jelent meg. A kutatást, mint ahogy e tanulmány megírását is az OTKA támogatta a K68745 projekt keretében.

Irodalom

- The 2010 EU SURVEY on R&D Investment Business Trends. European Commission JRC-IPTS. (2011)
- Acs, Z.–Audretsch, D.–Feldman, M. (1991) Real effects of academic research: comment. – *American Economic Review*. 81. pp. 363–367.
- Barta, Gy.–Kukely, Gy.–Lengyel, B.–Ságvári, B. (2007) Magyarország a globális K+F térképen. Fejlődő országok a multinacionális vállalatok változó K+F stratégiájában. – *Tér és Társadalom*. 3. 31–51. o.
- Barta Gy. (2010) A külföldi működőtőke-beruházás fejlődést generáló és megosztó szerepe a magyar gazdaság területi folyamataiban. – Barta Gy.–Beluszky P.–Földi Zs.–Kovács K. (szerk.) *A területi kutatások csomópontjai*. MTA RKK, Pécs. 336–359. o.
- Barta, Gy.–Csizmadia, Z.–Deák, Cs.–Dóry, T.–Kiss, A.–Lengyel, B. (2011) *R&D Cooperation between Universities and Enterprises*. Discussion Papers 84. Centre for Regional Studies, Pécs.
- Csonka, L. (2007) Egyetemek és vállalkozások átalakuló kapcsolata. – *Külgazdaság*. 53. 3–4. 49–50. o.
- Dearing, A. (2006) *Enabling Europe to Innovate*, EIRMA, Paris.
- Dévai K.–Kerékyártó Gy.–Papanek G.–Borsi B. (2001) A felsőoktatás K+F szerepe az innovációs folyamatokban. – *Magyar Tudomány*. 4–6. 457–470. o.
- Dóry T. (2005) *Regionális innovációpolitika. Kihívások az Európai Unióban és Magyarországon*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Erdős K.–Varga A. (2010) Az egyetemi vállalkozó – legenda vagy valóság az európai regionális fejlődés elősegítésére? – *Közgazdasági Szemle*. május. 457–472. o.
- Etzkowitz, H.–Leydersdorff, L. (eds.) (1997) *Universities and the Global Knowledge Economy. – A Triple Helix of University-Industry-Government Relations*, Pinter, London, Washington.
- Horváth M. (2010) Tudásáramlás az ipari szakágazatokban – az egyetemi kutatások szerepe Magyarországon. – *Közgazdasági Szemle*. június. 497–516. o.
- Inzelt A. (2004) Az egyetemek és a vállalkozások kapcsolata az átmenet idején. – *Közgazdasági Szemle*. szeptember. 870–890. o.
- Inzelt A. (2010) Külföldi részvétel a hazai egyetemek és az ipar közötti együttműködésben. – *Közgazdasági Szemle*. május. 431–456. o.
- KSH Statisztikai tükör. (2010) IV. évf. 80. szám.
- Lawton Smith, H. (2006) *Universities, Innovation and the Economy*. Routledge, London–New York.
- Rechnitzer J.–Hardi T. (szerk.) (2003) *A Széchenyi István Egyetem hatása a régiófejlődésére*. Széchenyi István Egyetem Gazdaság-és Társadalomtudományi Intézet, Tudományos Füzetek, Győr.
- Varga A. (2004) Az egyetemi kutatások regionális gazdasági hatásai a nemzetközi szakirodalom tükrében. – *Közgazdasági Szemle*. március. 259–275. o.
- Varga A.–Parag A. (2009) Egyetemi tudástraszfer és a nemzetközi kutatási hálózatok szerkezete. – *Közgazdasági Szemle*. április. 343–358. o.

INFORMÁCIÓS KOR, TUDÁSGAZDASÁG, KREATÍV IPAR, KONCEPTUÁLIS KOR – FOGALMI PÁRHUZAMOK ÉS ZŰRZAVAR

HORVÁTHNÉ BARSÍ BOGLÁRKA

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatokat többféle módon próbálták leírni, bemutatni, közös jellemzőit feltárva „korszakokat” alkotni.

Egyetértés mutatkozott abban, hogy a 19. századot jellemző ipari forradalom után, a 20. században új folyamatok váltak dominánssá. Az információs és kommunikációs technológiák ugrásszerű fejlődése következtében felgyorsult az információ áramlása, cseréje és megosztása, melynek következtében az információ felértékelődött. Az előállított termékeknek ugyanis egyre nagyobb a tudástartalma és a technikai komplexitása.

Az internet és a mobil kommunikáció korábban elképzelhetetlen mértékű információ tárolását, visszakeresését, elemzését és megosztását tette lehetővé. A fejlett társadalmak egyre nagyobb összegeket fordítanak kutatásra és fejlesztésre, nagyobb hatékonysággal és gyorsabban válik a kutatási eredményből valódi alkalmazás, termék, valamint új iparágak születnek, mint a biotechnológia és géntechnika. Mindez azt eredményezte, hogy a nem megfogható eszközök – kutatás és fejlesztés, márkanév, know-how és emberi tőke – váltak a legfontosabb értékekké, a jólét forrásaivá. Az innováció és a vállalkozói képesség alakítja át ezeket a nem megfogható eszközöket termékekké és szolgáltatásokká, miközben gazdasági növekedést gerjesztenek, új munkahelyeket hoznak létre, kielégítik a társadalmi igényeket, és növelik a hatékonyságot (*Leadbeater–Ussher* 1999).

Az új korszak elnevezésében és jellemzőiben, legfontosabb vonásainak bemutatásában jelentős eltéréseket találunk. Az elnevezések, korszakok sokszor keverednek, vagy egymás szinonimájaként használatosak, máskor, mások élesen elválasztják egymástól mind fogalmilag, mind időben az egyes fogalmakat és korokat. Tanulmányunkban az elmúlt évtizedek társadalmi-gazdasági folyamatait megragadó legfontosabb elméleteket kívánjuk felvázolni.

Az információs társadalom és gazdaság, információs kor

Az információs társadalomról való gondolkodás, kutatás már az 1990-es évek közepe óta fokozatosan előtérbe került, bár az információs társadalom kifejezés maga is vitatott volt (*Élő-Pintér* 1999). Ennek ellenére a fogalom használata széles

körben elterjedt, nem csak az akadémiai közösség, hanem a média és a szélesebb közvélemény körében is.

Más, az információs társadalom fogalomkörébe tartozó jelenségeket vizsgáló terminussal már korábban is találkozhattunk. Ilyen kifejezések például a poszt-indusztriális társadalom (Bell 1973), a poszt-kapitalista társadalom (Drucker 1993). A fogalmat 1983-ban Mashuda vezette be (Mashuda 1983), mint a poszt-indusztriális társadalom koncepciót felváltó elképzelést.

Webster 1995-ben (Webster 1995) megjelent művében összefoglalta az addig megjelent, az információs társadalomra vonatkozó elméleteket. Az új korszakot megragadni kívánó elméletek egy része a technológia oldaláról közelít, tehát azt vizsgálja, hogy milyen új információs és kommunikációs technológiák jelentek meg és ezek milyen hatással vannak a társadalom és a gazdaság működésére (Salomon 1996; Barsi–Csizmadia 2001; Barsi 2002; Cave et al. 2009). Más részük foglalkoztatási, foglalkozásszerkezeti kiindulópontot választ, és azt vizsgálja, hogy a mezőgazdaságban, iparban és szolgáltatásokban foglalkoztatottak száma és munkája miképpen változott meg (Bell 1973; Porat 1977). Ide kapcsolódnak a termelékenységgel és a gazdasággal foglalkozó elméletek is, melyek az információba való befektetésnek a termelékenységre gyakorolt hatását vizsgálják (Oliner–Sichel 1994; Jorgenson–Stiroh 1995; Gordon 2000; Collechia–Schreyer 2002; Daveri 2002; Pohjola 2002).¹

A Webster által felvázolt elméleti csoportok között találjuk a térszerkezet és az információs és kommunikációs technológiák kapcsolatát vizsgáló kutatásokat is.

Alfred Marshall már több mint egy évszázada azt írta, hogy a kommunikációs eszközök egyre olcsóbbá válása megváltoztatja azokat az erőket, amelyek az egyes iparágak letelepítését befolyásolják (Marshall 1890). Azóta az információs és kommunikációs technológiák ugrásszerű és folyamatos fejlődésének a gazdasági tevékenység térbeli szerveződésére való hatása tudományos és politikai viták egész sorát váltotta ki.

A tér és az új gazdaság kapcsolatát vizsgáló kutatások nyomán az 1960-as évektől kibontakozó vita során úgy vélték, hogy az új technológiák következtében a gazdasági tevékenység a centrumok irányából a perifériák irányába mozdul el, melynek következtében egy „globális falu” alakul ki (McLuhan 1964). Berry (1973) hasonlóképpen gondolkodott, amikor úgy vélte, hogy a kommunikációs technológiák megszüntetik a magterületekhez kötődő városokat.

A kilencvenes évek elején az internet kereskedelmi célú megnyitásával új lendületet kapott a vita. Úgy tűnt, hogy az internet és az azzal járó kommunikációs forradalom felszabadítja a gazdaságot a földrajz béklyói alól. Mivel az IKT termékek könnyen áthidalják a fizikai távolságot és legyőzik a földrajzi akadályokat (Quah 1999), a digitális forradalom a „távolság halálát” jelenti majd (Cairncross 1997). A poszt-információs kor megszünteti a földrajzi korlátokat (Negroponte 1995), hiszen az olyan „súlytalan” javak, mint a szoftver, adatbázisok, elektronikus könyvtár, új média költségmentesen továbbíthatók. Quah megállapítása szerint az output szállítási költsége ezentúl nem attól függ, hogy mekkora fizikai távolságot kell áthidalni, hanem attól, hogy a fogyasztó eléri az internetet, vagy nem (Quah 2001). Ha a

fogyasztók a világhálón kívül találhatók, nem elérhetők, ekkor a szállítási költség végtelen. Ha online találhatók, akkor a szállítási költség nulla. Tehát, ahogyan növekszik az internethez való hozzáférés, progresszíven csökkenek a centrifugális erők.

Az új technológiák lehetővé teszik azt is, hogy a munkaerő bárhol dolgozzon, így a digitális gazdaság elősegíti majd az elmaradott térségek gazdasági növekedését. Az új technológia hatása nem csak az új gazdasági ágazatokban lesz érezhető, hanem a hagyományos iparágak is profitálhatnak majd, hiszen minden eddiginél könnyebb lesz a világpiac elérése.

A Szilícium-völgy és más világszínvonalú IKT és high-tech iparágak koncentrációja, technológiai klaszterek kialakulása azonban éppen ellenkező folyamatokra utal. Ilyen esetekben ugyanis az IKT a korábban is előnyös helyzetben lévő régiók és nagyvárosok versenyképességének növekedéséhez járult hozzá. Úgy tűnik tehát, hogy az információs technológia és a város szoros, egymást kölcsönösen támogató kapcsolatban van. Ennek Graham szerint három fő oka van:

1. Az IKT szektor a már meglévő, magas hozzáadott értékű ipar és szolgáltatások mellé települ, meggyorsítva a város fejlődésének dinamikáját. Lehetővé teszi, hogy az adott városok kiterjesszék „hatalmukat”, fennhatóságukat még távolabbi régiók felé.
2. A törekeny globális világgazdaság, a valamennyi ágazatban növekvő komplexitás és innovációs kockázat azt eredményezte, hogy az IKT oda települt, ahol megfelelő az „innovációs milió”, hogy biztosíthassa a folyamatos versenyképességet.
3. Végül az IKT keresleti oldalát is a városok jelentik: mobil és vezetékes telefonhálózatot, számítógépes hálózatokat, internet szolgáltatásokat. Ennek főbb okai: a nagy városok modernizációs kultúrája, a tőke koncentrációja, a relatíve magasabb elkölthető jövedelem, a nemzetközi orientációjú és transznacionális társaságok magas koncentrációja (Graham 2000).

Webster szerint az utolsó csoportba az információs társadalom kulturális vonatkozásait tárgyaló kutatási irányok tartoznak.

Az információs társadalom fogalmának tárgyalásakor kikerülhetetlen Manuel Castells munkássága, aki az információs kor első igazi, átfogó leírását szolgáltatva három kötetes művében (Castells 1996; 1997; 1998). Castells szerint az információs társadalom az emberi együttélés egy új módja, ahol az információ tárolása és hálózatba rendezése játssza a legfontosabb szerepet.

Későbbi munkáiban Webster (2002) és Castells (2000) is úgy vélte, hogy az információs társadalom kifejezés nem használható a társadalomtudományi gondolkodásban az új korszak pontos leírására. Ennek okait Webster a következőképpen indokolta:

- az információs társadalmat leíró kritériumok nem világosak és inkonzisztensek,
- az „információ” kifejezés pontatlan használata,

- az információs társadalommal foglalkozó kutatóknak az az alá nem támasztott feltételezése, hogy az információ mennyiségi növekedése minőségi társadalmi változásokhoz vezet (*Webster* 2002, 255).

Tudástársadalom és tudásgazdaság

Az információs társadalom fogalmának, meghatározásainak nehézségei után a tudástársadalom és gazdaság (vagy tudásalapú társadalom és gazdaság) kifejezés megjelenése még több problémával szembesíti a kutatót.

Vajon pusztán szinonimája egymásnak az információs társadalom és a tudástársadalom? Vagy az egyik fogalom tágabban, a másik szűkebben értelmezhető? Vagy az információ korát követi a tudás kora?

A nemzetközi szakirodalom változatos megoldásokat kínál a felvetett kérdésekre, jelentős vitát generálva. A hazai szakirodalomban is többen tettek kísérletet a fogalmak tisztázására, elkülönítésére; tettek javaslatot a megfelelő fogalomhasználatra (*Farkas* 2001; *Z. Karvalics* 2005; *Ropolyi* 2006).

A fogalmi zűrzavart és bizonytalanságot erősítették a nemzetközi szervezetek, így az Európai Unió dokumentumainak következetlen és esetleges szóhasználatai is.² Az UNESCO 2005-ben publikált tanulmányában (*Towards... 2005*) egyértelműen elkülöníti egymástól az információs társadalmat a tudástársadalomtól, kihangsúlyozva, hogy a kettő nem keverendő egymással. A tanulmány szerint az információs társadalom technológiai áttöréseken alapult, az információ áramlásának és terjedésének soha nem látott gyorsaságát és változatos módjait jelentette, információt szolgáltatott olyanok számára, akik sokszor nem voltak képesek hasznosítani ezt az információt. A tudástársadalmak koncepció azonban egy sokkal szélesebb társadalmi, politikai és etikai dimenziót foglal magában. Érvelésük során megfogalmazzák, hogy habár az információ egy tudás-generáló eszköz, mégsem jelent tudást. Az információhoz való hozzáférés nem jelent ugyanis automatikusan újabb tudást (*Towards... 2005*).

Az UNESCO jelentés meghatározása az információs társadalom definíciójának félreértelmezésén alapszik. Az előzőekben bemutatott információs társadalommal foglalkozó kutatások nem korlátozzák ezt a fogalmat pusztán a felgyorsult és megnövekedett tömegű információ áramlásra. Az információs társadalom definíciói ennél lényegesen átfogóbbak. Nem pusztán az információs és kommunikációs technológia ugrásszerű fejlődését tükrözik, hanem a foglalkoztatásban, a gazdaságban, az innovációban, a szimbólumok és jelek expanziójában, valamint az életvezetésben bekövetkező változásokat is magukban foglalják (*Webster* 2002). A definíciós leszűkítések problémáját és következményeit tárgyalja *Z. Karvalics* (2005) is tanulmányában. Véleménye szerint nincs értelme a tudástársadalom fogalmának, mivel az információs társadalom kifejezés a „tudás” jelenség köréhez tartozó problémákat is tárgyalja, kutatja. Javaslatára szerint érdemes lenne visszatérni az információs társadalom fogalmának használatához, mely a legkomplexebben és legátfogóbban írja le a jelen társadalmában és gazdaságában végbemenő folyamatokat

(Z. Karvalics 2005). Ropolyi (2006) ellenben úgy véli nem biztos, hogy szükség van egységes fogalomhasználat kialakítására (bár azzal egyet ért, hogy a tudástársadalom kifejezés nem megfelelő).

Egyet kell értenünk Ropolyival abban, hogy a fogalmi problémák jelentős része származik magának az „információ”, illetve „tudás” kifejezések eltérő meghatározásából. Azok, akik a tudást az információnál „magasabb” rendűnek tekintik, különbséget fognak tenni információs és tudástársadalom között is (Makinen 2008). Sokan nem egyszerűen különbséget tesznek, hanem úgy vélik, hogy az információs társadalmat követi a tudás társadalma (Kauppinen 2004; Novikova 2010). Britz és Lor szintén úgy vélik, hogy az információs társadalom kifejezés túl szűk, elsősorban az IKT információ feldolgozásában és terjesztésében játszott szerepére koncentrálnak (Britz–Lor–Coetzee–Bester 2006, Britz–Lor–Bothma 2006; Britz–Lor 2007). Szerintük a tudástársadalom koncepció teljesebb és jelentésében gazdagabb, a hangsúly a „tartalom” van – az információ és tudás előállításán, szétosztásán és használatán. Ez a fogalmi megkülönböztetés megint csak az információ és tudás definíciójának értelmezéséből adódik (e szerzőpáros is többnek érzi a tudás, mint fogalom mögötti tartalmat), valamint az információs társadalom eredeti fogalomkörének leszűkítéséből.

A tudásgazdaság fogalomkörénél merül fel még az „új gazdaság” kifejezés használata is. Az új gazdaságot a tudásgazdaság szinonimájaként használják a témával foglalkozó kutatók (Barsi–Kanalas–Szarvák 2005). A „régí gazdaság” az ipari korszak volt, az „új gazdaság” pedig az a korszak, ahol a tudás, az információ, az innováció játszik a legfontosabb szerepet. A paradigma az Egyesült Államokban az 1990-es években végbement új makroökonómiai jelenség kapcsán alakult ki, ahol a nagymértékű gazdasági növekedés alacsony munkanélküliségi rátával és inflációval párosult.

Kreatív gazdaság, kreatív ipar

A kreatív gazdaság fogalomkörének tárgyalása kapcsán hasonló problémákkal szembesülünk, mint az információs társadalom és tudástársadalom kifejezések kapcsán. Vajon egymással párhuzamosan használható fogalmak? A kreatív gazdaság árnyaltabban ragadja meg a tudásgazdaság lényegét? A tudásgazdaságot váltja fel a kreatív gazdaság? Nincs egységes álláspont a kérdésben.

Maga a fogalomkör párhuzamosan alakult ki az információs társadalom és tudástársadalom, tudásgazdaság fogalmával. Törnkvist és Andersson már 1983-ban bevezette a „kreatív milió” fogalmát, felhívva a figyelmet a kreatív környezet fontosságára (Törnkvist 1983). A kreatív gazdaság, kreatív milió gondolköre a 2000-es évektől került előtérbe, és a kezdetektől szorosan összekapcsolódott a városok „új-jáeledésével”. Egyre nyilvánvalóbbá vált ugyanis, hogy a nagyvárosi régiók gazdasági koncentrációs ereje nemhogy csökkent, hanem egyre erősebbé válik.

Vannak olyanok, akik a kreatív gazdaságot szűkebben értelmezik, és pusztán a teljes gazdaságnak azt a részét értik rajta, amely a kreatív iparágakat tartalmazza (Hartley 2005; Ságvári 2005; Scott 2006; Kovács–Egedy–Szabó 2011).³

Mások ennél tágabb értelemben használják, a poszt-indusztriális paradigma finomításaként, a tudásgazdaságot felváltó, pontosabb fogalomként (Hamilton et al. 2005). Az emberi kreativitás ugyanis kulcsfontosságú tényezővé válik, és ez mozgatja a gazdaságot napjainkban. A kreativitás az innováció elsődleges hajtóereje, a kultúra, gazdasági tevékenység mozgatója, a jólét létrehozója.

Richard Florida elmélete a „kreatív osztályról” (Florida 2002; 2005) nem csak az elméleti gondolkodók figyelmét keltette fel, hanem a városok irányítóit, a szakpolitikák formálóit is inspirálta. Florida szerint a diverzifikált, toleráns, vagyis „menő” városok jobban teljesítenek. Vagyis azok a városok, ahol nagy számban élnek etnikai kisebbségek, nyelvi, vallásilag heterogének, több munkaerőt, dinamikusabb vállalkozásokat vonzanak, és gazdaságilag jobban teljesítenek. Így a városok felemelkedésének útja a megfelelő kreatív környezet kialakítása. A szerző a prosperitás zálogát a „3T” modelljében, vagyis a tehetségben, technológiában és toleranciában találta meg.

Florida elmélete kritikák keresztüztüzebe került. Florida ugyanis három nagyon markáns megállapításra jutott (Florida 2002) a változatos, inspiráló környezet, a kreativitás és a városok teljesítménye közötti oksági kapcsolatokat vizsgálva:

- A nyugati társadalmakban létezik egy ún. „kreatív osztály”, mely diverzifikált, toleráns, „menő” városokban szeret élni.
- A kreatív osztály alakítja a legtöbb város gazdaságát. Az álláslehetőségek oda vándorolnak, ahol a képzett munkaerő található.
- Azok a városok, amelyek képesek oda vonzani és megtartani a kreatív osztályt, jobban teljesítenek, a kreativitás határozza meg a fejlődésüket.

Florida állításait számos kutató próbálta alátámasztani, vagy tesztelni. Gibbon az Egyesült Királyságban végzett kutatásai során nem talált kapcsolatot a „bohémek” vagy a változatos környezet és a képzett munkaerő jelenléte között (Gibbon 2005 – idézi Nathan 2007). Lengyel és Ságvári (2009) pedig arra a megállapításra jutottak, hogy a regionális fejlettséget a felsőfokú végzettséggel rendelkezők jobban magyarázzák, mint a kreatív foglalkozást végzők.

A legfontosabb problémák a kreatív osztály meghatározásából adódnak. Nagyon nehéz jól megragadni, hogy kik azok, mely foglalkozások azok, akik valóban kreatív tevékenységet folytatnak. Csak a felsőfokú végzettségűek végeznek kreatív munkát? Vagy a középfokúak is? Minden közgazdász, mérnök, vagy jogász kreatív szakember? Vagy a nem kreatív foglalkozásnak tartott szakma képviselője is lehet kreatív szakember? Az adott személy kreatív tulajdonságai vajon minden esetben kreatív gazdasági teljesítménnyé válnak? Egy kreatív szakma minden tagja kreatív szakember? Olyan heterogén szakmacsoportról van szó, melyet meglehetősen nehéz „osztályként” aposztrofálni. Ha sikerül is megnyugtató választ adni ezekre a kérdésekre, még akkor is számos statisztikai problémával kell szembesülnünk, például

azzal, hogy az elemzéshez szükséges adatok csak tízévente, a népszámlálások alkalmával kerülnek felvételre.

Hasonlóan problémát jelentett a „tolerancia” mérésére kialakított index („gay-index”), mely az adott városban élő homoszexuálisok számával kívánta a település elfogadó képességét mérni. A kialakított indexet rendkívül sokan vitatták (*Sawicky* 2003; *Scott* 2006). Florida az azonos nemű háztartások számával „közelítette” a homoszexuális háztartásokat, így aztán a nagy egyetemi városok, ahol a felsőoktatási hallgatók kollégiumokban, vagy közösen bérelt lakásokban laktak, előkelőbb helyezést értek el, így az index pusztán a magasan képzettek száma és a városok fejlődése között korábban már felismert összefüggést képezte le. Nem véletlen, hogy *Clark* (2003) és *Glaeser* (2005) úgy találta, hogy ez az index erősen korrelál az iskolai végzettséggel.

Florida abban is tévedett, hogy azt feltételezte, a kreatív osztály tagjai hasonló igényeket támasztanak a lakhatási, városi körülményekkel szemben, és a belvárost preferálják a külvárosokkal szemben. A kutatások ellenben azt támasztották alá (*Jarvis et al.* 2001; *Halfpenny et al.* 2004; *Markusen* 2006), hogy a kreatív osztály nagyon heterogén összetételű, és ennek megfelelően nagyon változatos igényeket támaszt a városokkal szemben, más-más lakóhelyet preferál. *Markusen* (2006) arra is rámutatott, hogy a művészek, bohémek és a kreatív gazdaság, a város gazdasági fejlettsége közötti oksági kapcsolat fordított irányú, mint azt Florida feltételezte. Tehát nem a bohémek vonzzák a kreatív munkaerőt, hanem a prosperáló, magas jövedelmű lakossággal rendelkező város képes vonzani a művészeket, mivel elegendő forrással rendelkeznek a bohémek támogatásához. *Halfpenny* és társai (2004) vizsgálatai szerint a pénzügyi és üzleti szférában foglalkoztatottak döntő része egyértelműen a város külső kerületeit preferálta.

A nagy városközpontokban az emberek általában csak néhány évet élnek. Fiatal, egyedülálló emberként érkeznek, majd változnak a preferenciáik és az életmódjuk, és a külvárosi területekre költöznek. Ráadásul nem annyira a kulturális lehetőségek tárháza az, ami vonzza a belvárosba költözőket, nem a múzeumok, színházak, hanem az üzletközpontok és a szórakozóhelyek (*Nathan–Urwin* 2006).

A *European Cities Monitor* már 2004-ben arra az eredményre jutott 30 város 500 felsővezetőjét megkérdezve, hogy a rendelkezésre álló magasan képzett munkaerő a legfontosabb tényező a telephelyválasztás során. A kommunikációs lehetőségek, a költségek, a piachoz való hozzáférés, jó közlekedési lehetőségek szintén nélkülözhetetlenek. Az adott város életminősége viszont kevéssé befolyásolta döntésüket (*European Cities Monitor* 2004). Budapest kreatív gazdaságát vizsgálva *Egedy* és *Kovács* is hasonló megállapításra jutott; a vállalatok telephelyválasztásában a „puha tényezők” marginális szerepet játszottak (*Egedy–Kovács* 2011).

Goonewardena (2004) egészen odáig ment Florida kritikájában, hogy mivel a városok mindig is a kreatív és változatos környezet színterei voltak, ezért ez nem lehet az oka, forrása az új gazdaságnak, gazdasági növekedésnek. *Hall* (2004) arra is felhívja a figyelmet, hogy innovatív és kreatív városok formálása igen hosszú

folyamat, és a folyamat pozitív végkimenetele, tehát egy prosperáló város létrejötte, egyáltalán nem garantálható.

Florida – az őt ért számos kritikára válaszolva – finomította modelljét, szerepet kapott az „életciklus”, tehát, hogy az emberek különböző életszakaszaikban más-más preferenciákkal rendelkeznek (*Florida* 2008), és olyan szakpolitikai figyelmeztetés is, hogy nem minden város alkalmas arra, hogy a kreativitás koncepcióját alkalmazva sikeres legyen.

Konceptuális kor

Daniel H. Pink 2005-ben megjelent könyvében (*Pink* 2005) úgy vélte, hogy a világ az információ korából a konceptuális kor felé halad. Pink szerint ennek a kornak három fő jellemzője van. Florida 3T-je után Pink modelljében 3A szerepel; a bőség (abundance), Ázsia (Asia) és az automatizálás. A „bőség” Pink szerint azt jelenti, hogy ma az Egyesült Államokban (és más fejlett országokban is) az emberek rendelkeznek megfelelő anyagi jóléttel. Ez nem jelenti azt, hogy minden igényük ki van elégítve, de az alapigények tekintetében nem kell hiányt szenvedniük, rengeteg a választási lehetőségük. Ázsia szerepe mind politikailag, mind gazdaságilag egyre meghatározóbb lesz, különösen Kína és India. Az iparosodott társadalmak az ipari tevékenység egy részét ezekbe az országokba szervezik ki, az olcsó és viszonylag képzett munkaerő miatt. Ezek az országok jelentik majd a legnagyobb kihívást a 21. században az Egyesült Államok, Japán és a nyugat-európai országok számára. Először az egyszerű gyártással indítottak, de ma már a tudásmunkások állásait is veszélyezteti ez a fajta kiszervezés: szoftverfejlesztés, ügyfélszolgálat, röntgendiagnosztika, pénzügyi elemzés, jogi adatgyűjtés, stb. Végül az automatizálás gyorsabb és hatékonyabb munkavégzést eredményezett, és azt, hogy kevesebb emberi munkaerőre van szükség. Egyre több rutinszerű feladatot végeznek gépek, számítógépek: programot írnak, diagnózist állítanak fel, standard jogi dokumentumokat konstruálnak, stb.

A nyugati országokban élő munkaerőnek tehát nem exportálható előnyöket kell gyűjteniük, és ez a terület a kreativitás, innováció. Pink szerint az oktatásnak, képzésnek ezért paradigmaváltásra van szüksége, és új képességekre, készségekre kell helyezni a hangsúlyt a következő generáció nevelése során.

Pink „konceptuális kora” inkább tekinthető menedzsment útmutatónak és önfejlesztő könyvnek, mint az új korszakot leíró tudományos dolgozatnak.

Konklúzió

Számít vajon a definíció, a fogalmak meghatározása és használata? Számít, ha annak elméleti, vagy gyakorlati, szakpolitikai következményei vannak. Igaz ez az információs társadalom, vagy éppen a kreatív ipar, kreatív gazdaság esetében. Az információs társadalom pusztán információs és kommunikációs technológiákra való leszűkítése vezetett

például ahhoz a hibás uniós politikához, mely pusztán a technológia, az eszközök telepítésével kívánta az új korszakra felkészíteni az uniós polgárokat.

Vajon a kreatív iparágak azért jelennek meg tömegesen bizonyos városokban, mert azok globális üzleti, kereskedelmi központok, vagy azért válnak bizonyos városok gazdasági központokká, mert olyan gazdasági, kulturális élettel bírnak és meghatározó a kreatív osztály jelenléte? Ez nem pusztán érdekes hipotetikus kérdés, hiszen a kreatív iparágak elméletének számos szakpolitikai következménye volt. Mivel Florida (2002) elmélete szinte „instant” megoldást kínált egy város gazdasági fejlesztéséhez. Számos várospolitikával foglalkozó szakember használta útmutatóként városfejlesztési elképzelések megvalósításához, olyan városokban is, melyek méretüknél, szerepkörükénél fogva soha nem válnak globális városközpontokká, vagy akár egy nagyobb térség központjává sem. A kreatív városok, kreatív osztály teóriát végletesen leegyszerűsítették, pusztán megfelelő kulturális intézmények és felújított belváros létrehozása lett a városfejlesztés sikerének kulcsa.

A kreatív osztály és a kreatív iparágak fogalma is összekeveredett a szakpolitikákban, holott Montgomery (2005) is rámutatott, hogy a Florida által felsorolt kreatív európai városok nem mindig azok, amelyek valójában a kreatív ipar fellegrárai⁴. Vajon tényleg sikeres lesz az város, mely egy diverzifikált, ámde teljesen globális „kultúrát” alakít ki, vagy éppen a sajátos, egyedi, sehol máshol nem tapasztalható közeggel bíró városok lesznek „menő” városok? Vajon csak az „idegen”, kívülről érkező tehetségek rövid távú vonzása a cél, vagy a helyben megtalálható, belső erőforrások fejlesztésének támogatása, mint hosszú távú program lehet sikeresebb?

A leegyszerűsítő, vagy éppen determinisztikus definíciók és elméletek sok veszélyt rejtenek magukban. A várost, térséget, országot komplex, élő, működő szervezetként kell felfogni, ahol az egyes szereplők nem elszigetelten cselekszenek, hanem jelentős hatással bírnak egymásra, szövevényes ok-okozati hálózatokat alakítva ki. Ezek kutatása, mérése rendkívül bonyolult és időigényes feladat. Hasonlóan nincsenek gyorsan működő szakpolitikai megoldások sem. Míg egy adott kulturális intézmény felépítése viszonylag egyszerű folyamat, az, hogy annak milyen szerepe, kapcsolata lesz a művészlággal és a helyi közösségekkel, már kevésbé megjósolható.

Jegyzetek

¹ Ezekhez az elméletekhez kapcsolódik az „új gazdaság” fogalmának megjelenése és vizsgálata, melyet a későbbiekben mutatunk be.

² Információs társadalom, tudásalapú társadalom, tudástársadalom, információs és tudástársadalom, tudásalapú gazdaság.

³ Ezen értelmezésen belül is igen széles skálán mozognak az egyes szerzők a tekintetben, hogy mely iparágakat, szolgáltatásokat sorolják a kreatív iparágak közé.

⁴ Leicester például az egyik legkreatívabb város lett Florida munkájában, holott kreatív ipara nem jelentősebb, mint akár melyik másik brit városé. Előkelő helyezése pusztán annak volt köszönhető, hogy a nem fehér bőrű lakosok száma, mint indikátor igen nagy súllyal szerepelt az index kialakításában.

Irodalom

- Barsi B. (2002) Egy kisváros helyzete az információs társadalomban. – *Tér és Társadalom*. 3. 85–102. o.
- Barsi B.–Csizmadia Z. (2001) Egy nagyváros helyzete az információs társadalomban. – *Tér és Társadalom*. 2. 147–172. o.
- Barsi, B.–Kánalas, I.–Szarvák, T. (2005) New Economy in Space: International Trends and Hungarian Characteristics. – Barta, Gy.–G. Fekete, É.–Kukorelli Szörényiné, I.–Timár, J. (eds.) *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Centre for Regional Studies, Pécs. pp. 236–258.
- Bell, D. (1973) *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. Heineman, London.
- Berry, B.J. (1973) *The Human Consequences of Urbanization*. St. Martin's Press, New York.
- Britz, J.J.–Lor, P.J.–Bothma, T.J.D. (2006) Global capitalism and the fair distribution of information in the marketplace. – *Journal of Information Ethics*. 15(1) pp. 60–69.
- Britz, J.J.–Lor, P.J.–Coetzee, E.–Bester, B. (2006) Africa as a knowledge society: A reality check. – *International Information and Library Review*. 38. pp. 25–40.
- Britz, J.J.–Lor, P.J. (2007) Challenges of the Approching Knowledge Society: Major International Issues Facing LIS Professionals. – *Libri*. 3. pp. 111–122.
- Cairncross, F. (1997) *The Death of Distance: How the communications revolution will change our lives*. Harvard Business School Press, Cambridge, Mass.
- Castells, M. (1996) *The Information Age: Economy. Society and Culture*. Volume I: The Rise of the Network Society. Blackwell, Oxford.
- Castells, M. (1997) *The Information Age: Economy. Society and Culture*. Volume II: The Power of Identity. Blackwell, Oxford.
- Castells, M. (1998) *The Information Age: Economy. Society and Culture*. Volume III: End of Millenium. Blackwell, Oxford.
- Castells, M. (2000) Materials for an explanatory theory of the network society. – *British Journal of Sociology*. 51(1) pp. 5–24.
- Cave, J.–Van Oranje, C.–Schindler, R.–Shehabi, A.–Brutscher, Ph.B.–Robinson, N. (2009) *Trends in connectivity, technologies and their socio-economic impacts*. RAND Europe. Cambridge.
- Clark, T.N. (2003) Urban amenities: lakes, opera, and juice bars do they drive development? – *Research in Urban Policy*. 9. pp. 103–140.
- Collecchia, A.–Schreyer, P. (2002) ICT Investment and Economic Growth in the 1990s: Is the United States an Unique Case? A Comperative Study of Nine OECD Countries. – *Review of Economic Dynamics*. April. pp. 408–442.
- Daveri, F. (2002) *The New Economy in Europe 1992–2001*. WIDER Discussion Papers 70.
- Drucker, P.F. (1993) *Post-Capitalist Society*. Harper Business, New York.
- Egedy, T.–Kovács, Z. (2011) Budapest as a destination of migration: the view of transnational creative workers. – *Földrajzi értesítő – Hungarian Geographical Bulletin*. 60 (2) pp. 161–188.
- Élő G.–Pintér R. (1999) *Finnország, út az információs társadalomba*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- European Cities Monitor (2004) *Cushman Wakefield*. Healey and Baker, London.
- Farkas J. (2001) Az ipari társadalomtól az információs társadalomig. – *Magyar Tudomány*. 3. 271–282. o.
- Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class? And How it's Transforming Work, Leisure, Community and Everdylife*. Basic Books, New York.
- Florida, R. (2005) *The Fight of the Creative Class: The New Global Competition for Talent*. HarperColint, New York.
- Florida, R. (2008) *Who's Your City*. Basic Books, New York.
- Gibbon, C. (2005) *The Cosmopolitan City: Does Richard Florida's 2002 Paper 'Bohemia and Economic Geography' Provide a Useful Tool for Understanding the Spatial Concentrations of High-Tech Employment in Urban Areas in England and Wales?* LSE.
- Glaeser, E.L. (2005) Review of Richard Florida's *The Rise of the Creative Class*. – *Regional Science and Urban*. 5. pp. 593–596.
- Goonewardena, K. (2004) *The Resistible Rise of the Creative Class.* – *Canadian Dimension*. 38(5)
- Gordon, R.J. (2000) Interpreting the One Big Wave in U.S. Long-Term Productivity Growth. – Art, V.B.–Kuipers, S.–Kuper, G. (eds.) *Productivity, Technology and Economic Growth*. Kluwer Publishers, Amsterdam. pp. 19–67.
- Graham, S. (2000) *Bridging Urban Digital Divides? Urban polarization and Information and Communications Technologies (ICT): Current Trends and Policy Prospects*. Background paper for the United Nations Centre for Human Settlements (UNCHS), New York.
- Halfpenny, P.–Joanne Britton, N.–Devine, F. –Mellor, R. (2004) The „Good” Suburb as an Asset in enhancing a City's Competitiveness. – Boddy, M.–Parkinson, M. (eds.) *City Matters: Competitiveness, Cohesion and Urban Governance*. Policy Press, Bristol. pp. 255–268.

- Hall, P. (2004) Creativity, culture, knowledge and the city. – *Built Environment*. 3. pp. 256–258.
- Hamilton, L.–Arabic, A.–Baeker, G. (2005) *Building the Creative Economy in Nova Scotia*. Nova Scotia Cultural Action Network.
- Jarvis, H.–Pratt, A.–Cheng–Chong Wu, P. (2001) *The Secret Life of Cities: The Social Reproduction of Everyday Life*. Prentice Hall, London.
- Jorgenson, D.W.–Stiroh, K. (1995) Computers and growth. – *Economics of Innovation and New Technology*. 3–4. pp. 295–316.
- Kauppinen, T. (2004) The 'puzzle' of the knowledge society. – Paper presented at the Irish Presidency Conference 'Foresight for innovations – thinking and debating the future: Shaping and aligning policies. <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2005/134/en/1/ef05134en.pdf>
- Kovács Z.–Egedy T.–Szabó B. (2011) A kreatív gazdaság jellemzői Magyarországon. – *Tér és Társadalom*. 1. 42–62. o.
- Leadbeater, C.–Ussher, K. (1999) *Europe's new economy*. CER Bulletin 9. London.
- Lengyel B.–Ságvári B. (2009) Kreatív foglalkozások és regionális tudásbázis: Fogalmak, folyamatok és területi összefüggések. – *Tér és Társadalom*. 4. 1–26. o.
- Makinen, H. (2008) *Knowledge Society or Information Society*. Knowledge of Society White Papers 6. Suinula.
- Markusen, A. (2006) Urban Development and the Politics of Creative Class, Evidence from the Study of Artists. – *Environment and Planning A*. 38 (1) pp. 1921–1940.
- Marshall, A. (1890) *Principles of Economics*. Macmillan, London.
- Mashuda, Y. (1983) *The Information Society as Post-Industrial Society*. Bethesda.
- McLuhan, M. (1964) *Understanding Media: The Extension of Man*. University of Toronto Press, Toronto.
- Mongomery, J. (2005) Beware 'the Creative Class'. Creativity and Wealth Creation Revisited. – *Local Economy*. 20(4) pp. 337–343.
- Nathan, M.–Urwin, C. (2006) *City People: City Centre Living in the UK*. Centre for Cities, London.
- Nathan, M. (2007) Wrong int he right way? Creative Class Theory and City Economic Performance in the UK. – Lovink, G.–Rossiter, N. (eds.) *My Creativity Reader*. Institute of Network Cultures, Amsterdam.
- Negroponce, N. (1995) *Being Digital*. Knopf, New York.
- Novikova, J. (2010) *Knowledge Society in Lithuania*. GRIN Verlag, Norderstedt.
- Oliner, S.D.–Sichel, D.E. (1994) Computers output growth revisited: How big is the puzzle? – *Brookings Papers on Economic Activity*. 2. pp. 273–317.
- Pink, D. (2005) *A whole new mind: Moving from the Information Age to the Conceptual Age*. Riverhead Hardcover, New York.
- Pohjola, M. (2002) *New Economy in Growth and Development*. WIDER Discussion Papers 67.
- Porat, M.U. (1977) *The Information Economy: Sources and Methods for Measuring the Primary Information Sector*. Detailed Industry Reports. OT Special Publication 77-12 (2), Department of Commerce, Office of Telecommunications, Washington DC, US.
- Quah, D.T. (1999) *The Weightless Economy in Economic Development*. Research Paper 155, World Economics of Development Economics Research.
- Quah, D.T. (2001) ICT clusters in development: Theory and evidence. – *EIB Papers*. 6(1) pp. 85–100.
- Ropolyi L. (2006) Információ, tudás, társadalom. – *Magyar Tudomány*. 1. 15–21. o.
- Ságvári B. (2005) *A kreatív gazdaság elméletéről*. ELTE-ITHAKA, Budapest.
- Salomon, I. (1996) Telecommunications, cities and technological opportunism. – *Annals of Regional Science*. 30. pp. 75–90.
- Sawicky, D. (2003) Review of R. Florida, The rise of the creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life. – *APA Journal*. 1. pp. 90–91.
- Science and Urban Economics. 35 (5) pp. 593–596.
- Scott, A.J. (2006) Creative cities: Conceptual issues and policy questions. – *Journal of Urban Affairs*. 1. pp. 1–17.
- Towards Knowledge Societies* (2005) UNESCO, Paris.
- Törnkvist, G. (1983) Creativity and the renewal of regional life. – Buttimer, A. (ed.) *Creativity and Context: A Seminar Report*. Lund Studies in Geography. B. Human Geography. 50. Gleerup, Lund. pp. 91–112.
- Webster, F. (1995) *Theories of the Information Society*. Routledge, London–New York.
- Webster, F. (2002) The Information Society Revisited. – Lievrouw, L.A.–Livingstone, S. (eds.) *Handbook of New Media*. Sage, London. pp. 255–266.
- Z. Karvalics L. (2005) Információ, tudás, társadalom, gazdaság, technológia: egy egységes terminológia felé. – *Információs társadalom*. 4. 7–17. o.

AZ INNOVÁCIÓ HÁLÓZATI ALAPÚ MEGKÖZELÍTÉSE*

CSIZMADIA ZOLTÁN

Szubjektív bevezetés

Rechnitzer János nem pusztán annak az intézménynek (MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet) a vezetője volt, ahol fiatal kutató koromban megismerkedtem a tudományos élet lebilincselő valóságával, hanem az évek során mentorommá is vált. Bekapcsolódva az általa vezetett innovációs kutatásokba fokozatosan megtaláltam és kibontottam saját témámat. Kialakult egy olyan multidiszciplináris kutatási mező, amelyben a szociológia és a regionális tudomány találkozási pontját a kapcsolatrendszerek, hálózatok és együttműködési mechanizmusok jelentették számomra. Mindig számíthattam a támogatására, ösztönzésére mivel felismerte a regionális tudomány számára is újdonságot jelentő szemléletmódban rejlő lehetőségeket.

A tanulmány célja annak bemutatása néhány konkrét példán keresztül, hogy milyen szerepet játszanak a kapcsolathálózatok az új termékek, szolgáltatások, folyamatok és eljárások kifejlesztésében, piacosításában és elterjedésében. Hol és milyen formában alkalmazható a kapcsolathálózati szemléletmód ennek a folyamatnak a minél pontosabb megértésében, magyarázatában és modellezésében. Felépítés szempontjából a szervezeti szinttől haladunk az átfogóbb rendszerek irányába. Megismerkedünk a hálózati kompetenciával (a kapcsolatépítési és együttműködési képességgel), az együttműködési kapcsolatok szerepével, majd azzal a komplex innovációs rendszerrel, vagy innovációs mezővel, amibe beágyazódnak az egyes kapcsolataikon és hálózati tagságaikon keresztül az érintett szereplők. Az egyes témáknál, amennyiben rendelkezésre állnak, az elmúlt években általunk végzett hazai empirikus elemzések segítségével is megvilágítjuk az összefüggéseket.

Kiindulópont: az összefüggésrendszer – innováció, együttműködés, hálózatosodás, rendszerszerűség

Az újítás társadalmi életünk mindennapos és alapvető folyamata. Lényegében az erőforrásaink más módon, új formában történő kombinációja (*Schumpeter* 1980), melynek révén új vagy jelentősen továbbfejlesztett termékek, eljárások, szervezetek és folyamatok keletkeznek és terjednek el. Ennek sikerességéhez viszont átfogó ismeretanyagra van szükség, illetve annak folyamatos bővítésére, amely felhasználható új

alkalmazások kidolgozására. Ezt az ismeretnövelő rendszeres munkát nevezzük kutatás-fejlesztésnek (*Oslo Manual* 2006).

Belátható, hogy globális, folyékony (*Bauman* 2000), posztmodern világunkban az ezekhez szükséges erőforrások (tudás, információ, tőke, szervezeti háttér, eszközrendszer stb.) egyre ritkábban állnak rendelkezésére egyetlen egyének vagy szervezetnek, illetve a rekombinációs folyamatot megalapozó kutatási és fejlesztési folyamatok is egyre több szereplő jelenlétét követelik meg. Ez viszont csak rendszeres együttműködésen alapulhat, amelynek pedig előfeltétele az egyének és szervezetek közti kapcsolat, interakció. A kapcsolatok az innovációhoz szükséges áramlási csatornák, amelyek lehetővé teszik az erőforrások terjedését, megosztását és kooperatív összekapcsolását.

Ilyen keretfeltételek mellett a szervezeti (és innovációs) sikeresség számos kulcs-tényezőnek az eredője. Ide sorolható az új tudások előállításának, az információk hatékony kezelésének a képessége, a piaci környezet változásaihoz való alkalmazkodás képessége, a szervezeti rugalmasság (az eszközöknek a gyorsan változó célokhoz való illeszkedése), illetve a folyamatos megújulás. Az együttműködés nem eleve adott, kézenfekvő cselekvési stratégia a legtöbb alrendszerben, és különösen nem az a gazdasági mezőben (*Csizmadia* 2009). Mégis beazonosítható számos olyan külső és belső motiváló tényező, amely egyértelműen a kooperáció, a kapcsolatépítés, a hálózati tagság irányába tereli a szervezeteket (különösen a kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenységek esetében):

- erőforrás-elérés, erőforrás-megosztás
- jobb információ és erőforrás áramlás és koordinálás
- gyors és hatékony tanulás, tudásátadás
- kockázat és bizonytalanság megosztás, csökkentés
- költséghatékonyság
- összefogás közös riválissal szemben
- versenytársak számának csökkentése
- közös fejlesztés, termelés, marketing, eladás.

A gazdaságszociológiai szakirodalomban mára bevett gyakorlattá vált, hogy az összekapcsoltság pozitív és negatív következményei felől közelítenek ehhez a kérdéshez (*Smith-Doerr-Powell* 2005, 388–393) figyelembe véve a teljesítményre (pl. szervezeti tanulás, innováció sikeressége), az elosztásra (pl. kockázati tőke, bevételek) és a diffúzióra (pl. tudásáramlás és tudástranszfer) gyakorolt hatását. A lényeg: a gazdasági-társadalmi hálózatokba beágyazódó szervezetek mindhárom mechanizmus esetében jobb kilátásokkal rendelkeznek, mint az izolált „magányos harcosok”.

A dolgot tovább bonyolítja, hogy mindennapi életünk ezen alapvető társadalmi szövetei és áramlási pályái (pl. baráti kapcsolatok, ismeretségek, szövetségek, együttműködési megállapodások stb.) átfogó struktúrákat hoznak létre, amelyek szervezik, alakítják, koordinálják a gazdasági és társadalmi folyamatokat. Ezeket az átfogó struktúrákat nevezzük hálózatoknak (*Castells* 2005). Így napjainkban az

innováció sikerességét egyre inkább az interperszonális és a szervezetközi interakciók és az ezekből felépülő hálózati struktúrák alakítják.

Az innovációs hálózat meghatározása ezen összefüggésrendszer alapján az alábbi formában történhet meg: az erőforrások kooperatív, kollektív cselekvéses, bi- vagy multilaterális kapcsolatokon keresztüli újfajta, hálózatos szerveződési formában történő kombinációja, kölcsönös megosztása, kiegészítése a gazdaság, a tudomány és civil szféra szereplői között, új vagy jelentősen továbbfejlesztett termékek, eljárások és módszerek kialakítása és elterjesztése érdekében.

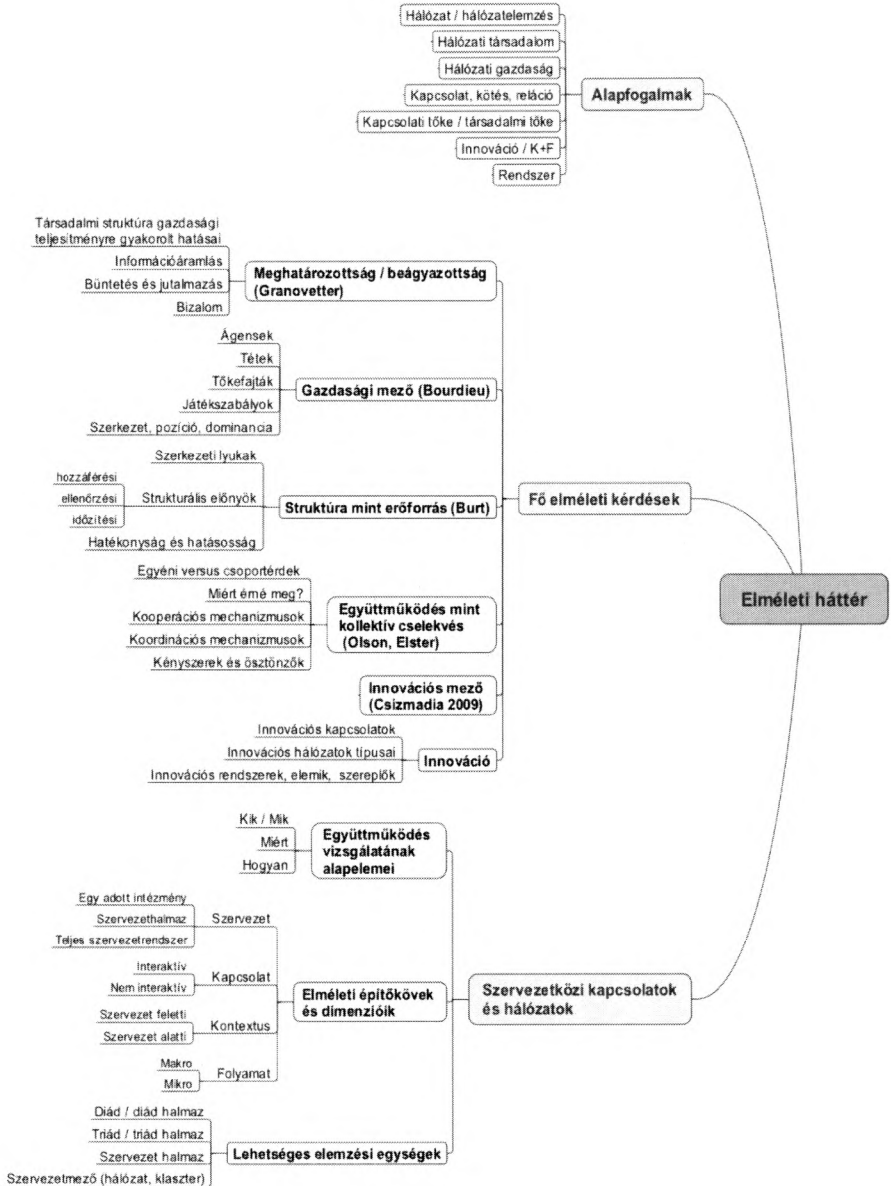
Az újítási folyamat jellege mindig az adott társadalom technológiai és gazdasági fejlettségének a függvénye. Úgy tűnik viszont, hogy ez a sajátos összefüggésrendszer egyre rövidebb ciklusokban jelentkezett az elmúlt fél évszázadban. Ez alapján az innovációs folyamatok öt generációja különböztethető meg (Rothwell 1994). A generációs séma ötödik állomása egy olyan komplex innovációs folyamatrendszer feltételez a közeljövőben, amelyben a stratégiai partnerkapcsolatok, a tanácsadó rendszerek, kutatási együttműködések a mérvadóak. Ez egyértelműen a hálózati alapú innovációs rendszerek gondolatával cseng egybe.

Az innováció fogalmával kapcsolatban is körvonalazódik egy bizonyos „fejlődési pálya”, amelynek a végpontja a hálózati alapon szerveződő és működő rendszerként kezelt innováció. Landry szerzőtársaival egy lineáris folyamatként fogja fel az innováció fogalmának a változását, pontosabban az eltolódását az interaktivitás, a hálózatosodás és a rendszerre szerveződés felé (Landry et al. 2002). A modell szerint a vállalkozás piaci szerepvállalásával, profítkéességének megtartásával, összességében a versenyképességgel összefüggő belső problémamegoldással kapcsolatos szervezeten belüli folyamatok radikális átalakuláson mentek keresztül az elmúlt néhány évtizedben. A gazdasági szereplők előbb egymás felé nyitottak, majd a külső gazdasági-társadalmi mezőben elhelyezkedő lehetséges partnerek irányába. A kilencvenes évek elején jelentek meg az első olyan munkák, amelyek már egy diverzifikált tanulási folyamatként közelítettek az innovációhoz. A legújabb megközelítések pedig egy olyan tanulási és cserefolyamatot írnak le, ahol a kölcsönös függőség megteremti a teljes innovációs rendszert, mint egységes hálózatot, vagy a hálózatok komplex halmazát.

A kérdéskör elméleti hátterének komplexitását jól érzékelteti egy korábbi munkánk során készített összefoglaló ábra (1. ábra), amelyben a szervezetközi kapcsolatok kutatásában szerepet játszó lényeges elméleti dimenziókat rendszereztük (Csizmadia–Grosz 2011).

1. ÁBRA

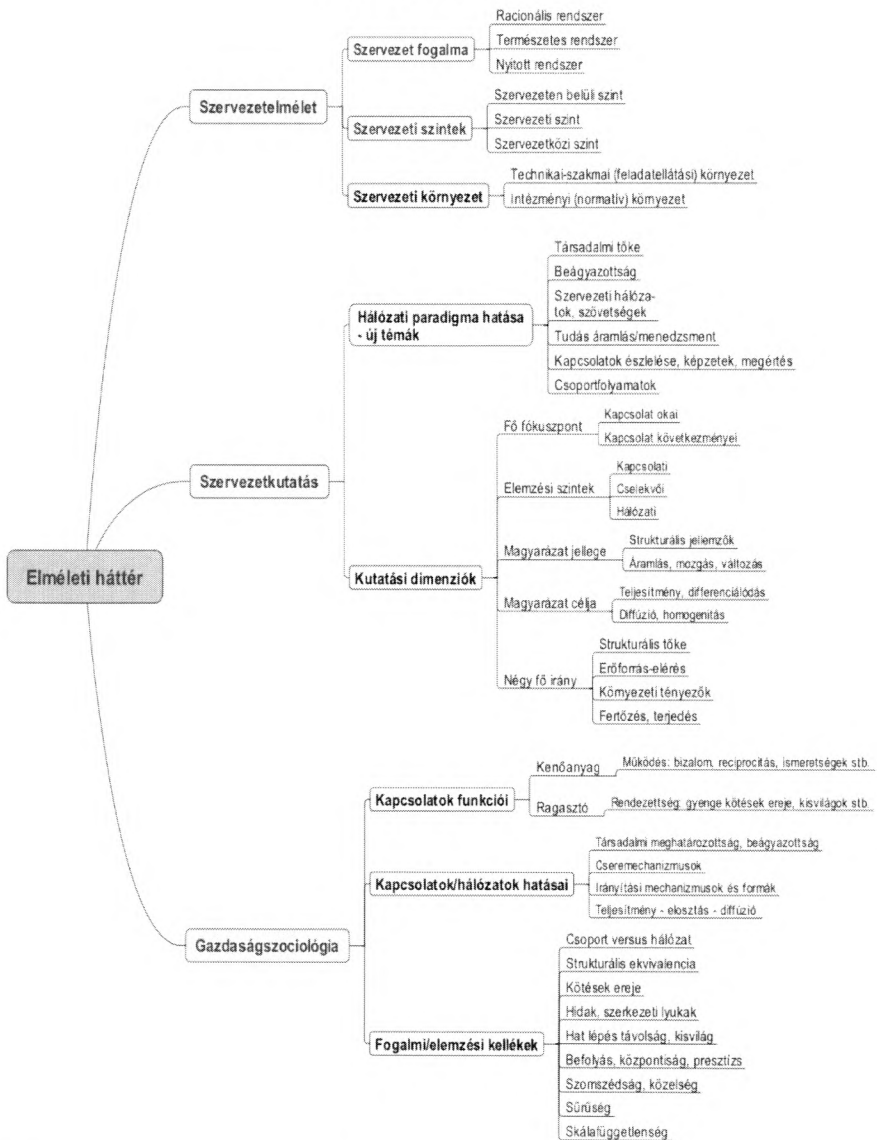
A hálózati paradigma elméleti vonatkozásai a szervezeti és innovációs kutatások szempontjából

Forrás: Csizmadia–Grosz (2011, 20–21).

1. ÁBRA

A hálózati paradigma elméleti vonatkozásai a szervezeti és innovációs kutatások szempontjából (folytatás)

Forrás: Csizmadia–Grosz (2011, 20–21).

Hálózati kompetencia

A hálózati kompetencia kutatása a következő kérdésre próbál választ találni: milyen tényezők játszanak szerepet abban, hogy egy cég miként tudja hatékonyan menedzselni kapcsolatainak hálózatát? A hálózati kompetencia pedig nem más, mint a személy- és szervezatközi kapcsolatok, és az ezekből összeálló hálózatok menedzselésének képessége. Sok esetben ezen áll vagy bukik a sikeres innováció, vagy akár a kollaboratív fejlesztés lehetősége is. Ritter és Gemünden (2003) a hálózati kompetenciát a sikeres innováció szemszögéből elemezte. Szerintük három „mágikus” kérdés köré rendezhető az egész problémarendszer:

- Mit jelent egy cég, szervezet hálózati kompetenciája?
- Milyen hatást gyakorol az innovációs folyamatok sikerességére?
- Milyen szervezeti karakterisztika van hatással a hálózati kompetenciára?

A hálózati kompetencia esetében legalább három kapcsolat-specifikus elemre érdemes odafigyelni. 1) Kezdeményezés: a potenciális partnerek felismerése, beazonosítása (kiállításokon, iparághoz kötődő folyóiratok, kiadványok, meglévő partnerek tippjei stb). 2) Csere: termékek, szolgáltatások, pénz, információ, tudás, személyi állomány stb. Valójában ezek a leglényegesebb elemei a szervezatközi kapcsolatoknak és három nagyobb csoportba sorolhatók:

- technológiai alapú csere: technológiai információk, igények és tudások
- személyzeti alapú csere: személyügyi kérdések, szükségletek és igények, társadalmi alapú kötődések megteremtése
- szervezeti alapú csere: információ a másik stratégiájáról, szervezeti struktúrájáról és a szervezeti kultúráról.

A harmadik kapcsolat-specifikus elem a 3) koordináció. Normális esetben az egyszerű csere még nem elég a kapcsolatkötéshez és a viszony fenntartásához. Össze kell hangolni a közös tevékenységeket. Szükség van a formális szabályozási elvekre, a világos szerep-meghatározásokra és a konstruktív konfliktusmegoldó mechanizmusokra.

Ebből a komplexitásból fakadóan egy szervezet hálózati kompetenciája egyszerre függ a humán állomány minőségétől és a szervezeti szintű feladatmegoldóképességtől. A kapcsolatépítésben és működtetésben fontosak a humán paraméterek (tudás, képességek, társadalmi affinitás), de ezek mellett megfelelően kell kezelni a kezdeményezés, a csere és a koordináció különböző mechanizmusait is, illetve be kell építeni a hálózati elveket az olyan menedzsment folyamatokba, mint például a tervezés, szervezés, munkaerő-felvétel és az ellenőrzés (Ritter–Gemünden 2003, 748).

A hálózati kompetencia mértékét és minőségét négy (mérhető indikátorokkal leírható) tényező befolyásolja. A szervezet meglévő és potenciálisan elérhető belső erőforrásai között a pénzügyi, a fizikai, a személyi és az információs adottságok szerepelnek, pozitívan befolyásolva egy szervezet hálózati potenciálját. A másik komponens a humán erőforrás-menedzsment hálózati jellegű orientációjának léte, mértéke és minősége a válogatás, a továbbképzés és a kinevezés tekintetében.

A kommunikációs struktúrát sem szabad figyelmen kívül hagyni: a formális és informális információáramlás csatornái, működési pályái egyértelműen determinálják a hálózati aktivitást. Végezetül a „nyitottságra ösztönző” szervezeti kultúra kérdését kell tisztázni, hiszen a hierarchikus, horizontális vagy éppen „ad-hocratikus” felépítés és szabályozás eltérő alapot jelent a szervezetközi, és szűkebb értelemben az innovációs kontaktusok kialakítására, működtetésére.

Egy, a hazai KKV-k körében 2010-ben végzett országos reprezentatív kérdőíves felmérésünk megerősítette az együttműködési hajlam és az innovációs képesség és sikeresség közötti szoros kapcsolatot (Csizmadia–Grosz 2011, 201). Mind a kisméretű, mind a közepes és nagyméretű cégek esetében az összetettebb és nagyobb kapcsolatrendszer, illetve a hálózati jellegű együttműködésben való részvétel valószínűsége szignifikáns pozitív kapcsolatban áll a technológiai innováció sikeres kivitelezésével. Természetesen a nagyobb méret önmagában is növeli az innováció előfordulását, de ezt kontroll alatt tartva is megfigyelhető az összefüggés. Homogén partnerkör esetén a cégeknek csak 21%-a számolt be sikeres termékinnovációról az elmúlt 3 év vonatkozásában, míg a nagyon heterogén kooperációs partnerkörrrel rendelkező cégek esetén az arány meghaladta az 50%-ot, sőt amennyiben nagyobb méretű szervezetről volt szó, elérte a 65%-ot (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

Az együttműködési kapcsolatrendszer összetettsége és a sikeres technológiai innováció közötti összefüggés, 2010

Kapcsolatrendszer összetettsége (max 11 félé szervezet)	Technológiai innováció előfordulási valószínűsége, %		
	Kisvállalkozás	Közepes / Nagyvállalat	Összes
<= 3	19,8	28,6	20,8
4 – 5	31,2	35,5	31,7
6 – 7	36,8	49,0	39,1
8+	45,0	65,4	51,7
Összes	33,2	48,0	35,9

Technológiai innováció: termékinnováció vagy folyamatinnováció.

Kapcsolatrendszer összetettsége: 11 lehetséges partnertípus közül mennyivel áll kapcsolatban. Cramer's V: kisvállalkozás: 0,147, közepes és nagyvállalat: 0,238, összes: 0,179; N=1823

Forrás: Csizmadia–Grosz (2011, 201).

A dolog érdekessége, hogy a jóval homogénebb csoportnak tekinthető kisvállalkozások körében is megfigyelhető a szoros összefüggés (20%–45%) a kapcsolati és innovációs potenciál között.

Az első fontos tanulsága a kapcsolathálózati szemléletmód beemelésének tehát az, hogy napjainkban már sok esetben nem elég egy jó ötlet és kellő mennyiségű tőke a sikeres innovációhoz. A szervezeteknek képessé kell válniuk az egymással való kooperálásra, készen kell állniuk az együttműködésre. Ehhez viszont számos olyan kompetenciára van szükség, amely a szervezet belső működési módjának és felépítési

struktúrájának a függvénye. Ezen a szinten a kapcsolathálózati szemléletmód alkalmasnak tűnik a szervezeti kutatások megújítására olyan belső tényezők alapos elemzésén keresztül, amelyek nélkül ma már egyetlen szervezet sem tudja hatékonyan menedzselni az interperszonális és intézményi kapcsolathálózatainak az adott készletét. A tudásmenedzsment, a humánerőforrás menedzsment, a belső kommunikációs rendszer és a szervezeti kultúra is vizsgálható olyan alapon, hogy mennyiben segíti elő egy szervezet hálózati kompetenciájának a javítását.

Hálózati konfigurációk a sikeres innovációk mögött

Az előző példa érzékelteti a kapcsolathálózati konfigurációk fontosságát. Az, hogy kit ismerünk, vagy éppen kit nem ismerünk nem pusztán társadalomtudományi érdekesség. Hogy kik alkotják a kapcsolatrendszerünket, és egyáltalán mennyire sokoldalú és milyen szerkezetű ez a hálózat, az alapvető hatást gyakorol annak használhatóságára és értékességére (*Burt 1992*). Az elsődlegesen belső ügynek tekinthető hálózati kompetencia kérdése után így lépünk tovább a magasabb szintű hálózati szerveződések kutatásának irányába.

A vállalkozások kapcsolatrendszerében talán az intenzitás (milyen szoros a kapcsolat) és a struktúra (milyen a kapcsolatrendszer összetétele) a két legfontosabb dimenzió a mennyiség (kapcsolatok száma) jellemzők mellett. A tudás termelésében, az új ismeretek és alkalmazások kivitelezésében jelentős szerepe van a kapcsolatrendszerek méretének és kiterjedésének, illetve az ezekből kiépülő hálózatok szerkezeti aspektusainak. Ilyenkor a fő célunk az egyes szervezetek egyedi kapcsolatrendszerének a feltárása, a partnerkör megismerése, a köztük lévő kapcsolatok jellegének, tartalmának, intenzitásának, hatásainak a megismerése (*Gemünden-Ritter-Heydebreck 1996*).

Az innovációs együttműködések kapcsolathálózati konfigurációját a partnerek típusainak összetettségével és súlyával lehet a legkönnyebben mérni. Az intenzitás pedig a kooperáció fokából, mélységéből és sűrűségéből következtethető ki. A teljes partnerkörön belül általában a két legfontosabb kötésirányt a beszállítók és a vásárlók jelentik a gazdasági szereplők esetében. Mindkét kooperációs alternatívánál a (1) a vita, (2) a projektötletek, (3) az új termékek körülhatárolása, megtervezése és (4) kifejlesztése, illetve (5) tesztelése jelentheti a kulcsmomentumot. Ezek azok a kapcsolódási szintek, formák, amelyek egymáshoz szövik az egyes vállalatokat, beszállítókat, vevőket, illetve bizonyos esetekben az innovációs rendszer egyéb más szereplőit is (pl. tanácsadók, oktató-továbbképző központok, kutatóintézetek).

A korábban hivatkozott országos vállalati felmérés adatai alapján képet alkothattunk arról, hogy milyen valószínűséggel jelennek meg együttműködő partnerként bizonyos szervezettípusok a cégek kapcsolatrendszereiben, és hazánkban is érvényesül-e a gazdasági mezőn belüli összefonódások dominanciája (*Csizmadia-Grosz 2011, 140*). Először is kiemelendő, hogy egy világosan elkülönülő hierarchiája van a fenti szervezettípusoknak a kapcsolatrendszerekben. Természetesen a hazai gaz-

dasági mezőben is a beszállítók, alvállalkozók és a vásárlók, ügyfelek a legfontosabb együttműködő partnerek. Az innovációs rendszer tudástermelő, közvetítő ágensei csak jóval kevesebb vállalkozás kapcsolatrendszerében jelennek meg, ami az ilyen jellegű együttműködések csekély számából fakad.

2. TÁBLÁZAT

A hazai KKV-k együttműködési kapcsolatainak szervezeti irányai – legalább egy kapcsolat előfordulásának a valószínűsége, 2010

<i>Az együttműködő partnerek típusai</i>	<i>Vállalkozás, db</i>	<i>Megoszlás, %</i>
Ügyfelek vagy vásárlók	1760	96
Beszállítók, alvállalkozók	1735	95
Közvetlen versenytársak	1061	58
Helyi önkormányzat, területfejlesztési szervezetek	906	49
Központi állami szervezetek, hatóságok, hivatalok	839	46
Gazdaságfejlesztési szervezetek	782	43
Szakmai szervezetek	715	39
Más vállalkozások az ágazaton belül	679	37
Egyetemek, főiskolák	371	20
Innovációt segítő egyéb szervezetek	184	10
Állami és magán kutatóintézetek	125	7

Megjegyzés: A kapcsolatok létének feltétele az, hogy az elmúlt három évben bizonyos időközönként, ismétlődő jelleggel (tehát nem egyszeri, de nem is feltétlenül rendszeres) kapcsolatba került a vállalkozás más szervezettel, intézménnyel, akár a beszerzés, termelés, értékesítés, kutatás-fejlesztés vagy más területen. Az ilyen kapcsolatok, szervezetközi együttműködések létének nem feltétele a formális, szerződéses viszony. N=1835

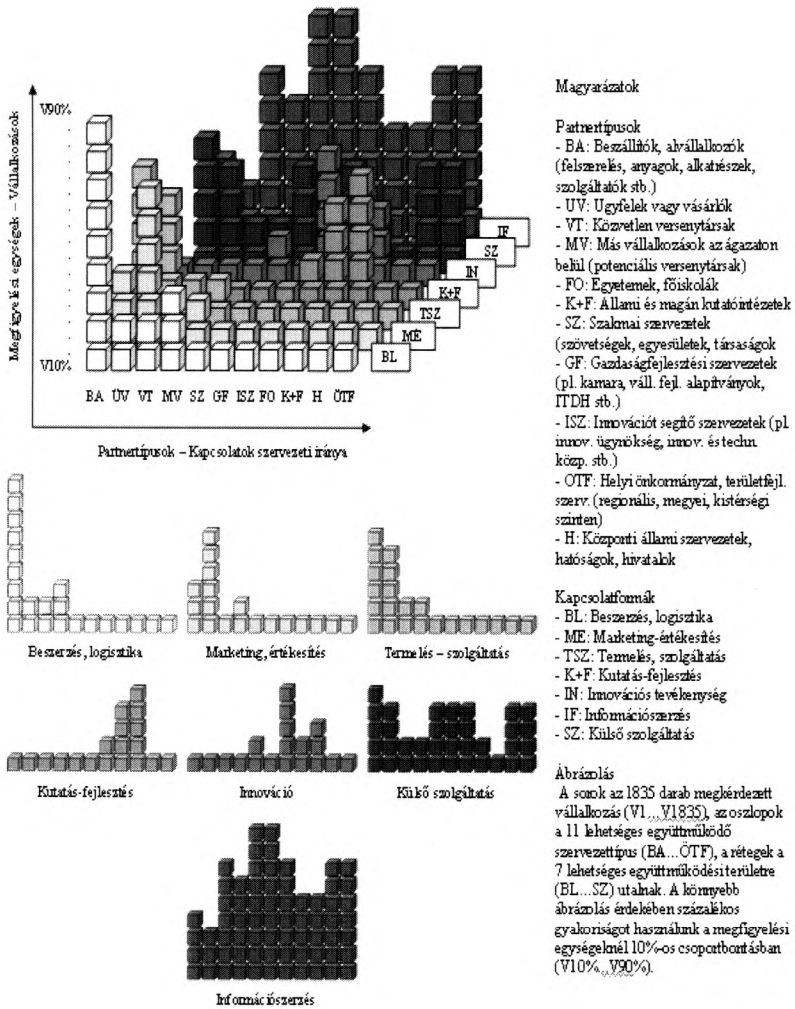
Forrás: Csizmadia–Grosz (2011, 140).

A partnerkör összetételének konfigurációját azzal is jellemezni lehet, ha az egyes szervezettípusok teljes kapcsolatrendszeren belüli arányát vesszük alapul. 2010-ben egy tipikus KKV-nek az együttműködési kapcsolatrendszere 24–26 másik szervezetre terjedt ki. Megdöbbentően nagyfokú a kapcsolatrendszer strukturális koncentrációja. Az összes partner 60%-a ügyfél/vásárló, további 23%-a pedig beszállító/alvállalkozó, további 10%-a pedig más vállalkozás. A partnerek 93%-a tehát alapvetően gazdasági szervezet (Csizmadia–Grosz 2011, 153).

Kombinálva az együttműködő partnerek típusát és az együttműködési formákat még világosabban kirajzolódnak a szervezeti környezet kulcspontjai és a „kapcsolathálózati munkamegosztás” mintázata (2. ábra).

2. ÁBRA

A hazai vállalkozások kapcsolatrendszerének konfigurációi

Forrás: Csizmadia–Grosz (2011).

A fent bemutatott vizsgálati modellnek egy másik hozadéka is van. A két paraméter (összetétel és intenzitás) együttes használatával a teljes kapcsolathálózati konfigurációs struktúra megadható. A szervezetek egyes partnerekkel kialakított innovációs kooperációinak mintázatai háromszög vagy rombusz alakzatokkal jeleníthetők meg. A háromszög/rombusz pontjain vannak elhelyezve a legfontosabb partnerek (pl. egyetemek, vásárlók, beszállítók). Az összetettebb mintázatú innovációs hálózatok esetében bonyolultabb formák is elképzelhetők öt-hat, vagy akár több pont

használatával. A középpontból induló tengelyek mérik a kapcsolat intenzitását. Az origó utal a kapcsolat hiányára, kifelé távolodva pedig a növekvő intenzitás mértékét jelölhetjük ki az intenzitási mérőszám függvényében. Az alakzat formája megadja a kapcsolatrendszer sajátos szerkezetét, a vállalati kapcsolatépítés stratégiáját. Könnyen beazonosíthatóak a fontos partnerek és a különböző fokú kooperációk is.

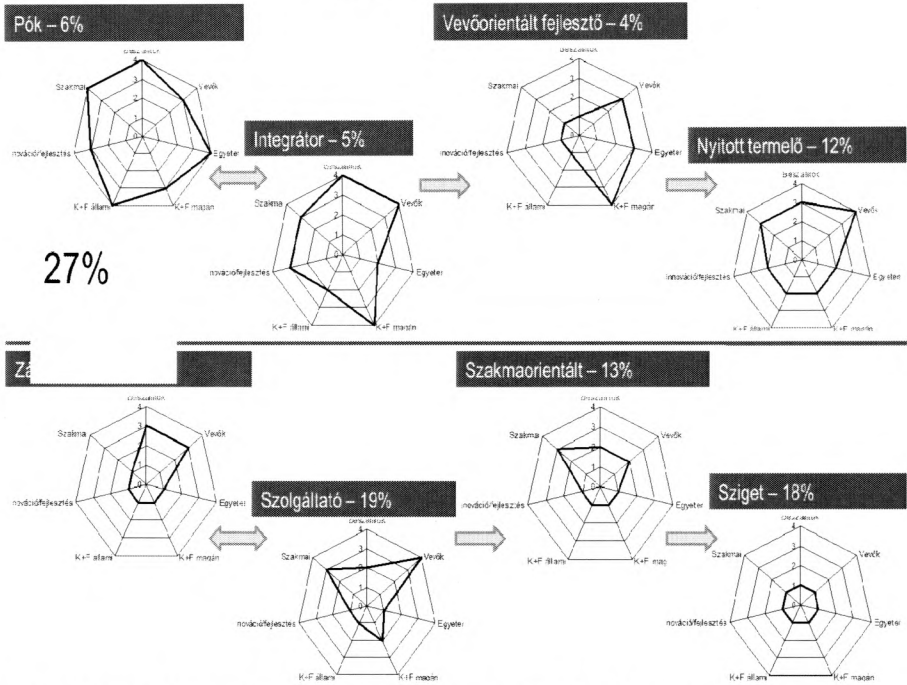
Adja magát a kérdés, vajon milyen kapcsolathálózati konfigurációkkal rendelkeznek a magyar cégek, vagy specifikusan csak az innovációban érdekelt szereplők? Vannak-e hasonlóan jól elkülöníthető profilok? Mennyiben különbözik a kelet-közép-európai gazdasági mező ebben a tekintetben a nyugat-európaiktól? Egy regionális vállalati mintán néhány éve végzett reprezentatív kérdőíves felmérés jól érzékelteti a hálózati konfigurációk vizsgálatában rejlő lehetőségeket (*Csizmadia* 2008).

A hivatkozott példa jelen esetben nem az alapos elemzést szolgálja. A lényeg annak tudatosítása, hogy a hazai gazdasági mezőben is jelen van számos hálózati konfigurációs forma, amelyből csak egyet (információáramlási pályák) vizsgáltunk 2006-ban, a Nyugat-dunántúli régióban. A választott kapcsolat tartalma (pl. K+F, marketing), a kiemelt partnertípusok száma (pl. a három, a négy vagy az öt legfontosabb) és jellege, az intenzitás mérőfoka (a skála intervalluma) természetesen nagyon sokféle elemzési irányt tesz lehetővé, és az eredmények is ezektől a paramétereiktől függenek. Viszont a választott példa alábbi összefoglaló ábráján (*3. ábra*) is jól látható, hogy a kapcsolatrendszer szerkezeti és intenzitási paramétereinek kombinált használata olyan egyértelmű vállalatcsoportok kialakítását teszi lehetővé statisztikai osztályozó eljárásokkal, ahol értékes új információt jelent a csoportok számának (8 típus), a csoportképző karakterjegyeknek (izolált, fókuszált, sokoldalú) és az egyes csoportokhoz tartozó cégek arányának (pl. csak 11% az intenzív-kiterjedt konfigurációs mintázatú cég), vagy egyéb más paraméterének az ismerete.

Összességében a hálózati konfigurációk vizsgálata azért lényeges, mert a belső hálózati kompetencia nem ad felvilágosítást arról, hogy egy szervezetnek milyen a társadalmi beágyazódása, milyen a partnerköre, egyáltalán kikkel és milyen területeken működik együtt, mennyire szorosak ezek a kapcsolatok. Márpedig az innovációs együttműködések jellemzőinek és hatásainak a megértéséhez, majd az ezekre épülő összehasonlító elemzések és osztályozások kidolgozásához ezeket a kapcsolathálózati sajátosságokat is ismerni kell.

3. ÁBRA

Az információ-szerzési kapcsolatok rendszerének konfigurációs típusai az együttműködő partner típusa és a kapcsolat intenzitása alapján a Nyugat-dunántúli régió vállalkozásainál, 2006

A pókhálódiagram tengelyén az értékek az egyes intézménytípusok fontosságát jelölik – mint információforrások – a cégek versenyképessége/innovativitása szempontjából (1=nem játszik szerepet; 4= jelentős szerepet játszik). Minél nagyobb az érték, annál komolyabb szerepet tulajdonít a vállalkozás az adott intézménytípusnak saját versenyképessége szempontjából. A nyolc csoport klaszterelemzéssel (Two-Means Cluster) lett elkülönítve hét ordinális mérési szintű kapcsolatváltozó együttes alkalmazásával. A „K+F magán” címke a magán kutató-fejlesztő helyekre és tanácsadókra utal, míg a „K+F állam” a költségvetési kutatóintézetekre, kutatócsoportokra; Szakmai=szakmai és ipari szövetségek; Innováció/fejlesztés= innovációs- és technológiai központok, vállalkozásfejlesztési szervezetek. N=356

Forrás: Csizmadia (2008).

Innovációs rendszerek és hálózatok

Az új hálózati alapú, globális gazdasági-társadalmi-politikai keretrendszerben az innovációs tevékenységek csak folyamatos, tartós és gyakran összetett, sokszereplős, külső ágensekre épülő együttműködések, összetett interakciók révén valósulhatnak meg. Ennek egyenes következménye, hogy az interakcióként felfogott innovációs folyamatok és annak eredményeként létrejövő innovációs hálózatok rendszerszerű értelmezést nyernek, mert így lehet fogalmilag a leghatékonyabban egyetlen platformon kezelni a cselekvőket, a viszonyokat, a bemeneti és kimeneti elemeket. Ez egyben hálózatokból kiinduló felfogást is jelent.

Nem létezik a fogalomnak egységes definíciója, de minden megközelítés közös pontja, hogy egy innovációs rendszer (IR) lényegi tulajdonsága az innovációs folyamat több, vagy akár az összes szereplője közti összeköttetés megvalósulása. A kérdésről alapos áttekintést nyújt regionális vonatkozásban Döry Tibor monográfiája (2005). Számunkra az a lényeges pont, hogy az innovációs rendszer elmélete az interakcióra épül. A szervezeti eredményességet egy rendszer tagjaiként vállalt szerepek és magatartások, illetve magának a teljes rendszernek a szerkezete és működőképessége befolyásolja (Lundvall 1992; Edquist 1997; Edquist–McKelvey 2000; Fischer–Fröhlich 2001).

Az első tisztázandó kérdés egyértelműen a rendszerszerűséggel függ össze. Edquist például összesen kilenc karaktert különített el az innovációs rendszerek lényegi jegyeinek felvázolásakor (Edquist 1997). A komplexitás a fő indítéka a rendszerszerű felfogásnak. Egyszerűen valamilyen rendet, logikát, szabályszerűséget kell beépíteni, legalább az értelmezés szintjén az egyre szövevényesebb folyamatok sikeres leírása, modellezése és későbbi fejlesztése érdekében. Andreas Pyka (1999, 4–11) szerint a rendszerszerű és hálózati alapú megközelítések megjelenésének alapvető oka, hogy a nyolcvanas évek végére, kilencvenes évek elejére a fejlett piacgazdaságokban az innováció mutálódott, mégpedig a költséghaszon optimalizálásból egy kollektív kísérleti- és problémamegoldó folyamattá. Elégtelenné vált a gazdasági szereplők saját tudásbázisa, képességeik már nem mindig álltak összhangban a megjelenő új kihívásokkal.

Az utóbbi évtizedben felértékelődött az innováció regionális szintű vizsgálata és fejlesztése. Egyszerűen könnyebben megfogható a téma egy alacsonyabb, ember közelebb, átláthatóbb és homogénebb területi szerveződési szinten. A térbeli távolság csökkenti az interakciók gyakoriságát és minőségét a mai kommunikációs infrastruktúra és technológia egyre újabb lehetőségei ellenére is. A regionális gazdasági milió közvetlen befolyásoló szerepe és a földrajzi közelség a tudástermelésben elengedhetetlen. Röviden: a regionális innovációs rendszer, mint hálózat képes kiaknázni a helyben elérhető kinyilvánított, megtestesült vagy hallgatólagosan létező, illetve „beágyazódó” tudáselemeket (szervezeti tudás, tapasztalat, norma, értékrendszer), de ennek alapvető feltétele a térbeli közelség és a szemtől-szembeni kapcsolatrendszerek léte és használata (Andersson–Karlsson 2004).

Amit hangsúlyozni érdemes, az a kapcsolathálózati paradigmának, mint elméleti és módszertani kelléknek a szerepe, mivel segítségünkre lehet a különböző innovációs rendszerek szerkezeti és működési alapelveinek és folyamatának a megértésében, leírásában és ábrázolásában azáltal, hogy a rendszer tagjai közti kapcsolathálózatok jellemzőit láthatóvá, sőt elemezhetővé teszi.

A magyar nemzeti innovációs rendszer egészének a hálózati alapú empirikus kutatása még nem történt meg. Viszont néhány éve a Nyugat-dunántúli régióban végzett kutatásunk alapján lehetővé vált a regionális innovációs rendszer hálózati alapú felmérése (Csizmadia 2009). A vizsgálat célja az volt, hogy a rendszer szervezeti ágensei közti együttműködési kapcsolatok személyes strukturált interjúkon keresztüli feltárásával numerikusan és vizuálisan is elemezni lehessen azt, hogy egyáltalán

<i>Kapcsolattípus</i>	<i>Kapcsolati forma</i>	<i>Fontosabb jellemzőik</i>
1. Összefonódások	<ul style="list-style-type: none"> - Tulajdonosi jogkörök - Alapító tag - Társult partner - Pozicionálisan érintett a szervezet működésében (személyében vagy intézményvezetőként) – pl. kuratóriumi tagság, bizottságvezető - Közös értekezletek, elnöki megbeszélések (a hálózat megyei vagy regionális koordinációja miatt) - Finanszírozási, hitelezési vagy tőkebevonási kapcsolat - Helybiztosítás, irodabérlet 	<ul style="list-style-type: none"> - formális, szerződéses, erősen szabályozott - előfordul, hogy csak névleges vagy papíron működő
2. Projekt alapú együttműködések	<ul style="list-style-type: none"> - Közös pályázat, konzorciumi tagság - Pályázat elbírálás és értékelés - Pályázati támogatás - Tanácsadási jogkör és funkció - Szervezetfejlesztési együttműködés - Szolgáltatási kapcsolat 	<ul style="list-style-type: none"> - formális és informális komponensek együtthatalása - a legszorosabbak - meghatározott időtáv - feladatorientáltak
3. Információs-szakmai	<ul style="list-style-type: none"> - Közös rendezvények, tanácskozások, előadások, szakmai konzultációk (konferenciák, workshopok, üzletember találkozók stb.) - Rendszeres információcsere, értesítők, kiadványok, honlap üzemeltetése stb. - Partnerkövetítés - Intézményképviselet, intézmény bemutatása, reklámozása, közvetítés - Tanácsadás 	<ul style="list-style-type: none"> - a leggyakoribb kapcsolatok - nem igényelnek feltétlenül intézményesülést - esetlegesebbek - a hálózat működésének alapja

Forrás: Csizmadia (2009).

Természetesen a hálózati struktúra egészének és a szereplők egyéni kapcsolathálózatainak az elemzése nem végezhető el a fenti kissé átláthatatlan összesítő gráf alapján. Ezt számos részelemzés segítségével lehet csak megvalósítani, amire itt hely hiányában nem térhetünk ki. Viszont egy különösen izgalmas kutatási lehetőséget még megemlítenénk. A szakirodalom áttekintése során kiderült, hogy önálló elemzési szintnek tekinthetők az innovációs rendszerek vagy hálózatok szervezethalmazai is. A probléma az, hogy ezek a valóságban nehezen megragadható entitások, hiszen sok esetben nem is öltenek konkrét szervezeti formát, képviselettel és világos intézményi határvonalakkal (gondoljunk csak pl. a tudástranszfer szervezetek halmazára) sem rendelkeznek.

A hálózatelemzés egyik nagy előnye, hogy lehetővé teszi ezeknek az átfogóbb szervezeti entitásoknak (halmazoknak, csoportoknak, alhálózatoknak) a kutatását is.

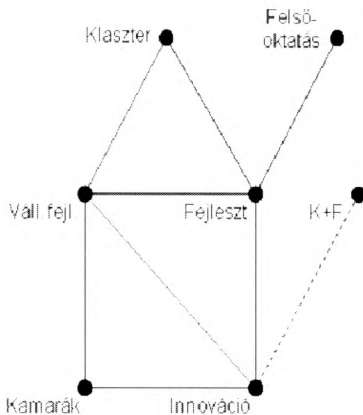
A hálózat tagjait csoportosíthatjuk, pl. funkciójuk, jellegük alapján, és ezek a csoportok alkotják az elemezni kívánt szervezethalmazokat az innovációs rendszerben. Az egyes szervezethalmazokon belüli (belső) és a szervezethalmazok közti (külső) együttműködési kapcsolatok szétválasztásával, és bizonyos kifelé mutató kötések arányára jellemző küszöbértékek segítségével fel lehet rajzolni ezeknek a halmazoknak a makrohálózatait is, amelyek kissé leegyszerűsítik ugyan a képet, de más-hogyan nehezen megragadható jelenségeket tesznek elemezhetővé.

Alábbi példánk a hazai regionális innovációs rendszer hét meghatározó szervezethalmazának az összefonódásáról árul el egy lényeges jellemzőt a Nyugat-dunántúli régióban. Az innovációs rendszer ezen szervezeti blokkjai nem ugyanolyan erősen, mélyen integrálódnak be a rendszerbe (5. ábra). A fő problémát az jelenti, hogy a kutatási és képzési szféra szervezetei nem csak a szorosabb projekt alapú együttműködési hálózat, de még a lazább szakmai-információs kooperációs szinten sem ágyazódnak be a regionális innovációs rendszer kapcsolathálózatába, és az ügynökségek, illetve az innovációs szervezetek nélkül igazából leszakadnának a rendszeről a tudomány és oktatás szereplői.

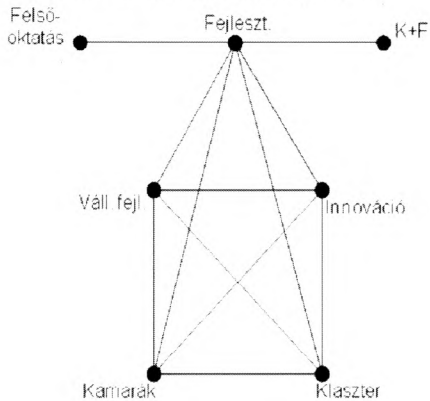
5. ÁBRA

A nyugat-dunántúli innovációs rendszer szervezethalmazainak a kapcsolathálózata – interszektoralis relációk (Blokkmodell-elemzés), 2006

Összefonódás vagy projekt alapú kapcsolat

Szakmai-információs kapcsolat

A küszöbérték az volt, hogy a szervezethalmazok tagjai közötti valóságban is realizálódó kapcsolatok aránya meghaladja a 25%-os rátát az összes elméletileg lehetséges kapcsolat számához viszonyítva.

Forrás: Csizmadia (2009).

A makrohálózat struktúrájának egy másik olvasata viszont az lehet, hogy a fejlesztési és innovációs szervezetek megpróbálják ellátni közvetítő funkciójukat a régióban, és összekötik a tudástermelő és a tudáshasznosító intézményeket.

Reményeink szerint az előző példák sikeresen érzékeltetik a kapcsolathálózati szemléletmód roppant sokoldalú felhasználási lehetőségeit az innováció rendszerű kutatása során, és világossá válik, hogy egyszerre tud tartalmi, fogalmi, módszertani újításokat hozni a hazai szakmai diskurzusba.

Innovációs mező

A rendszerelméleti megközelítés mellett a társadalmi mezők elmélete (*Bourdieu* 2000; 2005) is alkalmazható eszköznek tűnik napjaink egyre komplexebb, szervezeti vagy különböző területi entitások szintjén (lokális, regionális, globális) szerveződő innovációs folyamatok és struktúrák megértésében. A kapcsolathálózati szemléletmód érdekessége abban rejlik, hogy a társadalmi mezők elméletének empirikus ellenőrzésében, vagy annak a hálózati kutatásokra épülő újabb középszintű elméletek révén történő finomításában is szerepet játszhat. Miért? Mert a különböző mezők (gazdasági, politikai, kulturális, vagy éppen a később bevezetésre kerülő innovációs mező) szerveződési és működési logikája a tagok relációinak is a függvénye. Ezek megértése viszont nem képzelhető el kapcsolataik konkrét elemzése nélkül.

Az innovációs mező (mint az eddig használt rendszerű megközelítés egyik alternatívája) specialitása (erénye és formálódásának nehézsége is egyben) az, hogy egyszerre több, területi alapon (mondjuk regionálisan, nemzeti vagy globális) szerveződő mező részleges kapcsolódásainak, interakcióinak az eredője.

Annak érdekében, hogy világossá váljon a fogalom használhatósága, el kell mérülni a részletekben egy kisebb elméleti kitérő segítségével (*Bourdieu* 2000, 419–429). A mező fogalmában gondolkodni annyi, mint viszonyokban gondolkodni, mert a valóság viszonyos: a társadalmi világban objektív, az egyének tudatától és akaratától függetlenül létező relációk vannak. Emiatt egy mező „pozíciók közti objektív viszonyok sajátos konfigurációja”, vagy más megfogalmazásban a pozíciók közti objektív viszonyok tere, hálózata. A különböző erőforrások hierarchiája és használhatósága is mezőnként változó, sőt a privilegizált erőforrások relatív értéke „nem csak mezője szerint változó, de egyazon mező egymást követő állapotaiban sem ugyanaz”. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a mezők struktúráját minden pillanatban a tagok közti erőviszonyok határozzák meg (2000, 419–420). A innováció esetében tehát az első probléma az, hogy egyszerre több, egymástól különböző logikájú, pozíció- és erőforrás készletű mező körvonalai alapján kell gondolkodnunk és eligazodnunk.

A mezők működésében a dinamikát a harc jelenti: „a tényleges és potenciális erőviszonyok által meghatározott mező egyszersmind harcmező is, annak a harcnak a színhelye, amelyet az erőviszonyok adott konfigurációjának megőrzéséért vagy átalakításáért vívnak” (*Bourdieu* 2000, 422). A dinamizálódás abból fakad, hogy a tőke (bármelyik formája) csak az adott mezővel való viszonyban létezik és működik. A tőke hatalom, hatalom a mező (egy része vagy egésze) felett, hatalom a termelés, az újratermelés és elosztás materializálódott vagy internalizált eszközei felett

(ennek megoszlása alkotja a mező struktúráját, és ez befolyásolja a hálózatok formájában történő kivetülését), és hatalom a mező működését meghatározó „szabályosságok” és szabályok, tehát a mezőben keletkező nyereség felett is.

Az innovációs mező esetében a nehézséget az jelenti, hogy összekapcsolódnak az egyes erőforrások, nincsen egy egyértelmű tőkeforma, ami mentén szerveződne a mező működése. Amíg a gazdasági mező leírható az anyagi tőkéért, a kulturális mező a humán tőkéért, a politikai mező a hatalmi és szimbolikus tőkéért folytatott „harc színtereként”, addig az innovációs mezőben a tőke, a tudás, a technológia, a presztízs, a hatalom/koordináció erőforrásai totálisan összeérnek és kombinálódnak.

Egy innovációs mező (pl. nemzeti, regionális, ágazati, technológiai) egyszerre jelenti új funkciók és pozíciók, erőviszonyok és erőforrások, szabályok, kötelezettségek és nyereségek meghonosítását egy olyan szerveződési szinten, ahol korábban nem léteztek ilyen formában. Az is világos, hogy a mező szerveződési logikája és struktúrája befolyásolja a teljesítményét. Ezért jelent kardinális kérdést, hogy az új horizontális térfelosztás és társadalmi-gazdasági szerveződés megteremtése mennyire sikeres, mert ez a teljesítmény és a versenyképesség determináns tényezője. Különösen aktuális problémáról van szó az innováció elősegítése és szervezése szintjén, de általánosságban érvényes a területi alapú politikai, gazdasági és társadalmi formációk kiépülésére is. A területi vagy regionális hálózatok megismerése így már nemcsak a szerveződési logika és a határok és hatókörök megismerése szempontjából lényeges, hanem a belső dinamika szempontjából is. Sőt különösen emiatt, hiszen anomáliái, diszfunkciói egy-egy térség, vagy ágazat lemaradásához, vagy akár perifériára tolódásához is vezethetnek.

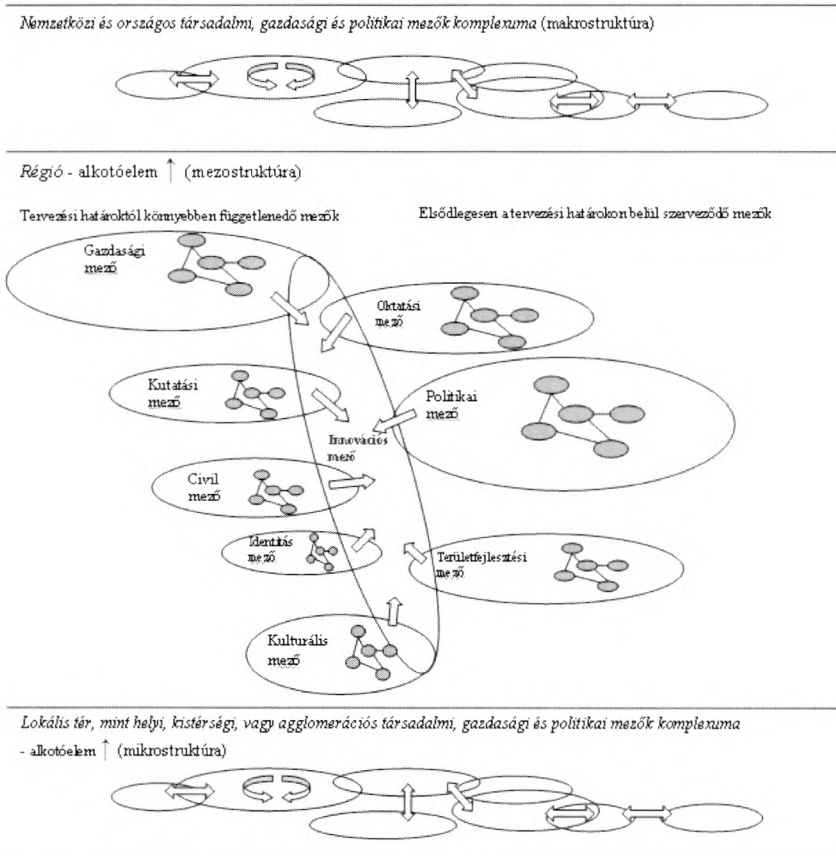
Az elmondottak alapján meg lehet alkotni a régió olyan modelljét, amely mezők és azok struktúrájának kivetüléseként felfogott hálózatok egymásra vonatkoztatott interaktív és kölcsönös függőségekre épülő, mondhatni egymásba is beágyazódó, területileg (de nem egységesen és kizárólagosan) specifikált együttese (6. ábra). A mezőként értelmezett regionális innovációs rendszert is el lehet helyezni ebben a konfigurációban. Ráadásul pont az elhelyezés sajátosságából fakad az egységisége is.

A regionalizálódás, a régióépítés keretbe foglaltan jelenik meg, a nemzetközi és országis, illetve lokális mezők „szorításában”. Ezek felülről nézve egymásra épülnek, de minőségileg mindig különböző struktúrát alkotnak. Egy régió ebben a modellben a gazdaság, társadalom és politika különböző mezőinek hálózatokon keresztüli összekapcsolódásának egysége, amelyben az egyes mezők logikája nem független sem a helyi, sem a nemzeti vagy nemzetközi mezők sajátosságaitól. A régió intézményei, és az azokat alkotó csoportok, illetve egyének egyszerre több mezőben tevékenykednek, mégpedig eltérő célokért, különböző relatív erőforrásokkal felruházva, egymástól néha gyökeresen különböző aktuális viszonyrendszerekbe és hatalmi relációkba ágyazódva. A megfelelő empirikus felmérések hiányában nem ismerjük az egyes mezők heterogenitását és az ebből következő szerveződési és működési logikák eltérését, de az innovációs kutatások eredményei alapján az feltételezhető – vagy hipotézisként felállítható –, hogy az egyik legösszetettebb mezőnek az innovációs tekinthető. Valójában nincs egy önálló kizárólagos működési tereuma,

hanem résztvevői más mezőkben érvényesített pozícióikkal, erőforrásaikkal lépnek be egy olyan küzdőterre, ahol egyszerre érvényesül a verseny és a kooperáció. Ebből fakadóan nemcsak megismerni nehéz az innovációt és annak rendszerét, vagy mezőjét (függetlenül az alkalmazott terminológiától), de valójában tervezni, ösztönözni, koordinálni és kiszolgálni is.

6. ÁBRA

Régió, mint társadalmi, gazdasági és politikai mezők „galaxisa”, és a regionális innovációs mező sajátossága

Magyarázat: a modell leegyszerűsítő, sem a mezőkön belüli, sem a mezők közti relációkat nem ábrázolja pontosan. Azt viszont igen, hogy milyen logika alapján szerveződnek meg a különböző területi szintek struktúrái, és hogy az alacsonyabbak beágyazódnak, vagy másként fogalmazva megkonstruálnak komplexebb mezőket. A valóságban a mezők nem alkotnak hierarchiát, ez csak ábrázolási kényszer. Méretük ezzel szemben utalhat hatókörükre is. A két oldal megkülönböztetése szándékos, és a regionális kereteken belül vagy azon túlnyúló struktúrák kettőségét szimbolizálja.

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

A lokális és a globális szint ebben a modellben nincs kidolgozva, de ennek alapján elképzelhető egy hasonló felfogása a konkrét innovációs hálózatok, a lokális innovációs mezők, vagy éppen a globális innovációs makromező/makrohálózat vizsgálatának.

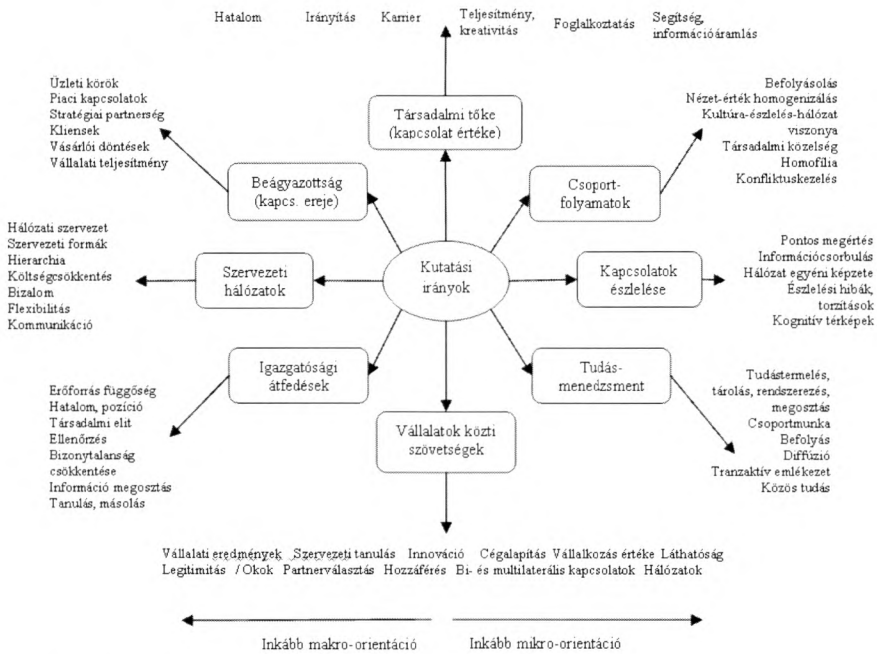
A tanulmány egészéből kissé kilógó erősen elméleti alapú fejezetben remélhetőleg sikerült nyomatékosítani azt a mély és kutatási szempontból nagy heurisztikai értékkel rendelkező gondolatot, hogy a komplexebb, nagyszabású innovációs folyamatok és szerveződések legtöbbjében a sikeres működés, az eredményesség biztosításához nem elegendő az előző fejezetben bevezetett tényezők sorozata: hálózati kompetencia, kapcsolatrendszer heterogenitása és mérete, bekapcsolódás egy rendszerűen működő sokszereplős erőterbe, a rendszer logikájának a megértése, átlátása. Az is fontos, hogy az innovációs hálózat különböző szereplői eltérő mezőkben működnek alapfunkciójuk szerint (pl. egyetemek az oktatási/kulturális mezőben, vállalkozások a gazdasági mezőben, fejlesztési szervezetek az igazgatási és fejlesztési, erősen politika vezérelt mezőben stb.), és az ottani pozíciójuk, erőforráskészletük alapvetően befolyásolja az innovációs rendszeren belüli szerepvállalásukat. Gyakran ebből fakad az ilyen komplex együttműködési struktúrák összefogásának, hatékony működtetésének és életképességének, fenntarthatóságának a nehézsége.

További kutatási irányok és alkalmazási lehetőségek

Természetesen ezzel nincsen vége a történetnek. Az innovációs folyamatok kapcsolathálózati alapú kutatásának csak néhány alapvető témáját érintettük a tanulmányban. Napjainkra eljutottunk oda, hogy szervezeti, intézményi szinten lényegében majdnem minden területen alkalmazható a hálózati paradigma. Jól érzékelteti a szemléletmód népszerűségét Borgatti és Foster (2003) tanulmánya, amelyben a hálózati paradigma szervezeti kutatásokban betöltött szerepének felértékelődését tekintették át. Nyolc nagyobb kutatási főirány különböztethető meg. Jól látható a tanulmányuk lényegi üzenetét összefoglaló alábbi tartalomtérképen (7. ábra), hogy szinte minden olyan kérdésben szerepet kaphat a kapcsolathálózat-elemzés, amely érinti az innovációs folyamat egészét is, noha itt természetesen egy szervezet vagy szervezetrendszer általános szerkezeti és működési aspektusainak a megértéséről van szó. Röviden azt is mondhatnánk, hogy a tanulmányban végigjárt szintek (egyének és szervezetek hálózati kompetenciája, külső kapcsolatrendszer konfigurációja, beágyazódás egy hálózatba, rendszerbe, a rendszer egészének szerkezete és működése) mindegyike esetén ezek a dimenziók alapvető jelentőségű új információkat nyújthatnak az innovációs folyamat menetének és eredményességének csoport- és rendszer/hálózat szintű megértéséhez. Külön kiemelendők a klasszikus témák (kapcsolati tőke, beágyazódás, szervezatközi relációk) mellett az olyan új, és egyre népszerűbb területek, mint a tudásmenedzsment, a kapcsolatok/hálózatok észlelése, vagy a csoportfolyamatok kapcsolathálózati alapú modellezése.

7. ÁBRA

A kapcsolathálózat-elemzés fő területei a szervezetkutatásokban

Forrás: Borgatti–Foster (2003, 993–999) alapján saját szerkesztés.

Ezen kérdések mellett van még egy fontos alkalmazási területe a kapcsolathálózat-elemzésnek az innováció területén, amire nem tért ki Borgatti és Foster. Ez pedig az információ, a tudás és az újítások társadalmi elterjedésének (diffúziójának) a témaköre. A tömegkommunikációs eszközök mellett társadalmi életünk alapvető kommunikációs szövetét a személyes kontaktusok jelentik, így nem meglepő, hogy az újítások elterjedésének megértéséhez is ezeknek az áramlási csatornáknak és hálózatoknak a kutatása szükséges (*Valente* 1995; *Rogers* 1983; alapos magyar nyelvű áttekintése: *Dessewffy–Galács* 2003, 11–24; *Becze* 2010, 19–42).

Ezzel a kör be is zárul. Az új információk, tudások, termékek és megoldások elterjedése, kombinálása, új formában történő felhasználása révén visszaérkezünk az innovációs folyamat elejéhez, az újabb ötlethez, egy korábban nem létező gondolat megvalósításának a lehetőségeihez, amely viszont már egy következő generációs hálózati együttműködésre alapozott fejlesztési és újítási mechanizmus első fázisa.

Irodalom

- Andersson, M.–Karlsson, C. (2004) *Regional Innovation Systems in Small & Medium-Sized Regions. A Critical Review & Assessment*. The Royal Institute of technology Centre of Excellence for studies in Science and Innovation. (www.infra.kth.se/cesis/research/workpap.htm)
- Bauman, Z. (2000) *Liquid Modernity*. Polity Press. ISBN-13: 978-0745624105
- Becze O. (2010) „Lépésről lépésre” egy pedagógiai innováció nyomában. PhD. értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola, Budapest. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/454/1/becze_orsolya.pdf
- Borgatti, S.P.–Foster, P.C. (2003) The Network Paradigm in Organizational Research: A Review and Typology. – *Journal of Management*. 29 (6) pp. 991–1013.
- Bourdieu, P. (2000) A mezők logikája. – Felkai G.–Némédi D.–Somlai P. (szerk.) *Olvasókönyv a szociológia történetéhez. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 418–431. o.
- Bourdieu, P. (2005) Principles of an economic anthropology. – Smelser, N.J.–Swedberg, R. (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton. pp. 75–90.
- Burt, R. (1992) *Structural holes: The Social Structure of Competition*. Harvard University Press, Cambridge.
- Castells, M. (2005) *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra*. I. kötet. Gondolat–Infonia, Budapest.
- Csizmadia Z. (2008) Együttműködés és újítóképesség: az innováció regionális rendszerének kapcsolathálózati alapjai. – *Szociológiai Szemle*. 2. 22–57. o.
- Csizmadia Z. (2009) *Együttműködés és újítóképesség*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Csizmadia Z.–Grosz A. (2011) Innováció és együttműködés. A kapcsolathálózatok innovációra gyakorolt hatása. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs–Győr.
- Dessewffy T.–Galács A. (2003) „A dolgok új rendje”, *Technológiai diffúzió és társadalmi változás*. Megjelent: Internet.hu 1, Aula. <http://www.diffuzio.hu/index.php?name=OEeLibrary&file=download&id=3868&keret=N&showheader=N>
- Dörny T. (2005) *Regionális innováció-politika: Kihívások az Európai Unióban és Magyarországon*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Edquist, C. (eds.) (1997) *Systems of Innovation. Technologies, Institutions and Organizations*. Printer, London.
- Edquist, C.–McKelvey, M. (eds.) (2000) *Systems of Innovations: Growth, Competitiveness and Employment*. Volume I. MPG Books Ltd., Cornwall.
- Fischer, M.–Fröhlich, J. (2001) *Knowledge, Complexity and Innovation Systems*. Springer-Verlag, Berlin.
- Gemünden, H.G.–Ritter T.–Heydebreck, P. (1996). Network configuration and innovation success: An empirical analysis in German high-tech industries. – *Intern. J. of Research in Marketing*. 13. pp. 449–462.
- Landry, R.–Amara, N.–Lamari, M. (2002) Does social capital determine innovation? To what extent? – *Technological Forecasting & Social Change*. 69. pp. 681–701.
- Lundvall, B.A. (eds.) (1992) *National systems of innovation: towards a theory of innovation and interactive learning*. Pinter Publishers, London.
- Oslo Manual (2006) OECD & Eurostat, Paris. (3. kiadás)
- Pyka, A. (1999) *Innovation Networks in Economics: From the Incentive-based to the Knowledge-based Approaches*. INRA-SERD, Université Pieres Mendés, France. SEIN Project Paper No. 1. (<http://www.uni-bielefeld.de/iwt/sein/papers.html>)
- Ritter, T.–Gemünden, H.G. (2003) Network Competence: Its Impact on Innovation Success and its Antecedents. – *Journal of Business Research*. 9. pp. 745–755.
- Rogers, E. (1983) *Diffusion of Innovation*. Free Press, New York.
- Rothwell, R. (1994) Industrial Innovation: Success, Strategy, Trends. – Dodgson, M.–Rothwell, R. (eds.) *The Handbook of Industrial Innovation*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Schumpeter, J.A. (1980) *A gazdaság fejlődésének elmélete*. Gazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Smith-Doerr, L.–Powell, W.W. (2005) Networks and economic life. – Smelser, N.J.–Swedberg, R. (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Russell Sage Foundation, New York. pp. 379–402.
- Valente, T.W. (1995) *Network Models of the Diffusion of Innovations*. Hampton Press, New Jersey.

ÉRDEMES-E MÁSOLNI A „JÓ GYAKORLATOKAT”? KUTATÁS-FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓ- POLITIKAI MEGKÖZELÍTÉSEK VIZSGÁLATÁ- NAK TAPASZTALATAI KÜLÖNBÖZŐ TÍPUSÚ EU RÉGIÓKBAN¹

DÖRY TIBOR

Bevezetés

Számtalan EU-projekt célozza meg „jó gyakorlatok” azonosítását, mint egy-egy nemzetközi projekt által elérendő (rész)célt, majd a résztvevők igyekeznek elősegíteni vagy éppen tevékeny részt vállalni azok adaptálásában. A különböző regionális és helyi szervezetek, illetve kutatóműhelyek képviselői mindezt arra a feltételezésre építve teszik, hogy az azonosított „jó gyakorlatokat” alkalmazni lehet egy másik régióban, környezetben, illetve azok az új kontextusban is hasonlóan „jó gyakorlattá” alakulnak.

Vajon tényleg működnek ezek a „jó gyakorlatok”? Érdemes-e azonosításukra és adaptációjukra nagy energiákat és támogatási összegeket fordítani? A 2006–2008 években a szerző koordinálásával 19 részletes esettanulmány készült különböző típusú európai régiókban az Európai Bizottság Közös Kutatóközpontjának sevillai intézetében (IPTS)². Az esettanulmányok, majd az azokra épülő, elsősorban tudománypolitikusoknak szánt elemzés („policy brief”) arra kereste a választ, hogy milyen hatása van a különböző típusú kutatás-fejlesztési intézkedéseknek a különböző fejlettségű régiókban. Mindemellett azt is célozta a kutatómunka, hogyha szabványos intézkedések („one-size-fits-all”) nem működnek, akkor milyen fejlesztési lehetőségek vannak a hasonló gazdasági-társadalmi jellemzőkkel bíró régiókban.

A regionális esettanulmányok arra a feltételezésre épültek, hogy a kutatás-fejlesztésre fordított kiadások pozitívan járulnak hozzá a régiók nemzeti össztermékéhez, valamint új munkahelyek létrehozásához, de a kutatás-fejlesztési kiadások hatása alapvetően függ a régió típusától. Továbbá, a hatás jelentős mértékben függ a régiók abszorpciós képességétől, másképpen fogalmazva a régiók gazdasági specializációjától, technikai-gazdasági színvonalától. Mindemellett azt is számításba kell venni, hogy a legfontosabb regionális jellemzők hosszú távon állandók, a különböző kutatás-fejlesztési célú befektetésekkel és fejlesztésekkel sok évbe, akár évtizedbe telik, amíg jelentősen megváltoznak. Ebből következően a hasonló kutatás-fejlesztési intézkedések (például egy új kutatóközpont létrehozása vagy a kutatók nemzetközi mobilitását támogató programok) hatása eltérő a különböző típusú régiókban. Ráadásul a várt hatás jelentős mértékben függ a megvalósítás minőségétől is.

Kutatás- és innováció-politika regionális szinten

A régiók, mint szubnacionális területi egységek egyre növekvő mértékben vannak tudatában a kutatás-fejlesztés és az innováció gazdasági fejlődésre gyakorolt szerepével. Sok európai régió egyértelmű prioritásként határozta meg a kutatás-fejlesztést a regionális fejlesztési programjában. Ki kell azonban jelenteni, hogy a kutatás-fejlesztés csak az európai régiók egy kisebb hányadában központi fejlesztési kérdés, illetve az Európai Unió vezetői által 2000-ben kinyilvánított Lisszaboni célkitűzések is csak néhány régióban kerültek explicit módon megjelenítésre a fejlesztési dokumentumokban. Valójában az európai régiók sokkal inkább innováció-politikai intézkedésekkel foglalkoznak, mivel limitált irányítási kompetenciájuknak, költségvetési lehetőségeiknek megfelelően gyakorlatilag nincs befolyásuk a kutatással kapcsolatos intézkedésekre, amelyek jellemzően nemzeti hatáskörben vannak. Az európai régiók politikai kompetenciáinak áttekintése alapján azt lehet mondani, hogy a regionális és a nemzeti politikák egymást kiegészítik. A regionális politikák elsősorban kapcsolatok kiépítésére, diffúziós és abszorpciós kapacitások létrehozására irányulnak. A nemzeti költségvetésekből finanszírozott nemzeti tudománypolitikák fókusza pedig a tudás létrehozását elősegítő kutatási infrastruktúrák kiépítésére és fejlesztésére irányul. Nincs ez másképp még az olyan magas fokú regionális autonómiával rendelkező államokban sem, mint Spanyolország vagy Németország.

A régiók számára többnyire nem kifejezetten a tudományos kutatással vagy a technológiai fejlődéssel kapcsolatos feladatok jelentik a legfontosabb kihívást. Többségük rendelkezik gazdasági fejlesztési stratégiával és programmal, amelyek a strukturális alapokhoz kapcsolódó operatív programok, illetve nemzeti akciótervek részeként kerültek kidolgozásra. Valójában a régiók innovációs stratégiái ezekhez a programokhoz, stratégiákhoz kapcsolódnak. Mindez jól magyarázza, hogy az európai régiók többsége miért nem érdekelt, vagy éppen nincs is közvetlenül lehetősége a kutatás-fejlesztési befektetések megvalósítására, ehelyett szélesebb gazdaságfejlesztési célokra fókuszál. Olyan kérdések kötik le a regionális döntéshozók figyelmét, mint például a gazdasági növekedés elősegítése, hogyan lehet hatékonyan válságkezelő intézkedéseket megvalósítani azokban az ipari övezetekben, ahonnan külföldre települnek a vállalkozások, vagy éppen hogyan lehet növelni egyszerre a foglalkoztatást és a lakosság gazdasági-társadalmi jólétét.

A kutatási-fejlesztési befektetések hatása nagymértékben függ a régió technikai-gazdasági környezetétől. A regionális indikátorok egyértelműen demonstrálják, hogy azokban a régiókban, ahol a regionális jövedelem nagy hányadát fordítják kutatás-fejlesztésre, magasabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkeznek. Természetesen ez fordítva is igaz: a szegényebb európai uniós régiók a regionális jövedelem alacsonyabb hányadát fordítják kutatás-fejlesztésre, így következőképpen limitált tudástermelési kapacitásokkal rendelkeznek.

A valóság azonban a fenti két extrém esetnél jóval komplexebb. Nem lehet azt várni, hogy a kutatás-fejlesztésre fordított beruházások automatikusan több jövedelmet és gazdagságot jelentenek, illetve csak ennek hatására a régió tudás-alapúvá válik. Egyrészt, a régiók számához képest a valóságban kevés olyan európai régió van, ahol magasak, a regionális jövedelem 3%-át jelentősen meghaladják a kutatás-fejlesztési ráfordítások és egyúttal a leggazdagabb régiók közé tartoznak. Másrészt, a statisztikai adatok azt mutatják, hogy sok olyan régió van az Európai Unióban, amelynek alacsony a kutatás-fejlesztési intenzitása (a regionális jövedelemnek kevesebb, mint egy százalékát fordítják K+F-re), ugyanakkor nem tekinthetők egyáltalán szegénynek. A spanyol Andalúzia, Baleári szigetek, az olasz Veneto tartomány vagy éppen az osztrák Salzburg régió gazdasága prosperál, a helyi lakosság magas életszínvonalnak örvend, de alacsony ezen régiók kutatás-fejlesztés intenzitása. Mi lehet erre a magyarázat? A kutatás-fejlesztési indikátorok mellett milyen egyéb tényezők felelősek a magas jövedelmekért és a lakosság jólétéért?

Számtalan régióban a növekvő K+F ráfordítások nem hoznak automatikusan jelentős és azonnali hatást a gazdasági növekedésre vagy éppen a munkahelyek létrehozására, mivel a technológiai változások, mint a kutatás-fejlesztési tevékenység eredménye, csupán csak egy lehetséges út a regionális jólét növeléséhez. Valójában a régiók többségében nem is a legfontosabb tényező. Ugyanis gazdagságot, illetve regionális növekedést elsősorban a tőke, a munka és a kereskedelem képes generálni. Kevés európai régió érte még el a növekedés határait ezen tényezőket figyelembe véve, tehát a kutatásnak-fejlesztésnek jelentős tartalékaik vannak a termelés hatékonyságának a fokozásában.

Vajon a hasonló adottságú régiók hasonló kutatás-fejlesztéspolitikai intézkedésekkel rendelkeznek? Ha a kutatás-fejlesztési befektetések hatása különböző mértékű a különböző régiókban, akkor azt várnánk, hogy a régiók kutatás-fejlesztéspolitikai intézkedései a régiók technológiai-gazdasági adottságaihoz igazodnak. Ezt a feltételezést erősíti az a tény, hogy meglehetősen heterogén a több mint kétszáz európai régió mérete, lakosainak száma, társadalmi-gazdasági indikátorai, intézményi kompetenciái, költségvetési helyzete, illetve regionális adószedési jogositványai tekintetében. Ennek következtében jogosan feltételezhető, hogy a hasonló adottságú régiók hasonló kutatás-fejlesztéspolitikai intézkedésekkel rendelkeznek.

A tanulmány további részeiben az alábbi két hipotézis kerül vizsgálatra az említett tizenkilenc regionális esettanulmány alapján:

1. hipotézis: akkor érnek el legnagyobb hatást a különböző kutatás-fejlesztéspolitikai intézkedések, ha azok igazodnak a régió technológiai és gazdasági specializációjához.
2. hipotézis: hasonló régiók hasonló kutatás-fejlesztéspolitikai intézkedésekkel rendelkeznek.

Az esettanulmányok kiválasztásának módszere: az európai régiók típusai

A fenti megállapítások és feltételezések teszteléséhez az európai régiók mintegy tizedét kívántuk felmérni olyan mintavételi eljárás segítségével, ami jól reprezentálja a régiók típusait, illetve a régiók többéves fejlődési perspektíváit. A szakirodalom számos klasszifikációt mutat be, ami a kiválasztott regionális mutatóknak megfelelően különböző méretű és összetételű csoportokat ad eredményül. A vizsgálat kiindulópontját az ERAWATCH Network kutatási jelentése (*Enlarging...* 2005), valamint Clarysse és Muldur (2001) cikke adta. Ez utóbbi cikk a „konvergencia klubok” létezését vizsgálta, ami Verspagen (1997) munkájában kerül elsőként kifejtésre. A „konvergencia klubok” arra a feltételezésre épülnek, hogy az európai régiók között nem uniformizált konvergencia folyamat zajlik le, tehát nem tart minden régió fejlődése a technológiai, illetve a gazdasági vezető régiókhoz. Ehelyett az empirikus vizsgálatok azt a nézetet erősítik, hogy a hasonló technológiai-gazdasági adottságú régiók csoportjai különböző fejlettségi szintekhez közelítenek. A konvergencia tehát a régiócsoportokon belül valósul meg.

Az esettanulmányokra épülő vizsgálat alapjául is ez a megállapítás szolgált: régió típusoknak azokat a „konvergencia klubokat” tekintettük, amelyek szerkezeti hasonlóságokat mutatnak. Ezen régiótípusok fontos jellemzője, hogy különböző gazdasági-társadalmi jellemzőik (például a lakosság száma, képzettségi szint, gazdasági szerkezet) hosszú ideig változatlanok. Mindez pedig jelentős mértékben meghatározza, determinálja a különböző régiótípusokhoz tartozó régiók technológiai tudás előállítására és abszorpciójára vonatkozó kapacitását, illetve azt, hogy hogyan tudják a tudást a termelési folyamataikba integrálni. A korábbi kiválasztási módszerekhez képest az alkalmazott csoportosítás célja az volt, hogy az európai régiók hosszú távon állandó technológiai-gazdasági jellemzői alapján meghatározzuk a régiók típusait, majd ezekből a típusokból 20 régiót úgynevezett kvalitatív esettanulmányokkal alaposabban is megvizsgáljunk.

Első lépésben az európai régiók technológiai-gazdasági jellemzőit tartalmazó adatbázis került kialakításra az EUROSTAT Regio adatbázisa segítségével. Összességében az Európai Unió 25 tagállamának³ 189 régiója (NUTS1 vagy NUTS2 régiója) került az adatbázisba. A kiválasztott 13 mutató az elemzés alábbi két dimenziójához kapcsolódott:

- *tudás előállítási és abszorpció kapacitások* (pl. vállalkozások K+F intenzitása, a K+F output mértéke, a vállalkozások K+F létszáma, képzettségi szint, tudományos és technológiai foglalkoztatottak aránya);
- *gazdasági szerkezet és ipari specializáció* (pl. regionális jövedelem, a régió gazdaságának ágazati specializációja, agglomerációs szint).

Ki kell emelni, hogy az adatelemzés célja az esettanulmányok kiválasztásához alkalmazott régiótípusok meghatározása volt, ennek következtében nem tekinthető olyan elemzési eszköznek, amely átfogó jellemzését adja a régiótípusoknak. A faktorelemzés eredményeképpen⁴ kilenc régiótípus adódott, ami két típus esetében meglehetősen azonos szerkezeti jellemzőket mutatott, így az alábbi hét régiótípust definiáltuk, két altípussal⁵ (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

Az európai régiók típusai és a kiválasztott mintarégiók

1. Alacsony tudás előállítási kapacitással rendelkező régiók	<p><i>1A típus: Domináns mezőgazdasági régiók</i> alacsony jövedelemmel, korlátozott humán tőke erőforrással és relatív korlátozott tudás előállítási kapacitással Mintarégió: <i>Wielkopolskie (PL)</i></p>
	<p><i>1B típus: Diverzifikált agro-indusztriális régiók</i> közepes jövedelemmel, alacsony-közepes humán tőke erőforrással és relatív korlátozott tudás előállítási kapacitással Mintarégió: <i>Norte (PT)</i></p>
	<p><i>2. típus: Turizmusra épülő régiók</i>, ahol korábban a mezőgazdaság dominált és közepes-magas jövedelemmel, korlátozott humán tőke erőforrással és tudás előállítási kapacitással rendelkeznek Mintarégió: <i>Corsica (FR)</i></p> <p><i>3. típus: Újraiparosodó (felzárkózó) régiók</i> alacsony-közepes jövedelemmel, amelyek elsősorban az európai ipar telephely-áthelyezéséből profitálnak, jelentős humán tőke potenciállal rendelkeznek, de még nem kifejtettek a tudás előállítási kapacitásaik Mintarégió: <i>Jihozápad (CZ) és Dél-Dunántúl (HU)</i></p>
2. Közepes tudás előállítási kapacitással rendelkező régiók	<p><i>4A típus: Újjonnan iparosodott régiók</i> közepes jövedelemmel, közepes-magas humán tőke erőforrásokkal, alacsony-közepes tudás előállítási kapacitásokkal Mintarégió: <i>Sicily (IT), Crete (EL) és Andalusia (ES)</i></p>
	<p><i>4B típus: Diverzifikált régiók</i> közepes-magas jövedelemmel, közepes-magas humán tőke erőforrásokkal, közepes tudás előállítási kapacitásokkal Mintarégió: <i>Catalonia (ES)</i></p>
	<p><i>5. típus: Átalakuló ipari régiók</i> közöttük számos „ipari körzettel”, amelyek közepes jövedelemmel, közepes humán tőke erőforrásokkal és közepes-magas tudás előállítási kapacitásokkal rendelkeznek Mintarégió: <i>Styria (AT), Carinthia (AT), Scotland (UK), Lorraine (FR), Emilia-Romagna (IT) és Saxony (DE)</i></p>
3. Kiváló tudás előállítási kapacitással rendelkező régiók	<p><i>6. típus: Magas jövedelmű, ipari vezető régiók</i> magas szintű humán tőke ellátottsággal és kitűnő tudás előállítási kapacitásokkal Mintarégió: <i>Bayern (DE)</i></p>
	<p><i>7A típus: Diverzifikált, iparra épülő magas jövedelmű régiók</i>, amelyeknek fejlett a szolgáltató szektora, számos tudás-alapú ágazattal és magas szintű humán tőke ellátottsággal és tudás előállítási kapacitásokkal rendelkeznek Mintarégió: <i>Västsverige (SE), Etelä-Suomi (FI) és Midi-Pyrénées (FR)</i></p>
	<p><i>7B típus: Diverzifikált, szolgáltatás-alapú, magas jövedelmű régiók</i>, kitűnő human tőke ellátottsággal és magas tudás előállítási kapacitásokkal (fővárosi agglomerációk, konurbanizációk) Mintarégió: –</p>

Forrás: A szerző saját szerkesztése.

A fenti csoportosításnak megfelelő régiótípusokból 19 régió került kiválasztásra. A 15 ország egy vagy két régióját bemutató egységes szerkezetű esettanulmányokat az ERAWATCH Network-höz kapcsolódó kutatóintézetek készítették. Az esettanulmányok száma és részletezettsége lehetőséget nyújtott a kutatás-fejlesztési, illetve innováció-politikához kötődő különböző problémák és megközelítések azonosítására, valamint azok régiótípusok szerinti összehasonlítására. A következőkben röviden bemutatásra kerülnek a fontosabb megállapítások és régiótípusok szerint a kutatás-fejlesztési, illetve innováció-politikai következtetések.

Azonosított kutatás-fejlesztési gyakorlatok a kiválasztott régiókban

Mezőgazdasági és agro-indusztriális régiók

Ehhez a 25 régióból álló csoporthoz többnyire az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozott kelet-közép-európai, valamint dél-európai régiók tartoznak, amelyek regionális GDP-je a 25 tagállam átlaga alatti, de sok kelet-európai régió esetében annak is csak a fele. A kutatás-fejlesztési ráfordítások még ennél is alacsonyabbak. Az állami kutatóhelyek adják a kutatási kiadások nagyobb hányadát, és az ezekben a régiókban tevékenykedő vállalkozások K+F célú kiadásai nagyon alacsonyak, jellemzően nem is rendelkeznek dedikált kutatás-fejlesztési egységgel. A szabadalmi aktivitás alig észlelhető.

Ezekben a régiókban a kutatás-fejlesztési politika a K+F tevékenység tudatosítását és prioritásként kezelését jelenti a regionális fejlesztési stratégiákban (pl. a lengyel Wielkopolskie régióban). Az utóbbi években egyre erőteljesebben megjelenik a politikai döntéshozók megnyilatkozásaiban is a K+F tevékenység folytatásának ösztönzése, hangsúlyozva, hogy legalább néhány kutatási területen érdemes ki- vagy továbbépíteni a kutatási kapacitásokat. A humán tőke fejlesztése a kutatás-fejlesztési politika központi kérdése ezekben a térségekben. Lényeges az abszorpciós kapacitások fejlesztése, amelyek nélkül nem várható jelentősebb mértékű K+F aktivitás az üzleti szférában sem. Mindemellett nem meglepő, hogy legsikeresebben az állami kutatás-fejlesztési kapacitások fejlesztése valósult meg a csoporthoz tartozó régiókban. Különösen a felsőoktatási K+F ráfordítások és a különböző K+F együttműködések növekedtek (pl. a portugál Norte régióban).

A csoport régióiban általánosan gyengék a kutatás-fejlesztési együttműködések és kapcsolatok. Mindez a gazdasági szerkezettel és a K+F intézmények specializációjával magyarázható. A helyi vállalkozások és a K+F intézmények egyáltalán nem vagy nem kielégítő módon működnek együtt. Ezt a problémát igyekeznek orvosolni a különböző együttműködések támogató programok, amelyek egyre népszerűbbek e régiókban. Hatásukat azonban nem sikerült még azonosítani, mivel azok jellemzően hosszabb távon alakulnak ki és feltételezhetően hozzájárulnak az együttműködést hagyományosan elkerülő szervezetek közötti interakciók számának bővüléséhez, ami egy jól működő regionális innovációs rendszer egyik legfontosabb alapfeltétele.

Turizmusra épülő régiók

Az európai régiók klaszterelemzése során csupán nyolc elemű lett a turizmusra épülő régiók csoportja, amelyre az európai átlaghoz közeli regionális GDP, ugyanakkor nagyon alacsony K+F ráfordítások jellemzőek. A közintézmények dominálják a kutatási infrastruktúrát, mivel ezekben a régiókban kisszámú vállalkozás folytat K+F tevékenységet, amelyek ráfordításai több régió esetében szinte elhanyagolható nagyságúak, szabadalmakat pedig alig jegyeznek.

Az előző csoporthoz hasonlóan, a turizmusra épülő régiók esetében is az a nézet alakult ki a politika formálói között, hogy érdemes bizonyos kutatás-fejlesztési kapacitásokat kiépíteni ezekben a régiókban is. Az elmúlt évtizedekben ennek megfelelően számos közösségi beruházás történt a tudástermelő bázis növelése érdekében, de ezek hatása nem gyűrűzött tovább a magánszektorba, vagyis a vállalkozások nem hoztak létre a közösségi szektorhoz mérhető jelentőségű kutatási és innovációs kapacitásokat. Mindennek a hatása megfigyelhető a K+F ráfordítások és K+F személyzet fluktuációjában, aminek alakulása jól követi a közösségi finanszírozási ciklusokat. Részben sikerült elérni, hogy az egyetemeken és a közösségi kutatóintézetekben folyó tevékenység kapcsolódik a régiók gazdasági specializációjához. Például a francia Korzika régió esetében az derült ki a kutatáshoz kapcsolódóan készített esettanulmányból, hogy a tudásbázis olyan irányban fejlődött, ami alternatív lehetőségeket nyújt a hagyományosan erős turizmus mellett. Ilyen területet jelent például az élelmiszer-feldolgozóipar, az öntözéses gazdálkodás és a megújuló energiák fejlesztésének a támogatása.

Ki kell azonban emelni, hogy az elmúlt évtizedekben megvalósított fejlesztések ellenére érdemben nem változott ezen típusú régiók gazdaságszerkezete, és továbbra is meglehetősen gyenge vállalkozásaik új kutatási eredmények iránti abszorpciós kapacitása, ami alapvetően akadályozza a vállalkozások és a kutatási szféra közötti kapcsolatok fejlesztését. Nem célja egy esettanulmányokon nyugvó elemzésnek messzemenő következtetéseket levonni egy-egy régiótípus hosszabb távú fejlődési perspektíváira vonatkozóan, de nem éppen optimista jövőt vetített előre a Korzika régiót bemutató szerző. Rámutatott ugyanis arra, hogy a számos közfinanszírozású kutatóhely és a magán szféra közötti együttműködések kialakulását célzó intézkedésnek és súlyos euró milliók elköltésének hatása meglehetősen szerény maradt. A technológia transzferre helyezett fókusz azonban adekvátnak tűnik és bízni kell abban, hogy a régió vállalkozásai hosszabb távon növelni tudják kutatási ráfordításaikat.

Újraiparosodó régiók

Az ipari „felzárkózó” régiók alkotják a harmadik régiótípust, melyek az európai ipar áttelepülésének haszonélvezői, és európai összehasonlításban alacsony-közepes jövedelemmel és jelentős humán erőforrásokkal rendelkeznek. Ehhez a csoporthoz tartozó 20 régió GDP-je nem éri el az európai átlag felét, és hasonló igaz a K+F inten-

zításukra is. A csoporthoz tartozó régiók tipikusan Magyarországon, Csehországban, Szlovákiában és Lengyelországban találhatók, ahol központosított a kutatás-fejlesztési irányítási rendszer és a régiók szerepe nem meghatározó a kutatás-fejlesztési politikák alakításában. A gazdasági szerkezetükben domináns az alacsony, illetve közepes technológia intenzitású szektorokhoz kapcsolódó ipari termelés, míg a csúcstechnológiai ágazatok elsősorban az újonnan letelepült multinacionális cégeknek köszönhetők. Az évtizedes, esetenként évszázados ipari hagyományok, a régiók tudásbázisa és az ipari igények közötti összhang, a magas abszorpciós képességek és a humán erőforrás minősége különbözteti meg a csoport régióit a korábban említett típusoktól.

Ezeknek a régióknak általában erős kutatási intézményeik vannak, legalábbis nemzeti szinten, melynek következtében a kutatás-fejlesztésre irányuló politikai intézkedések ennek az infrastruktúrának a fenntartását és továbbfejlesztését célozzák. Megfigyelhető az is, hogy a letelepült multinacionális vállalatok aktív kutatási együttműködésekkel alakítottak ki a régióban található közfinanszírozású kutatóhelyekkel, valamint saját maguk is létrehoztak kutató-fejlesztő központokat. A hálózatok és klaszterek fejlesztését szolgáló programok (pl. a cseh Jihozapad régióban) sikeresnek tekinthetők, hiszen a helyi vállalkozások és a tudásintézmények ki tudtak alakítani különböző együttműködésekkel. Természetesen a külföldi vállalkozások alapjaiban még mindig a saját technológiai képességeikre építenek, amelyet a régió kívüli központokból hoznak. Ennek következtében korlátozott „tovagyűrűző” (spill-over) hatással lehet számolni a regionális gazdaság igényei és a tudásbázis kínálata közötti eltéréseknek köszönhetően. Például a mérnöki területeken jelentkező kutatási kapacitások hiánya jelentősen akadályozhatja az iparszerkezet modernizációját, amire a magyar Dél-Dunántúl régió egy tipikus példa. Ebben a régióban ugyanis jól megfigyelhető a tudásbázis és a gazdaság specializációja közötti eltérés, amit hálózatok kialakítását elősegíteni hivatott intézkedések sem tudtak oldani. A gazdasági szereplők inkább interregionális együttműködésekkel alakítottak ki más régiókban található tudományos műhelyekkel, így a helyi klaszterkezdeményezések sikere korlátozottnak tekinthető. Mindemellett eredményesnek értékelhetők a spin-off vállalkozások létrehozását szolgáló programok, valamint a regionális tudásközpontok létesítése, amelyek hatékony menedzsmenttel képesek elősegíteni az egyetemi-ipari együttműködések fejlesztését.

Újonnan iparosodó és diverzifikált régiók

A második legnépesebb csoporthoz 39 régió tartozik, amelyek további két alkategóriába sorolhatók. A fejlettebb csoport magában foglalja a spanyol Katalónia és Madrid régiókat, amelyek egy főre jutó GDP-je az uniós átlag feletti, miközben a K+F ráfordítások nem érik el a közösségi átlagot. A kutatási ráfordítások meghatározó része a vállalati szektorhoz köthető, ami Katalónia esetében meghaladja a 66%-ot. A másik alkategóriához tartozó régiók esetében mind a GDP, mind a K+F ráfordítások mértéke alacsonyabb az uniós átlagnál, például a spanyol Andalúzia és az olasz Szicília eseté-

ben. Az állami kutatási-fejlesztési ráfordítások jóval meghaladják a vállalati K+F kiadásokat, amelyek mértéke jelentősen elmarad az európai átlagtól.

E csoporthoz tartozó régiók kutatáspolitikai kihívásainak számbavételénél nem lehet eltekinteni attól a tényről, hogy jelentős eltérés mutatkozik az állami és a magán tudásbázis szerkezete között. Az andalúz, a krétai és a szicíliai esettanulmányokból kiderül, hogy az egyik legfontosabb kihívás az állami kutatási infrastruktúra újráfókuszálása, ami jobban figyelembe veszi a magánszektor igényeit, különösképpen az azt domináló kis- és középvállalkozások, az alacsony-közepes technológiájú cégek sajátosságait. A kutatáspolitikai tiszttában van a régió erősségeivel és hiányosságaiival, melynek tudatában olyan intelligens megoldásokat javasol, amelyek potenciálisan orvosolni tudják a helyzetet.

Azokban a régiókban, ahol a kutatási ráfordítások jelentősebb mértékűek, a kutatáspolitikai döntéshozói ígéretes területekre igyekeznek koncentrálni a forrásokat. Ilyen terület a vizsgált régiók esetében az élelmiszer-feldolgozás, vízi állatok és növények termesztése („aquaculture”). Természetesen számos olyan terület van, ahol a tudástermelés és a gazdasági specializáció nem feltétlenül fedi egymást. Kréta esetében példát jelent erre az anyagtechnológiára, elektronikára és asztrofizikára való tudományos specializáció, valamint a biomedicina és az információs technológiák megjelenése a kutatási prioritások között Andalúziában és Sziciliában. Jellemzően széles körű, jól kiépített diffúziós infrastruktúra működik ezekben a régiókban, és többnyire évtizedes tapasztalatokkal rendelkeznek az egyetemi technológiatranszfer szervezetek és tudományos parkok üzemeltetésében. Mindennek ellenére a hálózati együttműködéseknek és a különböző klaszter programoknak a hatása korlátozott, mivel a helyi szereplők alacsony abszorpciós kapacitása megakadályozza a tovagyrúzó hatások („spill-over”) megjelenését a regionális gazdaság más részeiben.

Átalakuló ipari régiók

A klaszterelemzés során ez az ötödik régiótípus adódott a legnagyobb méretűnek, amihez 66 régió tartozik. Mind a GDP, mind a kutatás-fejlesztési ráfordítások tekintetében az európai uniós átlagnál jobb pozícióban lévő régiókról van szó, amelyek esetében a vállalati szektor a kutatási kiadások meghatározó finanszírozója. Fontos jellemzője a csoporthoz tartozó régióknak, hogy szerkezeti váltáson estek át, vagy annak a folyamatában vannak. Ipari szerkezetükben a közepesen technologia-intenzív vállalkozások a meghatározóak, de a csúcstechnológiai ágazatok részese-dése is növekszik, például az osztrák Stájerország és a német Szászország esetében.

Meglehetősen erős és kiterjedt állami tudásbázissal rendelkeznek, amelyben megtalálhatók a több évszázados hagyományokkal rendelkező egyetemek és az utóbbi évtizedekben alapított kutatóintézetek, illetve azok hálózatai. Ezzel szemben a vállalati kutatás-fejlesztés mértéke a nemzeti és az európai uniós átlag alatti. A csoporthoz tartozó régiók szinte mindegyike alapos gazdasági átalakuláson ment át, még mindig jelentős a hagyományos („low-tech”) iparágak aránya és szerepe. Tudás diffú-

ziós intézményrendszerük, technológiatranszfer szervezeteik fejlettnak tekinthetők, habár azok fókusza és hatékonysága a vizsgált esetekben jelentős eltéréseket mutat.

A kutatópolitikai intézkedések elsősorban a tudományos bázis erősítésében voltak sikeresek, aminek eredményeképpen elmondható, hogy a csoport régióinak kutatási specializációja jól igazodik a gazdaság- és iparszerkezethez. Mindemellett vannak olyan területek is, különösképpen egyes egyetemi kiválósági központok, amelyek nem kapcsolódnak a helyi gazdasághoz. Két jellemző példa erre Skócia és a francia Lorraine esete, ahol a nem kielégítő helyi kereslet miatt, az egyetemek erős nemzetközi kapcsolatokat építettek ki. Szászországban a tudástermelési infrastruktúra és a régió gazdasági specializációja összhangban van az utóbbi években nem kevés konfliktussal és áldozattal járó szerkezetváltási programjoknak köszönhetően. A kutatás-fejlesztés politikák néhány, jelentős jövőbeni növekedési lehetőséget rejtő kiemelt technológiai területre fókuszálnak. Az állami kutatási szektor expanziója Németország újraegyesítését követően rendelkezésre álló nagyszámú és magasan képzett technikai és K+F személyzet miatt következhetett be, ami azután elősegítette a jelentős mértékű ipari befektetéseket a régióba. Továbbá, az állami kutatási infrastruktúra fejlesztése a jelenlegi gazdasági tevékenységek szerkezetét követte, ami lehetővé tette különböző klaszterek kialakulását.

Magas jövedelmű, ipari vezető régiók

A hatodik típushoz tartozó régiók meglehetősen egyediek, a nyolcelemű csoportot jobbra német régiók alkotják, mint például Bajorország, Baden-Württemberg, Észak-Rajna-Weszfália, valamint a holland Észak-Brabant. Egyik fontos közös jellemzőjük, hogy olyan európai nagyvállalatok központjainak adnak helyet, mint például a Daimler, Siemens, BMW vagy a Philips. A regionális GDP-jük és a kutatás-fejlesztési ráfordításaik is magasabbak az európai átlagnál. A csoport mindegyik régiója erős és széleskörűen kiépített tudástermelési kapacitásokkal és kiváló kutatási infrastruktúrával rendelkezik, illetve mind az állami, mind a magán szektor humán tőkéje kimagasló színvonalú. Elismerően kell szólni a tudás diffúziós kapacitásokról is, hiszen számos intézmény épített ki a régió határokön túli szolgáltatásokat, és hatékony segítséget nyújt a gazdasági szereplők technológia transzfer tevékenységének elősegítéséhez.

A csoporthoz tartozó régiók hosszú ideje rendelkeznek kutatás-fejlesztés politikai jogszabályokkal és sikeres programokkal. E területen élvezett autonómiájuk magas fokú szabadságot ad számukra különböző instrumentumok bevezetésére, amit hatékonyan működtetnek. Nem próbálnak kiemelni különböző ágazatokat, éppen úgy támogatják a hagyományos termelő iparágakat, mint a csúcstechnológiához tartozó területeket, valamint tudás-intenzív üzleti szolgáltatásokat. Összegzőképpen azt lehet mondani, hogy e régiók koherens politikai filozófiája, vagyis az „erősek erősítése” úgy kerül megvalósításra, hogy számos egyéb jövőorientált kutatás-fejlesztési terület támogatására is futja a rendelkezésre álló pénzügyi eszközeikből.

Diverzifikált ipari és szolgáltatás-alapú, magas jövedelmű régiók

Ehhez a csoporthoz is két alkategória tartozik 11, illetve 12 régióval. Az az alapvető különbség közöttük, hogy míg a 7/A típus régióiban fontos szerepe van a termelő ágazatoknak (például a francia Midi-Pyrénées és Rhône-Alpes, valamint a svéd Västsverige), addig a 7/B alcsoportoz magasan diverzifikált szolgáltatásokra épülő fővárosi agglomerációk, konurbanizációk tartoznak, mint a Párizst magában foglaló Ile-de-France, London, Stockholm vagy Berlin. Ehhez a csoporthoz tartozó régiók mindegyike magasan az európai átlag feletti jövedelemmel rendelkezik, sőt itt szerepel a leggazdagabb régió, Belső-London is.

Magas és kiváló a humán erőforrás ellátottságuk, valamint a tudástermelő kapacitásuk. Hosszú ideje haszonélvezői a hosszú távú ágazati támogatási politikáknak, amelyek az 1980-as évekig, de több esetben egészen az 1950-es évekig, sőt a két világháború közötti / előtti korszakig nyúlnak vissza. Egyes régiók jelentős mértékben profitáltak a decentralizációból és a nagyvállalatok telephely-áthelyezési döntéseiből (pl. a francia Midi-Pyrénées és bizonyos tekintetben Bajorország is). A kutatás-fejlesztési politikáknak sokéves tradíciója van, melynek eredményeképpen jelentős mértékű és átfogó programokkal segítik a regionális gazdaság szereplőit. Ennek következtében azt mondhatjuk, hogy a tudástermelési bázis és a gazdaság specializációja egybe esik, jól fejlettek és intenzívek a tudományos-ipari kapcsolatok. Több tényezőt is fel lehet sorolni, ami lényeges szerepet játszik a tudományos és gazdasági specializáció összhangjában. Ezek között első rangú az állami kutatóhelyek, különösen az egyetemek és a különböző gazdasági szereplők szoros és intenzív helyi, illetve nemzeti szintű együttműködése.

Tipikusán jól szervezettek és megfelelő mértékben finanszírozottak ezekben a régiókban a klaszterkezdeményezések, a hálózatépítési programok és az együttműködésre épülő technológiai programok mind a csúcstechnológiai, mind a közepesen technológiai-intenzív ágazatokban. Sok esetben ezeknek a hálózatoknak és a klasztereknek a sikere áll a régiók magas gazdasági teljesítménye mögött. Mindezek ellenére azt is el kell mondani, hogy egyes esetekben a sikeres együttműködések és networking csak egy-két gazdasági tömörülésre, klaszterre vonatkozatható, valójában ezeken nyugszik a regionális gazdaság sikere. Különösen igaz ez a svéd Västsverige és a finn Etelä-Soumi régiók esetében. Míg az első a Scania gyár köré települő hálózatokra, addig a második a Nokia körül kiépült beszállítókra alapozza sikerét. Ebben a vonatkozásban ki kell emelni a nemzeti támogatási politikák szerepét, amelyek elősegítették a meglévő struktúrák konszolidációját. Érezve a magas fokú ágazati függőséget, az utóbbi időkben azonban ezekben a régiókban is sokkal hangsúlyosabban szerepel a kis- és középvállalkozások bevonásának támogatása különböző kutatás-fejlesztési projektekre. Korai még ezeknek a programoknak a sikerét értékelni, annyi azonban elmondható, hogy rövid távon nem valószínű jelentősebb szerkezeti változások megvalósítása, azok kifutásához sok évre, évtizedre van szükség.

Tanulságok a kutatás-fejlesztés érdekeltjei, döntéshozói számára

Az esettanulmányok segítségével vizsgált régiók fent bemutatott tipizálása alapján levonhatjuk a következtetést, hogy az európai régiók típusai nemcsak a gazdasági-társadalmi jellemzőik (azaz a csoportosítás alapjául szolgáló mutatók, mint például a regionális jövedelem, humán erőforrás ellátottság és tudástermelési kapacitások) alapján különböznek, hanem a kutatás-fejlesztési politikáik alakítása, szervezése és megvalósítása terén is alapos eltéréseket mutatnak. Hozzá kell ehhez tenni még azt is, hogy Európa-szerte más és más a „régiók filozófiája”, azaz a régiók szerepe, ami történelmi determinációk és évek hosszú sora alatt alakult ki. A vizsgálat egyik fontos tanulsága, hogy a politika alakítóinak tudatában kell lenni azzal, hogy egyes politikai célkitűzéseknek, nevezetesen a kutatás-fejlesztési kiadások 3%-ra növelésének és az ahhoz kapcsolódó programoknak a hatása jelentős eltéréseket mutathat a különböző régiókban. A hosszú távú hatások ugyanis jelentős mértékben függenek a régiók technológiai-gazdasági fejlettségétől, amit ráadásul többszintű és sokszereplős perspektívában kell szemlélni. Mindez azt jelenti, hogy a kutatás-fejlesztési ráfordítások növelése szépen mutat a nemzeti célkitűzések elérése tekintetében, de ennek ellenére kevésbé fejlett régiótípusokban nem sok hatással vannak a regionális gazdaság fejlődésére. A vizsgálat egyik fontos következtetése, hogy nem ajánlott az Európai Unió régióiban uniformizált programok („one-size-fit-all”) megvalósítása, vagy a kutatási rendszer statikus hozzáigazítása a regionális gazdaság szükségleteihez. Sokkal inkább dinamikus rendszerekként kell felfogni a régiókat, amelyekben sok-sok apró finomhangolás, a programok prototípusainak kikísérletezése és az adott régióban, régiótípusban a legjelentősebb hatást elérő programok megvalósítása járulhat hozzá leginkább a regionális gazdaságok fejlődéséhez.

A regionális esettanulmányok kvalitatív elemzése alapján egyrészt a regionális technológiai-gazdasági sajátosságok megjelenése a különböző kutatás-fejlesztési és innovációs politikai megközelítésekben, másrészt az európai kutatás-fejlesztési és innovációs programok hasonlósága témakörökhöz kapcsolódó tanulságok vonhatók le.

A különböző kutatás-fejlesztési és innovációs programok hatása

Viszonylag kevés vizsgált régióról mondható el, hogy kifejezetten sikeresek a megvalósított kutatás-fejlesztési és innovációs programjaik, habár nem lehet mindig egyértelműen eldönteni, mennyiben függ össze a helyi gazdasági közösség sikere a különböző állami programokkal. Hasonló igaz a dinamikusan fejlődő klaszterekre, hiszen azok esetében sem lehet egyértelműen bizonyítani az állami szerepvállalás hatását, vagy azt, hogy mi történt volna annak hiányában. Mélyebb specifikus vizsgálatok hiányában annyit azért ki lehet jelenteni, hogy az állami programok jelentős segítséget tudnak nyújtani, de nincs szükség általános „jó gyakorlatok” minden régióban történő megvalósítására, sokkal inkább a bevált programok finomhangolása,

a regionális peremfeltételeknek és jellemzőknek megfelelő adaptációja tud jelentős pozitív változást elérni.

Bajorországban és a francia Midi-Pyrénées régiókban sikeresnek tekinthető a kutatás-fejlesztési politika, ami támogatta az ágazati diverzifikációt, míg a szintén sikeresnek tekinthető svéd Västsverige és a finn Etelä-Soumi régiókban továbbra is meghatározó a gazdaság monostrukturális jellege, így a diverzifikációt ösztönző politika nyitott kérdés maradt egyelőre. Ugyanakkor a francia Midi-Pyrénées és bizonyos mértékben a svéd Västsverige régió további csúcstechnológiai tevékenységeket és vállalkozást igényel, a finn Etelä-Soumi jelentős mértékben tud profitálni a közepesen csúcstechnológiai gyártásból.

A kutatás-fejlesztési és innovációs programok regionális hatását tekintve a legkritikusabb tényezőnek az *erősségekre való fókuszálás* tekinthető. Másképpen azt is mondhatjuk, hogy a szétaprózott, kritikus tömeget el nem érő programok hatása elenyésző a régiók innovációs képesességeire. Ugyanakkor meglehetősen bonyolult és kockázatos vállalkozás az endogén erősségekre való koncentráció, ami ráadásul a különböző régiótípusokban eltérő nehézségű feladatot, illetve kihívást jelent, hiszen más és más kezdeti adottságaik és kapacitásaik vannak ezeknek a térségeknek. Mindennek ellenére a különböző kutatás-fejlesztési és innovációs erőfeszítések és programok koncentrációja vezethet jelentősebb regionális hatáshoz. A vizsgált régiók esetében azonban az akciók és erőforrások koncentrációja mellett a kutatás-fejlesztési ráfordítások mértéke is fontos szempontot jelent a kritikus tömeg elérése érdekében. Például a finn Etelä-Soumi és a svéd Västsverige régiók egyértelműen profitáltak ennek a megközelítésnek az alkalmazásából, ami lehetővé tette számukra a nemzetközi kiválósági pozíció elérését a kiválasztott technológiai területeken.

A hagyományos iparágakra épülő, kevésbé tudás-intenzív, gazdasági bázisokat tekintve is kevésbé fejlett (pl. mezőgazdasági termények feldolgozására, turizmusra épülő) régióknak tudatában kell lenni annak, hogy a jelentősebb kutatás-fejlesztési források is csak korlátozott rövid, illetve középtávú hatással járnak. A kutatások tapasztalatai alapján el kell fogadni ezeknek a régióknak – bármennyire is vonzó cél lehet a tudás-alapú régió létrehozása –, hogy ha a gazdasági szereplők nem végeznek kutatás-intenzív tevékenységeket, akkor a hirtelen és jelentős mértékben növekvő kutatás-fejlesztési forrásokat nem tudják hatékonyan hasznosítani, abszorbeálni. A vizsgált régiókban több helyen jöttek létre olyan kutatóintézetek, amelyek nem állnak kapcsolatban a regionális gazdasággal és „sivatagi katedrálisokként”, önálló működési elvek és logika szerint működnek. Valószínűsíthető, hogy az ilyen, sok esetben presztízs beruházások nem töltik be a várt szinergikus szerepet a különböző gazdasági szereplőkkel. Egyik prominens példa az elmondottakra a görög Kréta régióban még az 1980-as években létrehozott Foundation for Research and Technology Hellas (FORTH), amely a görög kormányzat kutatás-fejlesztési decentralizációs terveinek megfelelően került megalapításra és nőtte ki magát a legnagyobb görög állami kutatóközponttá. Világhírű és kiváló nemzetközi kapcsolatokat ápoló kutatói számos együttműködést valósítanak meg különböző külföldi kutatóintézetekkel. Az elmúlt három évtized során azonban nem sikerült elérni, hogy a helyi

gazdasági szereplők jelentősebb együttműködésekkel kapcsolódjanak a lézer asztrofizika, anyagtechnológiai és biotechnológiai kutatásokhoz, így a központ megítélése továbbra is kérdéses. Mindenesetre a nemzetközi tudósok szívesen utaznak Krétára a különböző konferenciákra és kutatási megbeszélésekre, amiből legalább a helyi idegenforgalom és vendéglátás részesül.

A kutatás-fejlesztési és innovációs programok hasonlósága

A regionális technológiai-gazdasági rendszerek számos erősséggel és gyengeséggel rendelkeznek, vannak bizonyos korlátaik, hiányosságaik és a regionális autonómiájuk is különbözik. Ebből következően nem meglepő, hogy a különböző típusú régiók kutatás-fejlesztési és innovációs programjai jelentős mértékben eltérnek egymástól. Azonban az esettanulmányokon nyugvó elemzésünk alapján nem tudtuk bizonyítani azt az előzetes feltevésünket, hogy az azonos típusú régiók hasonló kutatás-fejlesztési programokkal („policy mix”) dolgoznak. Sok esetben hasonló technológiai-gazdasági adottságú régiók különböző politikai célkitűzéseket igyekeznek megvalósítani, ami azonban nem szolgál magyarázatul arra, hogy miért teljesítenek jobban egyes régiók ugyanolyan programokkal. Mindebből arra következtethetünk, hogy a jobb teljesítmény sokkal inkább függ a helyi technológiai-gazdasági adottságoktól, a kutatás-fejlesztésre és innovációra fordítható erőforrások mértékétől, a nemzeti és a történelmi kontextustól, semmint a programok összetételétől, azaz a policy mix-től.

Mindenesetre a vizsgálat rávilágított arra, hogy a politikai döntéshozóknak és a kutatás-fejlesztés érdekeltjeinek fontos tisztában lenni egyrészt a különböző regionális technológiai-gazdasági helyzetek kutatás-fejlesztési programok hatékonyságára gyakorolt hatásával, másrészt a különböző lehetséges fejlődési utakkal, opciókkal. Nem lehet azonban eltekinteni attól a ténytől, hogy az Európai Unióban csak néhány régióknak van több évtizedre visszatekintő regionális kutatás-fejlesztési és innovációs politikai gyakorlata és tapasztalata, míg a többség különböző utak kikísérletezésével próbálkozik. A dél-európai, valamint kelet-közép-európai régiók csak az utóbbi években, éppen az európai uniós programok hatására fedezték fel a tudományos- és innovációs politikák regionális szintű jelentőségét. Különösen fontos szerepet játszottak ebben az Európai Bizottság által az 1990-es évek közepétől indított RITTS/RIS/RIS+ programok⁶, illetve a Strukturális Alapok utóbbi időben megjelenő kutatás-fejlesztésre vonatkozó prioritásai.

Megállapítható tehát, hogy a regionális technikai-gazdasági rendszernek el kell érni egyfajta fejlettségi szintet, hogy meg lehessen határozni a kutatás- és innovációs-alapú regionális fejlesztések fókuszát, amelyek jelentősebb hatást tudnak elérni. Amíg a regionális felzárkóztatás és kohézió jelenti a politikai prioritást, hasznosabb a kritikus tömegű regionális kutatás-fejlesztési tevékenységek elérése, mint egy erősen szelektáló megközelítés alkalmazása, ami később túlságosan szűknek, vagy korlátozóznak bizonyul.

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a minden helyzetben alkalmazható egyenmegoldások és programok ("one-size-fits-all") nem vezetnek a kívánt célhoz, ahogy arra a szakirodalom is rámutat⁷. Abban lehet bízni, hogy a politikai döntéshozók és a döntés-előkészítők is belátják, hogy olyan intézkedésekkel és programokkal tudják elérni a kívánt hatást, amelyek igazodnak a regionális technikai-gazdasági adottságokhoz és figyelembe veszik a különböző régiótípusok sajátosságait.

Jegyzetek

- ¹ A cikk alapjául az alábbi publikáció szolgál: Döry Tibor (2008) RTD policy approaches in different types of European regions. Technical Report EUR 23366 EN. Sevilla, European Commission Directorate General Joint Research Centre Institute for Prospective Technological Studies. http://erawatch.jrc.ec.europa.eu/erawatch/export/sites/default/galleries/migration_files/rtd_policy-APPROACHES.pdf
- ² Az esettanulmányokat az ERAWATCH Network Asbl. partnerei készítették egységes tematika alapján. Az esettanulmányok az alábbi helyen érhetők el: http://erawatch.jrc.ec.europa.eu/erawatch/opencms/information/reports/reg_level/?country=-1
- ³ Az adatbázis nem tartalmazta az Európai Unióhoz 2007-ben csatlakozott Románia és Bulgária régióit.
- ⁴ A faktorelemzésben közreműködött George Chorafakis PhD hallgató.
- ⁵ Az adatbázis összeállításával és a klaszterelemzéssel kapcsolatos részleteket a "Specific analysis on the regional dimensions of the 3% Action Plan", DG JRC IPTS, 2007 kézirat tartalmazza.
- ⁶ Részletesebben lásd Döry (2005).
- ⁷ Tödtling–Trippel (2005) ad kiváló áttekintést a témáról.

Irodalom

- Clarysse, B.–Muldur, U. (2001) Regional cohesion in Europe? An analysis of how EU public RTD support influences the techno-economic regional landscape. – *Research Policy*. 30. pp. 275–296.
- Döry T. (2005) *Regionális innováció-politika: Kihívások az Európai Unióban és Magyarországon*. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Döry, T. (2008) *RTD policy approaches in different types of European regions*. Technical Report EUR 23366 EN. European Commission Directorate General Joint Research Centre Institute for Prospective Technological Studies, Sevilla. http://erawatch.jrc.ec.europa.eu/erawatch/export/sites/default/galleries/migration_files/rtd_policy-APPROACHES.pdf
- Enlarging of the ERA: Identifying priorities for regional policy focusing on research and technological development in the New Members States and Candidate Countries*. (2005) Final Report. Fraunhofer ISI, MERIT. http://www.edis.sk/ekes/regions_finalreport_300505.pdf
- Specific analysis on the regional dimensions of the 3% Action Plan*. (2007) European Commission Directorate General Joint Research Centre Institute for Prospective Technological Studies.
- Tödtling, F.–Trippel, M. (2005) One size fits all? Towards a Differentiated Regional Innovation Policy Approach. – *Research Policy*. 34. pp. 1203–1219.
- Verspagen, B. (1997) *A global perspective on technology and economic performance*. Paper presented at the NATO Workshop, Quantitative Studies for S&T Policy in Economies in Transition, 23-25 October.

A TÉRGAZDASÁGTANI MODELLALKOTÁS KÉT ÚTJA: THÜNEN ÉS KRUGMAN

DUSEK TAMÁS

Jelen tanulmány két olyan telephelyelmélet módszertanával foglalkozik, amelyek tartalma jól ismert, módszertana azonban többnyire nem tárgyalt vagy félreértett, nevezetesen Thünen és Krugman elméleteivel.

Thünen

Thünen területhasználati modelljének módszertana

Thünent valamennyi regionális gazdaságtanról szóló monográfia, így Lengyel Imre és Rechnitzer János „Regionális gazdaságtan” (*Lengyel–Rechnitzer* 2004) című munkája is, mint a regionális gazdaságtan alapítóját említi meg. Thünen Elszigetelt állam című könyve csaknem 700 oldalas. Ebből az alapmodell feltevéseit ismertető első oldal és a 387-ik oldal (az 1930-as német kiadás oldalszáma alapján) ábrája lehet ismerős azoknak, akik nem olvasták a könyvet, csak a különféle, többnyire már nem is Thünen eredeti művére, hanem az interpretációk interpretációira hagyatkozó összefoglalásokat ismerik. Jelen tárgyalás során Thünen eredeti művét veszem alapul, és kitérek az interpretációk egyes elemeire is, amelyek Thünen félremagyarázását jelentik.

Thünen egyik célja a mezőgazdasági termékek áralakulására befolyást gyakorló tényezők és a térhasználat, a földművelés adott földterületen gazdaságilag optimális alakulásának a termékek fizikai jellemzőin és szállítási költségein alapuló magyarázata volt. Thünen teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy modellje egy olyan idealizáció, amely nem a valóságot írja le, hanem a leírni kívánt jelenséget a valóság néhány lényeges elemét változóznak kiválasztva idealisztikus formában közelíti, hogy a későbbiek folyamán egyre több, korábban figyelembe nem vett tényező vizsgálatba történő bekapcsolásával egyre pontosabb magyarázatot szolgáltatson. Thünen így ír az idealizáció veszélyeiről:

„A valóságtól való elvonatkoztatás (absztrakció), amely nélkül nem lehetséges tudományos ismeretekhez jutni, kétféle veszélyt rejt magában, nevezetesen:

1. gondolatban szétválasztunk olyan tényezőket, amelyek a gyakorlatban kölcsönösen hatnak egymásra, és
2. a következtetéseink olyan előfeltevéseken nyugszanak, amelyeknek teljesen világosan nem vagyunk a tudatában, és ezért nem fejezzük ki őket, amiért általánosan érvényesnek tartjuk azt, ami csak ezen előfeltevések fennállása esetén érvényes.

A közgazdaságtan története számos példát szolgáltat minderre.” (Thünen 1930, 407–408)

Thünen utolsó mondatához hozzátehetnénk, hogy a példák száma csak növekedett, elég ha csak a tankönyvi ismeretanyagnak számító, de a térbeliséget helytelenül kezelő vásárlóerőparitás elméletét vagy az optimális valutaövezet elméletét említjük. Thünen minden bizonnyal furcsállná a vásárlóerőparitás elméletének olyan értelmezését, hogy fizikai értelemben ugyanannak a terméknek ugyanazon árúnak kell lennie a tér különböző pontjain, mivel ez a szállítási költség nélküli antirealistikus feltevésből következik csak. Thünen modelljében egy terménynek a város piacán csak egy ára van, de a vidéken a termények ára a szállítási költségek mértékével kisebb lehet (Thünen 1930, 15–16).

Thünen ezen gondolatait nem ismerik a neoklaszikus szerzők, legalábbis a modellépítési gyakorlatuk ezt sugallja. Mint Thünen írja, a modell érvényessége az előfeltevések valóságérvényén múlik. Ezzel szemben a neoklasszikusok gyakorlata alapján bármilyen irreális feltevés használata anélkül engedélyezett, hogy a felvéseknek az elmélet gyakorlati alkalmazhatóságára gyakorolt hatását, a feltevés és a tényleges helyzet közötti kapcsolatot megvizsgálják. Thünen mindezeket a vizsgálatokat maga végezte el, ezért a későbbi korok valóságérvényre vonatkozó kritikái célt tévesztettek. Még az „Elszigetelt állam” első kötetében hatvan oldalon keresztül foglalkozik az elszigetelt állam modellje és a valóság eltéréseivel. Itt megemlíti a következő különbségeket. A valóságban nincs azonos termékenységű föld, nincs olyan nagyváros, amelynek ne lenne folyója, minden államnak több városa van, lehetnek a szállításnak földrajzi akadályai, mint a hegységek, vagy jogi akadályai, mint a vámok. Thünen foglalkozott a föld eltérő termékenységével, megmutatva, hogy a termékenység eltérő volta a távolsághoz hasonló befolyást gyakorol a termelési költségekre és a föld bérleti díjára. A termelés intenzitása is változik a távolság függvényében, a piachoz közel intenzívebb, a piactól távolabb extenzívebb termelési módszerek alkalmazása a racionális. A klíma fontosságát is tárgyalta a termékenység vonatkozásában. Ezen kívül az elszigetelt államot jogilag két önálló államra osztja, és megvizsgálja az állami szabályozás hatását.

Mindezek a tényezők azonban nem érvénytelenítik a távolság hatását, csak bonyolultabbá teszik az összefüggéseket. A távolság és a szállítás kontextusa nyilvánvalóan változott Thünen óta, de az az alapelv, hogy a távolság és a szállítási költségek befolyást gyakorolnak a térhasználatra, a térgazdaságtan örökérvényű alapelve marad. A szállítási költségek történeti változása eltérően érinti a különböző gazdasági tényezőket (az információtovábbítás költségei nagyban csökkentek, míg a fizikai termékeké kevésbé), ami az összefüggéseket szintén bonyolultabbá teszi, és ilyen értelemben még jelentősebbé válik a távolság és a szállítás szerepe.

Thünen modellépítési eljárásának lényegét tehát úgy lehetne összefoglalni, hogy alapmodelljében durván valóságidegen feltevésekkel él, amelyek ugyanakkor mégis elhanyagolható típusú feltevések a modellezni kívánt jelenség, a területhasználat legfőbb vonásai bemutatása szempontjából. A későbbiekben azonban nem feledkezik meg a feltevésekről Thünen, hanem fokozatosan feloldja azokat, közelítve az alap-

modellt a valósághoz. Az alapfeltevések tehát, valóságidegenségük ellenére, a felfedezést, elméletépítést segítik és a jelenség lényegének megértését könnyítik. Ezen túlmenően Thüinen, mint aktív gazdálkodó (a Rostocktól 5 mérföldre fekvő tellowi birtokán) empirikus megfigyelésekkel is igazolta modelljének érvényességét.

Thüinen félreértelmezéséről és inadekvát bírálatairól

Thüinen munkája tehát korántsem egyenlő az ismertetésekben adott leegyszerűsített modellel, ezért az ismertetések leegyszerűsített modelljének bírálata sem egyenlő Thüinen bírálataival. Egyes szerzők a modellt teljesen átértelmezve fosztják meg eredeti értelmétől. Így jár el Samuelson Thüinen születésének 200-ik évfordulóján megjelent tanulmányában (*Samuelson* 1983), amelyben alig lehet ráismerni Thüinen eredeti gondolataira, de modellépítési eljárására (a korlátozó feltevések alkalmazása, majd ezt követően fokozatos feloldása a valósághoz közelítés érdekében) egyáltalán nem. Samuelson úgy ír, hogy Thüinen könyve hosszadalmas és körülményes (intricate), és valahol valaki már biztosan írt a területi modelljéről teljes ismertetést; ő maga egy lecsupaszított változatot mutat be. Ebben a változatban mindössze három termék szerepel, egy városi termék (ruha) és két vidéki termék (zöldség magas szállítási költséggel és gabona alacsony szállítási költséggel). A modell egyik változatában ráadásul a zöldségek termelése nem igényel munkaerőt, csak földet. A modell ezen változatában négy övezet alakul ki Samuelson szerint: az elsőben csak zöldséget termesztenek, a másodikban gabonát és saját célra zöldséget, a harmadikban csak gabonát, amit a várossal ruhára cserélnek, a negyedik zónával pedig zöldségre, a negyedik zónában pedig csak zöldséget termelnek. Samuelson modelljéhez képest Thüinen eredeti modellje nemcsak sokkal több szempontot vett figyelembe, hanem nem élt olyan abszurd feltevésekkel, hogy a zöldségtermesztés nem igényel munkaerőt, így nem is vezetett a térhasználat nyilvánvalóan valóságidegen mintázatához.

A modell Samuelson-féle elferdítésén és az inadekvát kritikákon kívül megfigyelhető az is, hogy Thüinent olyan tényezők figyelmen kívül hagyása miatt bírálják, amelynek magyarázatát modellje eleve nem is célozta. Így az új gazdaságföldrajz képviselőinek, Fujitának és Krugmannak visszatérő kritikája, hogy Thüinen eleve feltételezte a központi hely létezését, és nem foglalkozott annak létrejöttének magyarázatával. „Az egyetlen dolog, amiről von Thüinen modellje sajnálatosan nem sokat mond, a területi gazdaságtan központi kérdése. Vagy had legyenek még pontosabb: ha lényegesnek tartod, hogy megértsed, a gazdaság miért és hogyan kerül el a 'kiskert gazdaságot'¹ akkor von Thüinen modellje egyáltalán nem segít. Ez egyszerűen feltételezi azt a dolgot, amit meg szeretnél érteni: a központi városi piac létezését. Csakugyan, a modell lényege azoknak az erőknek a megértése, amelyek a gazdasági erőket szétszórják a központ körül, a centrifugális erők, ha úgy jobban tetszik. A centripetális erőkről, amelyek létrehozzák a központot, amelyek a gazdasági aktivitást koncentrálnak, semmit sem tud mondani” (*Krugman* 1995, 53). Ez a típusú kritika számos változatban ismétlődik meg Krugman és Fujita írásaiban.

Az ilyen típusú bírálatok a modellépítési eljárások gyakorlata ismeretének teljes mértékű hiányáról tanúskodnak. Egy modellt kétféle szempont szerint lehet bírálni:

1. Logikailag nem konzisztensek az állításai.
2. A modell nem alkalmazható a valóság semmilyen mértékű leírására.

A központi hely feltevése bírálatja nem az első típusú kritika, csak a második lehetne. A központi hely feltevése azonban nem valóságidegen: egy nyilvánvaló tény feltételezéséről van szó, amely nem korlátozza a modell érvényességét, legfeljebb abból a szempontból, hogyha az eredeti modell mindössze egyetlen központi helyét vesszük figyelembe. Thünen azonban később megengedi más központi hely létezését is, közelítve a valósághoz modelljét. A modellépítésben mindig szükséges a modell keretein belül bizonyíthatatlan kiinduló feltevések alkalmazása, enélkül nincs kiindulópontja a modellnek, amire építeni lehetne a következtetéseit. Az a szerencsés, ha a nem magyarázott feltevések mindenki számára elfogadható tények, nem pedig olyan tényellentétes állítások, mint amilyeneken például a tökéletes verseny modellje alapul, és amilyeneket Krugman is előszeretettel alkalmaz (például homogenitás, oszthatóság, egy pontpiac, a mezőgazdasági munkások immobilitása, tökéletes informáltság, azonos ízlés stb.). Tehát ha a központi hely létezésének feltevése valóságidegen lenne, akkor lenne létjogosultsága Krugman kritikájának, de nem azért, hogy miért nem magyarázza meg a modell a központi hely létezését, hanem azért, mert egy eleve antirealistikus feltevéstről lenne szó, amire épülő következtetések szintén antirealistikusak lehetnek.

Egy Krugmannal és Fujitával készített interjúban Fujita a következőket mondja Thünenről, megcáfolva Krugman és saját maga Thünenről mondott kritikáját is: „Mostanában volt szerencsém gondosan elolvasni Thünen művének angol fordítását, és azt találtam, hogy Thünen nagyon szisztematikus leírását adja a legtöbb olyan tényezőnek, amely a gazdasági agglomerációt okozza. *Interjú készítője:* Tényleg? Soha nem hallottam erről a dologról. *Krugman:* Ez számomra is új. Az 'Isolated State' akkor egy másik klasszikus, akire mindenki hivatkozik, de ténylegesen csak kevesen olvasták” (Fujita–Krugman 2004, 153). Fujita később így folytatja: „Thünen világosan megértette, hogy az egyedi vállalkozás szintjén jelentkező növekvő hozadék lényegbevágó az ipari agglomerációhoz. Azonban, amint az jól ismert a modern gazdaságelméletben, a növekvő hozadék összeegyeztethetetlen a tökéletes versennyel, amelyen Thünen mezőgazdasági földhasználati modellje alapult” (Fujita–Krugman 2004, 155).

Ezzel elérkeztünk egy másik gyakori ponthoz, amit Thünen kapcsán megemlítenek, nevezetesen hogy modellje a tökéletes verseny feltevéseire alapult. Krugman munkáiban rendre visszatérő gondolat, hogy a korábbi területi gazdasági kérdésekkel foglalkozó kutatók Thüenentől kezdve a tökéletes verseny és az állandó hozadék feltevéseiből indultak ki. A „Development, Geography, and Economic Theory”-ban például úgy ír, hogy Thünen modelljét annak mintapéldájaként lehet tekinteni, hogy a kompetitív, állandó hozadékú paradigma milyen teljesítményre képes (Krugman 1995, 52–54). „Természetesen von Thünen modellje, mint az 1820 és 1970 közötti

közgazdaságtani modellek többsége, a tökéletes versenyre és az állandó hozadékra összpontosított” (*Krugman* 1995, 76). Ennek az állításnak semmilyen elmélettörténeti alátámasztottsága sincsen. Ahogyan Machovec bemutatja kitűnő könyvében, a tökéletes verseny modellje a walrasi statikus egyensúlyon alapuló tipikus neoklasszikus teremtmény.

Mivel a tökéletes verseny egyik alapfeltétele az egy pontpiac, ezért eleve ellentmondásos az a feltevés, hogy területi kérdéseket kutasson valaki egy térnélküli modell kereteit felhasználva. A tökéletes verseny egy képzetes világban érvényes absztrakt modell, amelynek egyik abszurd feltevése a térnélküliség, és amelyet a walrasi általános egyensúly előzményeit követően az 1930-as, 1940-es évekre formalizáltak és egyik első explicit bírálata is területi kutatóhoz, Palanderhez kötődik, aki megállapítja, hogy a tökéletes verseny összeegyeztethetetlen a piac térbeliségével (*Palander* 1935, 275–278). Másrészt a klasszikusok versenyértelmezésében a verseny nem egy statikus végeredmény, hanem egy dinamikus felfedező folyamat, amelyben az árak nem parametrikusan adóttak, hanem változtathatók, ahogyan a vállalkozók a termelés nagyságát és formáját is az állandóan változó körülményekhez igazíthatják.

Krugman

Krugman felfogása a közgazdaságtanról

Krugman területi gazdasági nézeteinek megértéséhez először célszerű Krugman közgazdaságfogalmának a vázlatos megvizsgálása. Krugman módszerorientált közgazdaságértelmezést használ, szerinte napjainkban a tudományt és a tudományos közgazdaságtant a módszere határozza meg. Nevezetesen: csak a matematikai modellekkel leírt elméletek számítanak közgazdaságtannak. „Mivel az angolszász világban a közgazdaságtan gyakorlata erősen kötődik a matematikai modellekhez, bármilyen gazdasági érv, amely nem ebben a formában van kifejezve, tendenciaszerűen észrevétlen marad” (*Krugman* 1990, 3). Krugman és a vele azonos nézetet vallók számára a „gazdasági modell” kifejezés kizárólagosan az algebrai formulával kifejezett modellekre alkalmazható. Csak az ilyen formájú modellek szigorúak, világosak, ezek felelnek meg a tudományos szigor igényeinek. Ez véleményem szerint a matematika és a természetes nyelvek jellemzőinek és kapcsolatának félreértésén alapuló állítás.² Mindenesetre Krugman sem állítja, hogy például Adam Smith, David Ricardo vagy Alfred Marshall helytelenül gondolkodott és helytelen eredményekre jutott volna, csak mert nem fordította le érveit formális nyelvre egy előzetesen a természetes nyelven definiálendő matematikai szimbólumok segítségével. Csupán azt állítja, hogy ma már nem felel meg a tudományosság igényeinek az a verbális kifejezésmód, amit ezek a korábbi közgazdászok használtak. Krugman szerint mivel növekedtek az elvárások a tudományossággal kapcsolatban, ezért ami még megfelelő volt Smith és Thünen idejében, azt most újra kell fogalmazni a matematikai formulák segítségével.

A módszerorientált tudománymeghatározást messzemenően nem tartom megfelelőnek, mivel a tudományos módszerekre vonatkozó előítéleteken alapulóan szűkíti le a tudomány által kutatható témák körét.³ Ezt Krugman maga is elismeri, bár furcsa módon nem tartja álláspontja bírálatának.⁴ Krugman szerint a közgazdaságtanban 1940 és 1970 között a növekvő szigor (értsd: az algebra szimbólumaival megfogalmazott modellek) sok kérdés jobb megértéséhez vezetett, azok a területek azonban, ahol az új technikákat nem tudták alkalmazni, a perifériára szorultak és hanyatlottak; a gazdaságelmélet térbeli kérdései ezek közé a területek közé tartoznak (Krugman 1995, 2–3; Krugman 2003, 18–22). Ez, valamint Krugman további elmélet-történeti értékelései csak a maga sajátos, leszűkített közgazdaságtan-értelmezése szempontjából fogadható el.

Az új gazdaságföldrajz modellezési technikái

Krugman különböző írásaiban négy modellezési trükköt szokott kiemelni: a monopolisztikus verseny Dixit-Stiglitz féle modelljét, a szállítási költségekre vonatkozó jéghegy-modell, az evolúciót és a számítógépet. Az utóbbit a különféle modellekkel végzett szimulációs számítások miatt tartja fontosnak. A Dixit-Stiglitz modell a növekvő hozadék formális kezelése miatt jelentős Krugman szerint. Krugman elmélet-történeti értelmezésében a Dixit-Stiglitz modellt megelőző korszak az állandó hozadék és a tökéletes verseny feltevéséből indult ki, ami, mint már írtam, abszurd elmélet-történeti újraértelmezést jelent.

1. TÁBLÁZAT

*Egy termék egységára a távolság függvényében a jéghegymodell alapján
(távolságegységenként 1%-os olvadás mellett)*

<i>Távolság egység</i>	<i>A szállított termék mennyisége (%)</i>	<i>A termék egységára</i>	<i>A termék abszolút változása 10 távol- ságegységként</i>	<i>A termék utolsó 10 távolságegységre jutó egységárnövekedése</i>
0	100	100	-	-
10	90,4	110,6	-9,6	10,6
20	81,8	122,3	-8,6	11,7
30	74,0	135,2	-7,8	12,9
40	66,9	149,5	-7,1	14,3
50	60,5	165,3	-6,4	15,8
80	44,8	223,5	-4,7	21,4
100	36,6	273,2	-3,9	26,1
150	22,1	451,6	-2,3	43,2
200	13,4	746,4	-1,4	71,4
300	4,9	2039	-0,5	195
500	0,66	15220	-0,07	1455
1000	0,004	2316357	-0,0005	221485

Forrás: Saját számítás.

A szállítási költségek jéghegy-modellje kapcsán Krugman Samuelsonra hivatkozik, aki a szállítási költségeket nem külön szállítási ágazatban jelenítette meg, hanem feltételezte, hogy a szállítás révén a szállított termék egy távolsággal arányos része eltűnik, „elolvad”. Krugman egyoldalúan dicséri ezen megoldást, sehol nem olvashatunk nála arról a problémáról, amit a jéghegy-modell implicit feltevése okoz, miszerint a szállítás ugyanolyan típusú inputokat használ fel, mint amit a termék gyártásában felhasználtak. Ez a kezelés a szállítási költség konkáv formáját eredményezi (a távolság függvényében növekvő szállítási egységköltséget), ami minden tapasztalati megfigyelésnek ellentmond (1. táblázat). Az is abszurdnak tűnik, hogy minden terméket minden távolságon túl lehet szállítani, mivel a termék eredeti mennyiségének valamekkora hányada mindig megmarad.

Részben Thünen is alkalmazta ezt a technikát, amikor a rozs szállítási költségének egy részeként a szállításhoz felhasznált ló által elfogyasztott rozs értékét vette figyelembe, az emberi munkaerő költsége mellett (Thünen 1930, 17). Thünennél ez azonban konvex, a távolság növekedésével csökkenő szállítási egységköltséget eredményezett (2. táblázat), mivel a rozs ára kisebb, ha a megtett távolság nagyobb (a rozs ára változik a megtett út során, a legalacsonyabb árú rozst kell figyelembe venni a kalkulációnál). 50 mérfölden túlra a rozs racionálisan már nem szállítható, mert ekkor a rozs árát meghaladja a szállításhoz szükséges rozs és az emberi munkaerő ára. Ez Thünennél az a határsáv, amin túl már akkor sem érdemes a városba szállítani a rozst, ha termelése költségmentes. Thünen ezt követően egy másik kalkulációt használ a szállítási költségre, de az is csökkenő egységköltségű (Thünen 1930, 19–21). Thünen ezen kívül abba a hibába sem esik, hogy egységesen kezelje valamennyi termék szállítási költségét, a térfogatot, súlyt és eltarthatóságot is figyelembe veszi. Ilyen tényezőket Krugmannál hiába keresnénk, pedig pont ezek azok, amelyek révén megmagyarázható lesz az, hogy a piactól való távolság függvényében mit és milyen intenzitással érdemes termelni.

2. TÁBLÁZAT

1000 berlini véka rozs ára a távolság függvényében

<i>Távolság a város- tól, mérföld</i>	<i>A rozs ára</i>	<i>A rozs utolsó 5 mérföldre jutó szállítási költsége</i>
0 (a városban)	1500	-
5	1313	187
10	1136	177
15	968	168
20	809	159
25	656	153
30	512	144
35	374	138
40	242	132
45	116	126
50	0	116

Forrás: Thünen (1930, 17–18) alapján saját szerkesztés és számítás.

Az evolúció alatt Krugman nagyrészt a területi koncentrációk létrejöttében játszott történeti véletleneket érti. Ha a vállalkozások a nagy vásárlóerő közelében próbálnak megtelepedni, és nagy vásárlóerő ott keletkezik, ahol a vállalkozások megtelepednek, akkor egy önmagát megerősítő, pozitív visszacsatolásos növekedés indulhat meg. „Földrajz és kereskedelem” című könyve valamennyi fejezetében megemlíti azt a gondolatot, hogy az ilyen koncentrációk létrejöttében a történelmi véletlen és esetlegesség nagy szerepet játszik. „Ha megpróbáljuk megérteni ennek a koncentrációnak az okait, látszólag triviális történelmi véletleneket találunk mögötte” (Krugman 2003, 51). „Ami a gazdasági tevékenységek térbeli elhelyezkedését illeti, nem metafizikus hipotézis, hanem egyszerűen nyilvánvaló igazság az a gondolat, hogy a gazdaságot nagyrészt a történelmi esetlegesség formálja” (Krugman 2003, 117). Ezen megjegyzések kétségtelenül igazak, amennyiben a koncentrációk létrejöttének *történeti* magyarázatára gondolunk. A gazdaságtörténeti magyarázat, a gazdaságtörténész feladata azoknak az *egyedi* kérdéseknek a kiderítése, miért éppen Daltonban jött létre az Egyesült Államok szőnyegipari központja vagy miért pont Detroit lett autóipari központ. A *gazdaságelméleti* magyarázatnak ezzel szemben az a feladata, miért jönnek létre egyáltalán, *általában* ipari koncentrációk. Krugman nem teszi meg a kétféle magyarázat közötti alapvető ismeretelméleti különbséget.

A tökéletes verseny és a növekvő hozadék

Thünen tárgyalása kapcsán már írtam arról, hogy az az állítás, hogy a növekvő hozadékról az 1980-as évekig lényegében megfeledeztek a területközi kereskedelem tárgyalásakor, Krugman valamennyi művében többször visszatér; például: „Amit Ricardótól az 1980-as évekig nemzetközi gazdaságtanon értettünk, az a kereskedelem magyarázatában csaknem kizárólagosan a komparatív előnyöket hangsúlyozta, és a növekvő hozadékról elfeledkezett.” (Krugman 2003, 20). 1990-es művében Krugman még óvatosabban fogalmazva a saját értelmezésű formális modellekre korlátozza állítását: „A tömegtermelés gazdaságosságának szerepe az egyik fő altémája *Ohlin* (1933) művének. (...) Mindamellet, a növekvő hozadék, mint a kereskedelem oka, viszonylag kicsi figyelemben részesült a formális kereskedelemelmélet részéről” (Krugman 1990, 11). Ellentétben Krugman általános, többségi értékelésével⁵, a növekvő hozadék léte a területi kutatások és általában a közgazdaságtan számára semmilyen komoly felfedezést nem jelentett; ismét legfeljebb Krugman sajátosan szűk közgazdaságtan-értelmezésének keretein belül fogadható el az, hogy a növekvő hozadékot felfedezték volna a közgazdászok.

A növekvő hozadék lehetősége a közgazdasági és területi kutatások kezdete óta a nyilvánvaló tény kategóriájába tartozó, különösebb magyarázatot nem is igénylő alapsajátosság. Platón maga „Az állam keletkezése” kapcsán világosan megfogalmazza és az emberi természet különbözőségére vezeti vissza a növekvő hozadék elvét (Platón 1989, 71–77). Smith „A nemzetek gazdagsága” című műve elején a munkamegosztás kapcsán tárgyalja a kérdést. Ohlinnál szintén alapvető szerepet játszik a növekvő hozadék léte a területközi kereskedelem kialakulásában⁶ (bár ma-

gában a Heckscher-Ohlin modellben, aminek sok köze Ohlin gondolataihoz nincsen, állandó hozadék szerepel). A különféle példákat sokáig lehetne sorolni.

Krugman térszemléletének néhány hiányossága

Krugman és a köréje csoportosuló további szerzők révén megélénkült az érdeklődés a gazdaság területi kérdései iránt. Ez mindenképpen pozitív oldala Krugman munkásságának, önmagában a térre hivatkozás és az egy pontgazdaság bírálata azonban nem mentesít az alkalmazott térszemlélet megalapozottságának vizsgálatától. Krugman térszemléletének részletesebb bemutatása helyett néhány olyan pontra kívánok csak rámutatni, amit Krugman valószínűleg a modellépítéshez szükséges leegyszerűsítésként magyarázna, ennek ellenére félok, hogy a modell célja, vagyis a területi gazdasági kérdések tárgyalása szempontjából túlzott leegyszerűsítésnek bizonyulnak.

Krugman térszemlélete szerint a gazdasági tér egymástól elkülönülő egy pontgazdaságokból áll. Az egy pontgazdaságok száma olykor csak kettő, három vagy négy, máskor hat vagy 12 és egy kör mentén helyezkednek el. A „Spatial Economy” című könyvben szerepel egy „folytonos térnek” nevezett modell is, ami szerint a gazdasági tér egy egyenes vonalnak felel meg. A szállítási költségekre vonatkozóan Krugman műveiben sokszínű, de a valóságtól meglehetősen távol álló feltevésekkel találkozhatunk. Bizonyos modelljeiben például nem dolgozik elsúlyozott költségekkel, valamennyi ingatlan korlátlanul és költségmentesen mozgatható a térben, akár egész világvárosok is áttelepülhetnek egyik helyről a másikra. A munkaerő mozgása, az információ áramlása szintén lehet költségmentes. A szállítási költségről már volt szó, a jéghegy-modellben a távolsággal növekvő arányban növekszik, valójában viszont a szállításban is létezik méretgazdaságosság. Az elméleti modellben (szemben a konkrét példákkal) két régió távolsága ugyanakkora, függetlenül attól, hogy határszéli területek közötti szállításról vagy távolabbi kiindulópontok közötti szállításról van-e szó. Ez szükségszerűen következik a régiók kiterjedés nélküli pontokként történő kezeléséből. Bár Krugman megállapítja, hogy az államhatárok nem relevánsak a gazdasági régiók számára (Krugman 2003, 74), azonban nem jut el az egymásba folytonos átcsúszó területi egységek, gazdasági hatáskörzetek valóságnak megfelelő térképzetéhez. A modellek „régioinak” nagyságrendjére vonatkozóan többnyire semmilyen utalás nem történik (történeti példákban régiók lehetnek az USA tagállamai, az EU országai, valamint városokat, településegységeket is megemlít), a modellek pontszerű „keleti” és „nyugati” régiói a településszinttől az országig (a legnagyobb országokat kivéve) bármilyen nagyságrendnek megfelelőek.⁷

Az egy pontgazdaság gyakran implicit feltevésének jogos kritikája mellett azzal a paradoxnak tűnő jelenséggel találkozunk, hogy a területi gazdaságtani elemzések egy része is megmarad egy pontgazdasági szinten, az egy pontgazdaságok hálózataként értelmezett rendkívül egyszerű képzetes tér keretein belül. Ennek a térszemléletnek az a legfőbb veszélyforrása, hogy az ilyen keretek között született elméletek térbeli kérdéseket tárgyalnak, vagy általános kérdések térbeli aspektusait. Számukra

tehát különösen fontos lenne, hogy minél kevesebb térré vonatkozó megszorító feltevessel éljenek, mivel az elméleteket külön vizsgálat nélkül csak azokban az esetekben lehet érvényesnek tekinteni és alkalmazni, amilyen térszemlélet keretében megszülettek. Területi kérdések tárgyalásánál sohasem tudhatjuk a priori módon, hogy a térré vonatkozó korlátozó feltevések szűkítik-e vagy egyenesen gyakorlatilag alkalmazhatatlanná teszik-e az ezeken alapuló elméleteket. Vizsgálatok nélkül fennáll tehát annak a veszélye, hogy ezeket az egy pontgazdaságok hálózatára vonatkozó elemzéseket olyan elméletekként kezelik, amelyek teljeskörűen képesek leírni a vizsgált térbeli problémákat, és alkalmasak arra, hogy a belőlük levont következtetéseket problémamentesen használják fel gyakorlati gazdaságpolitikai döntések meghozatalához is.

Krugman centrum–periféria alapmodellje

Ezek után Krugman 1991-ben a *Journal of Political Economy* folyóiratban publikált centrum–periféria modellje módszertana kapcsán ismétlem meg és foglalom össze a korábban Krugman módszertanáról elhangzottakat. A modell jól ismert, egyes későbbi, továbbfejlesztett változatai módszertani értelemben nem térnek el az alapmodelltől.

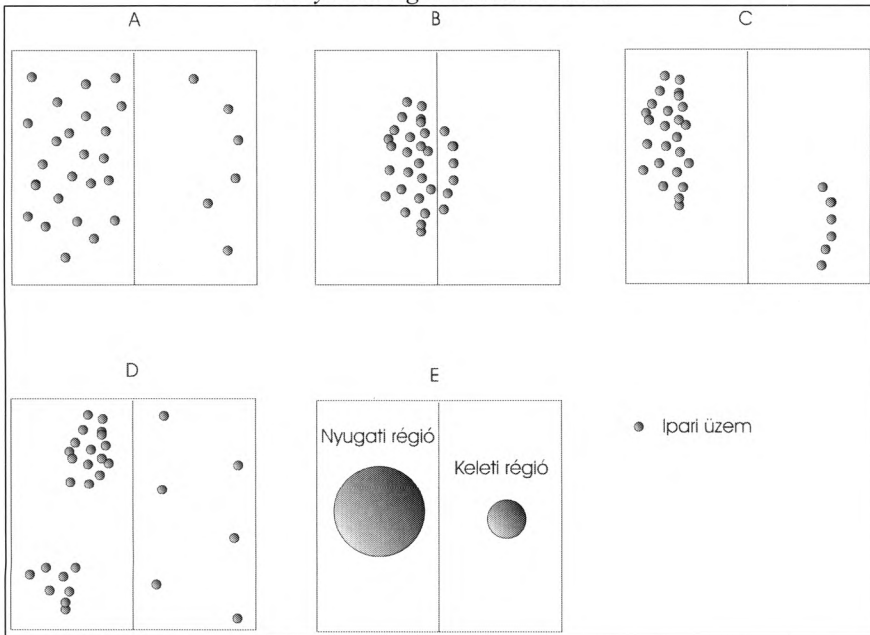
A modellben két régió van. A régióon belüli különbségektől, szállítási költségektől eltekint Krugman, ami azt jelenti, hogy mindkét régiót kiterjedés nélküli pontként kezeli. Kétfajta munkaerő van, az immobilis farmerek és a mobilis ipari munkások. Az ipari munkások költségmentesen mozoghatnak a két régió között, nincsenek intézményi vagy lakhatási akadályok. Egyetlen differenciálatlan, homogén mezőgazdasági termék van, amelynek ára mindenhol ugyanakkora, nincs szállítási költsége, az egyik régió kizárólag importálja, a másik kizárólag exportálja. Számos ipari üzem létezik, az egy üzemre jutó kibocsátás a két régióban megegyezik. Az ipari termékeknek van egy fix költsége és állandó nagyságú határköltsége. Az összes ipari termék szállítási költsége azonos. Ezen alapfeltevéseket követően Krugman levezeti, hogy a két régió kiinduló helyzetétől és a szállítási költségek nagyságától függően létrejöhet az a helyzet, amikor az egyik régióban nagyobb az ipari termelés és a reálbér, mint a másikban. Létrejön tehát egy „centrum–periféria” kapcsolat.

Mivel Krugman azzal bírálta Thüent, hogy nem magyarázza meg azt, amit meg kellene, vagyis a központi hely létét, ezért ezt a bírálatát most kétszeresen is alkalmazhatjuk Krugmanra: megmagyarázza-e Krugman modellje a területhasználat mikéntjét, illetve megmagyarázza-e azt, amit meg szeretne, vagyis a központi hely kialakulását. Az első kérdés természetesen ugyanolyan indokolatlan, mint Krugman Thüennel szembeni kifogása, mert Krugman modellje nem a térhasználatot hivatott magyarázni. Nem is tudná, mert csak egyetlen mezőgazdasági terméket tételez fel, de mivel a mezőgazdasági termékeknek amúgy sincs szállítási költsége a modellben, ezért ha több termék lenne, akkor is bármit lehetne termelni bárhol, térbelileg kaotikus mintázat alakulna ki.

Azonban a központi hely létét, illetve kialakulásának mikéntjét sem képes Krugman modellje megmagyarázni. Eleve csak két régiója van, amelyek vagy teljesen azonosak, vagy nem. De ha nem, akkor azt még nem lehet automatikusan centrum–periféria viszonyként értelmezni. Az 1. ábrán négy különféle területi eloszlás látható, ami összhangban van Krugman azon állításával, hogy az egyik régióban (jelen esetben ez a bal oldali, nyugati) nagyobb az ipari termelés koncentrációja, mint a másikban. Az ipari tevékenység régióon belüli eloszlásáról Krugman modellje azonban semmit sem mond, és nem is tud mondani, mert a régiók egy pontgazdaságok. A modell csak annyit magyaráz, hogy a két egy pontgazdaság esetleg nem pontosan egyforma lesz, de a régiókon belül az ipari termelés eloszlása lehet egyenletes, koncentrált és véletlenszerű, és ezeknek az alapmintázatoknak is többféle formáját veheti fel.

1. ÁBRA

Krugman „centrum–periféria” modellje ipari termelésének néhány lehetséges területi eloszlása

Forrás: Saját szerkesztés.

Krugman modellje nem különbözteti meg a vállalkozások térbeli koncentrálódásának, agglomerálódásának három okát: a vállalkozás szintű mérethatékonyságot, a közelségből adódó iparági szintű költségelőnyöket és az összes vállalkozásra érvényes urbanizációs előnyöket. Egy olajfinomító, egy papírgyár és egy seprűkészítő fix és változó költségeinek arányai különbözők, ezek differenciálatlan kezelésével az ipari agglomeráció egyik legfontosabb kérdését, az ágazatok szerinti eltérő agglomerálódási hajlamot hagyja figyelmen kívül.

Ha összehasonlítjuk Krugman és Thünen eljárását, akkor két jelentős eltérést tapasztalunk:

1. Krugman nem törődik a valóságidegen feltevések feloldásával, következményeinek tárgyalásával. Antirealistikus feltevésein alapuló modelljét a régiók nagyságrendjének a specifikálását is mellőzve a valóság adekvát leírásának tartja. Mint láttuk, Thünen alaposan foglalkozott a valóságidegen feltevések vizsgálatával.
2. Krugman algebrai jelei és egyenletei mérhetetlen, megfigyelhetetlen nagyságokra vonatkoznak, így empirikus megfigyelések révén nem állapíthatók meg modellje paraméterei. Krugman nem törődik azzal, hogy modellje matematikai egyenleteiben szereplő változók hogyan operacionalizálhatók, hogyan figyelhetők meg. Nincs értelme például a fogyasztók hasznossági függvényéről beszélni, mert azok nem figyelhetők meg, ezzel szemben elégséges a fogyasztói racionalitás feltevése. Nem állapíthatók meg a termékek helyettesítési rugalmasságai, nincsen reprezentatív vállalkozás, nincsen egyetlen homogén mezőgazdasági termék, a munkaerő nem homogén, a munkaerő migrációja nem költségmentes, a dinamikus folyamatok időegysége specifikálatlan (másodperc? évszázad?), az ipari vállalkozások nem ugyanolyan termelési függvényűek, a föld bérleti díja nincsen figyelembe véve a telephelyválasztásnál. Ezzel szemben Thünen modelljében a paraméterek mérhetőek voltak, és Thünen foglalkozott is a mérésükkel.

Jegyzetek

¹ Kiskert gazdaság: „backyard capitalism”, vagyis amikor mindenki önellátó módon mindent termel a szállítási költségek elkerülése érdekében.

² Erről lásd *Menger* (1973), valamint *Dusek* (2004, 56–58).

³ Ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkoztam máshol (*Dusek* 2004, pl. 7–8, 30–38, 50–60). Hayek a témakör történeti hátterét is áttekinti klasszikus művében, a „The counter-revolution of science”-ben (*Hayek* 1979).

⁴ Krugman az álláspontjával egyet nem értőkről ugyanakkor gyakran meglehetősen lekezelően nyilatkozik. „Sokan azok közül, akik elutasítják a gazdasági modelleket, rosszul informáltak vagy egyenesen (talán öntudatlanul) intellektuálisan tisztességtelenek” (*Krugman* 1995, 79). Máshol politikai elfogultsággal is vádolja a bírálókat (*Krugman* 1998).

⁵ Krugman 1995-ös művében ezt a megjegyzést is teszi a növekvő hozadékról: „Azoknak, akik azt képzelték, hogy a növekvő hozadékot csak napjainkban fedezték fel, meglepő látni, hogy Marshall Alapelveiben milyen nagy figyelmet szentel a lokális externáliáknak” (*Krugman* 1995, 50.).

⁶ „Egy reális elemzés nem tekinthet el a sorozatnagyságból adódó megtakarításoktól” (*Ohlin* 1981, 40). „Az oszthatóság hiánya hatékonyabbá teszi bizonyos szintig a nagy sorozatú, mint a kis sorozatú gyártást. Ez egy alapvető jelentőségű tény az interregionális kereskedelem szempontjából” (*Ohlin* 1981, 47). „A termelési tényezőkkel való ellátottság különbségei a nagy sorozatú gyártás előnyeivel együtt a specializáció tendenciáját erősítik. Egy iparág elhelyezése az egyik régióban és nem egy másikban egyszerűen véletlen lehet. Ez az ágazat megerősödik és elér egy hatékonyságnagyságot ebben a régióban” (*Ohlin* 1981, 50). „A szérianagyságból adódó megtakarítás a szállítmányozásban éppen olyan fontos, mint a termelésben” (*Ohlin* 1981, 151).

⁷ A bemutatott hiányosságok a korábban hivatkozott Krugman művekben több helyen előforduló, általános problémák, ezért többnyire nem jelöltem külön meg forrásukat.

Irodalom

- Dusek T. (2004) *A területi elemzések alapjai*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest.
- Fujita, M.–Krugman, P. (2004) The new economic geography: Past, present and the future. – *Papers in Regional Science*. 83. pp. 139–164.
- Hayek, F.A. von (1979) *The Counter-Revolution of Science*. Liberty Press, Indianapolis.
- Krugman, P.R. (1990) *Rethinking International Trade*. MIT, Cambridge, Massachusetts.
- Krugman, P.R. (1991) Increasing returns and economic geography. – *Journal of Political Economy*. 99. pp. 483–499.
- Krugman, P.R. (1995) *Development, Geography, and Economic Theory*. MIT, Cambridge, Massachusetts.
- Krugman, P.R. (1998) Two cheers for formalism. – *Economic Journal*. 108. pp. 1829–1836.
- Krugman, P. R. (2003) *Földrajz és kereskedelem*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lengyel I.–Rechnitzer J. (2004) *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Menger, K. (1973) Austrian marginalism and mathematical economics. – Hicks, J.R.–Weber, W. (eds.) *Carl Menger and the Austrian school of economics*. Clarendon Press, Oxford. pp. 38–60.
- Ohlin, B. (1981) *Interregionális és nemzetközi kereskedelem*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Palander, T. (1935) *Beiträge zur Standorttheorie*. Almqvist & Wiksells Boktryckeri, Uppsala.
- Platón (1989) *Az állam*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Samuelson, P.A. (1983) Thünen at Two Hundred. – *Journal of Economic Literature*. 21. pp. 1468–1488.
- Thünen, J.H. von (1930) *Der isolierte Staat*. Verlag von Gustav Fisher, Jena.

A DUNA MINT A TÉRSZERKEZET ALAKÍTÓJA: FEJLŐDÉSI TENGELY ÉS AKADÁLY

HARDI TAMÁS

Bevezető

A Duna területi fejlődésre gyakorolt hatásának kutatása az MTA RKK NYUTI egyik fontos vizsgálati témájává vált az elmúlt másfél évtizedben. Ezt motiválta az, hogy meg kívántuk érteni Közép-Európa, ezen belül szűkebb, határon átnyúló térségünk (*Rechnitzer* 2002), később Délkelet-Európa mibenlétének kérdését, s Európa ezen részén a térszerkezet, a területi különbségek kialakulásának hátterét. Ennek egyik kiemelt megnyilvánulása volt egy két éves kutatás eredményként Közép- és Délkelet-Európa regionális politikájának, intézményeinek és területi különbségeinek bemutatása (*Rechnitzer* 2006). Úgy gondolom, ez újdonság volt a maga idejében, hiszen a vizsgálatok és tanulmányok zöme elsősorban Nyugat-Európára koncentrált. Így nem csak a kutatások, de az oktatási tevékenység és a doktori képzés is kapott egy sajátos földrajzi teret, s a térszerkezet átalakulásának folyamatait vizsgáló szemléletet. A kétezres években előtérbe került a Duna térségfejlesztő szerepének vizsgálata is, amely egyre több aktuális dokumentum részévé vált. Kutatásaink elsősorban a hazai Duna-szakasz területfejlesztésére, majd egyre inkább a folyó középső és alsó szakaszára is kiterjedtek. A téma népszerűségét igazán a készülő Európai Duna Stratégia adta meg, amelynek nyomán felmerült a Duna-térség mint fejlesztési nagytérség kérdése is (*Hardi* 2010; 2011). Mindenképpen látható, hogy túl az eddigi, elsősorban kulturális, művészeti meghatározottságú Duna mente vizsgálatokon, egyre komolyabb hangsúly helyeződik a folyó és a társadalmi-gazdasági tér kapcsolatának vizsgálatára (*Dövényi-Hajdú-Glatz* 2002; *Cser et al.* 2008; *Rechnitzer* 2009; *Hardi* 2012), s az uniós törekvések kapcsán ennek gyakorlati jelentősége is lesz. Ezek során azokra az alapvető kérdésekre is sort kell keríteni, a Duna általános elismert „fejlesztő” szerepe vajon miben s mikor nyilvánult meg? Létezik-e Duna térség, van-e valóban dunai identitás? Ha igen, mire terjed ez ki, s mi a viszonya a hasonlóan vitákra okot adó Közép-Európa fogalomhoz? Vigyáznunk kell, hogy a könnyen kimondható „dunaiság” ne hagyja elhomályosítani ezeket az alapvető kérdéseket, melyeket meg kell vizsgálnunk, ha széles térségünk fejlesztését egy, a Dunára mint szimbólumra, avagy konkrét természeti erőforrásra kívánjuk alapozni.

Jelen tanulmány ezeken az alapokon kíván egy rövid eszmefuttatást bemutatni arról, hogy a Duna mint folyó hogyan alakíthatja a térszerkezetet, s ennek két aspektusát emeljük ki: a folyót, mint lehetséges társadalmi-gazdasági fejlődési tengelyt, s a folyót mint akadályt, határt, amely meghatározza a térség, régió közlekedésének, térszerkezetének mintázatát. Az előbbi esetében azt vizsgáljuk, hogy létrejött-e az a

víziút hálózat, amelyre alapozva, s amellyel kölcsönkapcsolatban egy sajátos, folyóvízre alapozott gazdasági fejlődés megvalósulhatott, míg a második témát a hidak, tehát a folyó átjárhatóságán keresztül kívánjuk megvilágítani.

A folyóvíz és a térszerkezet

Munkánk során a térszerkezet kifejezés alatt a tér azon sajátos mintázatát értjük, amelyet a fejlődési tengelyek, határok, centrumok, perifériák elhelyezkedésének rendje alakít ki. Ezt a mintázatot meghatározzák a természeti környezet elemei, de a társadalmi-gazdasági fejlődés sajátosságai, külső és belső viszonyítási pontjai is. A nagy folyók, s az őket körülvevő társadalmi-gazdasági tér kölcsönkapcsolata könnyen bizonyítható jelenség. A folyók a történelemben szállítási útvonalként, vízforrásként, közlekedési akadályként alakíthatták környezetük belső szerkezetét. Ugyanakkor nyilvánvaló, a folyóvíz nem az egyetlen hatótényező, amely a folyó menti területek fejlettségi jellemzőit alakítja, így a part mente elért fejlettsége, fejlődési folyamata is visszahat a folyó használatára, így térszerkezeti szerepére is. Tehát a folyó és környezete viszonyrendszere sokféle térszerkezeti formát alakíthat ki. Mindenképpen fontos vizsgálnunk ezeket a formációkat ahhoz, hogy megértsük a folyóvíz társadalmi-gazdasági teret formáló hatását, annak tényezőit. Gyakran láthatunk kis folyókat rendkívül intenzív gazdasági környezetben, amint az adott gazdasági fejlettségi szintnek megfelelő funkciókkal jelentősen hozzájárulnak az adott térség, régió gazdasági teljesítményéhez. Máskor akár hatalmas folyók mellett is gazdaságilag fejletlen területeket találunk, amelyek nem tudják kihasználni a természeti erőforrás nyújtotta adottságot, így a folyó szerepe is minimális a térség fejlődésében, esetleg akadályt is jelenthet.

Térszerkezeti szempontból egy folyó lehet határ (akadály), valamint fejlődési tengely is. Mint akadály perifériákat választ el egymástól, s csomópontokat hoz létre ott, ahol átjárhatóvá válik (híd, komp, gázló). Fejlődési tengelyként magához vonzza a gazdasági tevékenységeket akár a szállítási útvonal biztosításával, akár a víz biztosításával. Természetesen egy folyó egyes szakaszain ezek a funkciók eltérő intenzitással jelentkeznek, így ugyanazon folyó mentén hasonló környezeti adottságok mellett is eltérő fejlettségű térségeket találhatunk.

A folyó mint fejlődési tengely

A gazdaság és társadalom történetének egyes szakaszaiban a folyó szerepe változhatott. A technika fejlettségének kezdeti szakaszában a folyók alapvető fontosságú szállítási útvonalak voltak, hiszen a nehézkes és kis kapacitású szárazföldi szállítással (gondoljunk a szekerekre és a kezdetleges utakra, mocsári, folyami átkelekre) szemben nyújtottak lehetséges alternatívát a tömeges áruszállításra. Persze ezek az előnyök sem érvényesültek nagy távolságon, mivel a gőzhajózás megjele-

nése előtt a folyóvízi áruszállítás, főleg árral szemben nehézkes, időigényes és drága volt. Így a 18. század előtt ott jutott a folyóvíz kiemelt szerephez, ahol viszonylag kis távolságra kellett árut elosztani, vagyis a tengeri kereskedelem kiegészítéseként (Németalföld, Anglia). Így az óceánokhoz, tengerekhez közeli területeken a természetes vízi utak mellett jelentős mesterséges hálózat is kialakult², ami a belvízi közlekedés hatékonyságát, használhatóságát nagymértékben javította. A tengertől távolabbi folyók inkább, mint akadályok járultak hozzá a társadalmi-gazdasági tér fejlődéséhez, s jellemzően az átkelőhelyek csomópontjaiban jöttek létre fontos gazdasági centrumok. Valójában ezek sűrűsége a szárazföldi kereskedőutak hálózatától, valamint a városhálózattól függött. Így a folyó menti központok sűrűsége avagy ritkasága érezteti velünk, hogy a Duna fejlett térszerkezeti tengelyként vagy elválasztó határfolyóként funkcionál, azonban kialakulásuknál a folyónak csak másodrendű szerepe volt.

A kontinens belsejében található folyók jelentőségét a belső gabonaszállítások növelték meg a 18. században (*Gráfik* 2004). A kialakuló gabonakonjunktúra, a kontinens gazdaságának kettéválása megkövetelte a nagy mennyiségű gabona távolsági kereskedelmét, ami a korban elsősorban vízen volt lehetséges, s egyre fontosabb céllá vált a tengeri kikötők elérése is a belföldi folyókról. Így a csatornaépítés első nagy közép-európai láza 18. század végén bontakozott ki. Ekkor indult meg több olyan csatornaépítési kezdeményezés, ami a gabonaszállítások elősegítését szolgálta (pl. a mai Duna–Majna-csatorna elődjének tekinthető Ludvig-csatorna, illetve a Duna–Tisza-csatorna a mai Vajdaság területén). De Nyugat-Európában még nagyobb számban indultak meg a csatornaépítések a szárazföldek belsejében is. Az 1810-es évektől a gőzhajózás tovább javította a belvízi szállítás hatékonyságát, s a kialakuló ipar is megkövetelte az olcsó és nagy teljesítményű szállítási kapacitások kiépítését. Így az ipari forradalom előtti és részben alatti gazdasági növekedés egyik fontos tényezőjévé vált az ipar számára kialakított csatornahálózat, különösen Angliában, de sok helyütt Franciaországban, s a német területeken is.

Közép-Európában az ipar megkésett fejlődése sok egyéb hatás mellett a csatornahálózat kiépítését is akadályozta, mivel az ipari szállítási igények kielégítésére ekkor már rendelkezésre állt a vasút, s a befektetendő tőkét, állami támogatást a vasútépítések szívták el, az vált prioritássá, amit a nemzeti gazdasági tér kialakításának igénye is erősített (a földrajzi környezettől kevésbé függő vasút sokkal inkább behálózhatta az egységes teret, mint a drágán, lassan kiépíthető vízi utak [*Berend–Ránki* 1987]). Gondoljunk csak Kossuth és Széchenyi eltérő álláspontjára, miszerint a vasútfejlesztés avagy a hajózás fejlesztése üdvösebb-e a nemzeti gazdaság fejlődése szempontjából. Mindenesetre a vasút valójában magasabb költséggel szállított, így számos olyan áru maradt, amelynek piacra jutása így költségesebbé vált. A két hálózat (vízi és vasúti) tehát nem egymás után épült ki, mint Nyugat-Európában, hanem egymással párhuzamosan indult meg, s ebben a versenyben különböző okoknál fogva (nemzetállam-építés, befektetők gazdasági érdeke, a gazdasági szereplők többségének szállítási igénye) a vasút került ki győztesen, míg a korábbi gazdasági struktúrához alkalmazkodó vízi hálózat kiépítése ekkor sem indulhatott meg. A vízi

szállítás előnyeinek kihasználása még két csatornaépítési hullámot indított el Európában és a világon: a 19–20. század fordulóján és a 20. század közepén a kelet-európai nagy iparfejlesztések kapcsán.

Térségünkben, a Dunára vonatkoztatva is jelentős tervek születtek (*Kaján* 2004). Ausztria, Magyarország és az Al-Dunán kialakuló államok, valamint az őket támogató nagyhatalmak részéről. Ezek között a Bécs és a Monarchia bányavidékeinek összekötése, a Duna és az Elba, Odera vízrendszerének összeköttetése, a Balkánon a dunai hajóút lerövidítése, a közelebbi tengeri kikötők irányába létesített csatornák segítségével. Lényegében ezek mindegyike már a tengerektől elzárt belső területek bekapcsolását szolgálta volna a globalizálódó tengeri kereskedelembe (*Erdősi* 2008). Ezek között számos reális ötlet is megfogalmazódott, s létesítésükre Ausztriában, Magyarországon törvény is született. Közbeszólt azonban a 20. század történelme, amely a háborúkkal megakadályozta ezeknek a hálózati elemeknek a kiépítését, s a Duna menti teret több, egymással gyakran ellenséges viszonyban álló államokra osztotta, ami így politikailag darabolta fel a létező s a kiépítendő hálózatot.

Összességében elmondhatjuk, hogy a Duna elsősorban a partján létrejövő csomópontok, városok révén alakította Közép- és Délkelet-Európa társadalmi-gazdasági terét. Ezek a csomópontok hol sűrűbben, hol ritkábban helyezkednek, a szélesebb térség gazdasági fejlettségéhez igazodva. De a folyó, mint fejlődési tengely csak kisebb szakaszokon mutatható ki, mint pl. a Bécs–Budapest térségében. De ennek a tengelynek a fejlődése sem a folyóra alapozódott, hanem az annak partján futó szállítási tengelyekre, valamint az a keresztirányú tengelyek csomópontjaira.

Mint láttuk, nem jöhetett létre az a hatékony hálózat, amely a nyugat-európai folyók esetében elősegítette a folyókra épülő gazdasági agglomerációk létrejöttét. Térségünkben ilyen igazából csak a szocialista iparosítás során keletkezett, amikor az új „centrum” földrajzi elhelyezkedése lehetővé tette a folyóvízi szállításon alapuló gazdaságfejlesztést a folyó menti országokban, így kisebb, nehézipari agglomerációk keletkeztek (Galac, a bolgár ipari városok, Dunaujváros–Budapest, Esztergom–Komárom). Ezek az ágazati konstrukciók mára megszűntek, átalakultak, mindenestre dunai kötődésük nagyrészt megszűnt. Létüket, dunai orientációjukat egy nagyhatalmi, gazdasági irányultságnak köszönhették, amely azonban mára átalakult.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Duna esetében nem jött létre egy olyan közlekedési hálózat, amely tartósan elősegíthette volna azt, hogy a folyó a térszerkezetet is aktívan befolyásoló gazdasági tényezővé váljon. Hálózat alatt itt nem csak a folyó, mellékfolyó és csatornarendszer hálózatára kell gondolni, hanem az egyéb szállítási módokhoz (vasút, közút) való kapcsolódásra is. Így ma a Duna, mint egyetlen közlekedési vonal áll rendelkezésre (*Hock* 1958). De szélesebb értelemben ide érthetjük pl. a városépítészet irányultságát is (a város folyó felé „fordulása”), a lakosság identitásának kapcsolódó elemeit stb. Ennek okait az alábbi ábrában foglaltuk össze:

1. ÁBRA

A Duna, mint gazdaságot fejlesztő hálózat kialakulatlanságának okai

Forrás: Saját szerkesztés.

A „földrajzi adottságok” alatt elsősorban a folyó rendkívüli hosszát, valamint a gazdasági centrumtérsegek elhelyezkedését értjük. A gabonaszállítások korszakában a teher mozgatását a folyón *felé* kellett megoldani a centrumtérsegek irányába, s nem *lefelé*, mint a tengerparthoz közelebbi folyók esetében, ahol a centrumtérsegek jellemzően a tengerparthoz közelebb alakultak ki. A nagy gabonakonjunktúra idején, valamint az iparosodás időszakában az Alföld, valamint a Duna mentén kialakult történelmi centrumtérsegek (Bécs, Budapest, később Belgrád) tengeri kapcsolatát csak nagyon hosszú úton biztosíthatta a folyó, hiszen iránya miatt pl. a Budapest és a tengeri kikötő közötti távolság a Dunán több mint 1000 kilométer még akkor is, ha a közelebbi átrakókat vesszük számításba (Galac, Konstanca). Az Alföld gabonájának így lehetett alapvető versenytársa az orosz búza, amit a 18. század végén létesített Odessza kikötőjéből végig tengeri úton lehetett az európai kikötőkbe juttatni.

A gazdasági, ipari fejlettség megkésettségének szerepére már utaltam korábban. Egyszerűen a szállítási igény más technikai-fejlődési korszakban jelentkezett, mint Nyugat-Európában, így nem került sor, nem „maradt” tőke és akarat a vízi hálózat és kapcsolódási pontok kiépítésére. A gazdasági igény és az állami fejlesztői akarat a vízi rendszerek használatára egy időre az első világháborút megelőzően esett egybe, de mint láttuk ezt a háború megakadályozta. Valójában a 20. század közepén tapasztalhattuk, hogy egybeesett a gazdaság szükséglete és a vízi közlekedés fejlesztésének

igénye. Ez azonban olyan ágazatokhoz kapcsolódott, amelyek a század végére elavultak, másrészt a politikai-hatalmi-gazdasági központ ideiglenesen a hagyományos nyugati irányból keletre tevődött át, tehát a folyó folyásirányának kedvező helyzetbe. A vasfüggöny is ellentétes irányú kapcsolatokat tett lehetővé a folyó felső, valamint középső és alsó szakaszán. A felvirágzásnak ugyanakkor oka volt az is, hogy a szárazföldre zárt országok (pl. Magyarország, Csehszlovákia) bekapcsolódását a világpiacon elősegítette a nemzetközi státuszú Duna folyó, míg a szárazföldön elavult színvonalú vasúti és közúti hálózatokkal, s vámhatárokkal kellett szembe nézni.

Végso soron a hálózat elmaradottságát nagyrészt a Duna geopolitikai helyzetének rovására írhatjuk. Amikor igény és lehetőség keletkezett volna annak kialakulására a 20. század elején, akkor a térség szétesett (ne felejtjük el, hogy talán nincs a Földön még egy ilyen jelentős folyó, amin ennyi állam osztozik), majd nagyhatalmi terek váltogatták egymást a térségben. Az Osztrák–Magyar Monarchia nagy területet uralt és/vagy befolyásolt a Duna mentéből, de a lényegét, a tengeri kijáratot nem. Az első világháborút követően a nagyhatalmak (Nagy-Britannia, majd Németország, végül a Szovjetunió) fejlesztési elképzelései ellentétesek voltak, s a Szovjetuniót kivéve nem is volt idejük elképzeléseik legalább részleges megvalósítására. A szovjetek motiválta fejlesztések is csak részlegesen, s nagyon lassan valósulhattak meg, nagyrészt annak köszönhetően, hogy az érdekelt államok (Magyarország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia) sem egymáshoz, sem a Szovjetunióhoz való viszonya nem volt kiegyensúlyozott. Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy a Dunához kapcsolódó, gazdaságot, térséget fejlesztő hálózatok kiépülése jelentős részben a geopolitikai hatásra maradt el, s kevésbé a gazdaság általános elmaradottsága miatt.

A folyó mint akadály: határok, hidak

A Duna mint államhatár

A határok megállapításánál előszeretettel használt természeti objektum a folyó. Leglátványosabb megjelenése a nagy folyamok mentén húzott államhatár, de Magyarország esetében is gyakran találkozunk kisebb határvizekkel kijelölt vonalakkal is. Nem hajózható folyók esetén a határ általában a meder középvonalán húzódik. A hajózható folyók esetén a határ rendszerint nem a folyó középvonalában, hanem a folyó sodorvonalánál található (*Bruhács* 1999). Ennek az az értelme, hogy a meder itt a legmélyebb, így a hajózható út is itt halad, tehát mind a két parti állam részesedhet belőle. A több ágra szakadó folyó esetében a főág, a legtöbb vizet szállító ág, avagy a hajózóút sodorvonala lesz az érvényes. Ez a megállapítás természetesen problémákat hordozhat magában. Egy folyó sodorvonala, főleg meanderező vagy változékony vízjárású folyó esetében gyakran változik, így a sodorvonal vagy a főág is áthelyeződhet, megváltoztatva ezzel a két ország határát, így területét.

Több esetben találkozunk azzal a jelenséggel is, mikor a határ a folyó valamelyik partján található, így a folyó teljes vízfelülete az egyik állam területét alkotja. Kis

folyóknál ez nem jelent problémát, nagyobb folyamoknál a gazdasági hasznosítás miatt problémák keletkezhetnek.

A folyó elválasztó szerepét nem lehet természettől adott határnak tekinteni. A Duna példáján bemutatatható, hogy a folyó több szakaszán (Németországban, Ausztriában, valamint Győr és Esztergom–Dunakanyar között, illetve a Pesti-medence szakaszán) évszázadokon át nem alkotott sem állam-, sem adminisztratív(megyé-) határt.

Mindezek alapján a folyó német és osztrák szakasza alapvetően eltér a többitől. Ebben a két országban csak nagyon rövid szakaszon képez a folyó állam- vagy régióhatárt.

Ezekben az országokban a régiók a folyó mindkét partjára kiterjednek, sőt a folyónak fontos szerepe van életükben, mivel a fő közlekedési vonalak és a felső-ausztriai régióközpont (Linz) a folyó völgyében található. (Ez a jelleg a történelmi Magyarországon egészen Budapestig tartott, a két oldalra kiterjedő régiók [megyék] sora Pest megyével zárult. Komárom és Esztergom megyéknek sokkal inkább tengelyét jelentette a folyó, semmint a határát. Határ szerepe a nehezen átjárható Szigetközben volt csupán, ahol Moson és Pozsony megyék között jelentett választóvonalat, valamint a Dunakanyarban, ahol Hont és Esztergom megye határát jelentette. Érdtől délre, csaknem teljes hosszában regionális vagy államhatárok települtek a Duna vonalára az elmúlt évezredben.

Az eddigiekben is láthattuk, hogy a folyó felső szakasza inkább az államok, területi egységek gerincét alkotja, míg középső szakaszától kezd határfolyóvá válni. Különösen így van ez, ha a történelmi térképre pillantunk. A felső és középső szakaszon az államokon belüli régió/megyé/land területek határát sem alkotta a folyó, sőt azok gerinceként magához vonzotta azok központjait, ahol már jelentősége a hajózás és a gazdasági élet szempontjából elég erős volt (pl. Linz, Győr, Komárom, Esztergom). Németországban csak Ulm és Neu-Ulm között jelöli Baden-Württemberg és Bajorország határát, valamint Passau után Ausztria és Németország határát. Ausztriában az Felső-Ausztria és Alsó-Ausztria közötti határ mintegy 35 km-es szakaszát jelenti a folyó. Ezeknek a határoknak azonban gyakorlati jelentőségük csekély. Elsőként a Kisalföldre kiérve alkotott megyehatárt a történelmi Pozsony vármegye, illetve Moson és Győr vármegyék között. Nyilván a sok ágra szakadó Duna nehéz átjárhatósága hathatott így a megyehatárok futására. Győr alatt Komárom és Esztergom vármegyék ismét kétparti megyék voltak, dunai központtal, hasonlóan Pest–Pilis–Solt–Kis–Kun vármegye északi részéhez. A folyó határ szerepe megjelenik Hont vármegyénél, de igazából Pest alatt kezdődik, ahonnan lefelé végig megyehatárt, majd a Száva torkolatától államhatárt alkotott a folyó, lényegében a torkolatig. Az államhatár szerep tartósan a Berliini Kongresszuson dőlt meg, amikor Dobruzsza jelentős része Romániához került, mely terület 1913-ban a 2. Balkán háború lezárásával tovább bővült (Dél-Dobruzsza). Napjainkban ez utóbbi terület ismét Bulgáriához tartozik. Ma is Európa egyik legrégebben fennálló államhatára a 470 kilométeres bolgár–román határ, de itt is a területek különbözősége az oka az éles határ létrejöttének (délre a bolgár plató, északra a romániai síkság terül el), s nem a folyó elválasztó szerepe (*Cholnoky* 1925; *Prinz* é.n.). A Duna

napjainkban a szlovák–magyar határtól válik valódi határfolyóvá, s a torkolatig tartó szakaszának háromnegyede államhatár, s a fennmaradó mintegy negyed rész is többnyire regionális határ.

Ilyen formában a Duna, mint határfolyó 1878 előtt a Kiliai-ágon számított 2922 kilométeres hosszából 1203 kilométer hosszban alkotta a Monarchia és Törökország (valamint Besarábia/Oroszország) határát. Dobrudza Romániához csatolásával a déli szakaszon is keletkezett egy 374 kilométeres államon belüli szakasz, míg a középső szakaszon a történelmi Magyarország és Jugoszlávia szétesésével a 20. század elején, illetve végén keletkeztek új dunai határok (cseh)szlovák–osztrák, illetve (csehszlovák–magyar, szerb–horvát és szerb–román szakaszok (ez utóbbi kibővült). Összességében a Duna hosszának közel a fele (1197 km) alkot ma is államhatárt két ország között. A tartós államhatár helyzet alakította ki az érdekes egymással szemben álló várospárokat az Al-Dunán. Belgrádtól megfigyelhető ez a jelenség, de igazi kifejlődése a bolgár–román határon következett be, ahol szinte minden városnak megvan a másik oldali párja (*Hardi* 2002; 2007; *Sägeäta* 2004). Ezek történelmi szerepe a védelem, s nem az együttműködés volt. A dunai határ meglehetősen erős elválasztó funkciót töltött be, s ma is jelentős mértékben megnehezíti a kommunikációt (ez alól csak az egyetlen híddal összekötött Giurgiu–Rusze város pár a kivétel [*Waack* 1996])¹.

Az átkelési lehetőségek: a hidak

Egy folyón átívelő híd számos szimbolikus elemet hordoz. Összeköti a két partot, ezzel gyakran eltérő kultúrák, eltérő gazdasági-társadalmi tájak között teremt kapcsolatot. Szimbólum szerepük is mutatja a gazdaság és társadalom életében betöltött jelentőségüket, amely egyszerűen az emberek és áruk mozgási lehetőségén keresztül valósul meg. A hidak, bővebben a folyóvízi átkelőhelyek (kompok, gázlók) a társadalmi-gazdasági tér kitüntetett pontjai, s hatással lehetnek annak szerkezeti elemeire, fejlődési tengelyeire.

A folyóra épített hídát úgy tekintjük, mint egy olyan állandó átkelő helyet, amely egy földrajzi-térbeli akadályon átvezet. Így műszaki jellemzői közül egyedül az fontos számunkra, hogy „állandó” átkelési lehetőséget biztosít a forgalom számára anélkül, hogy a közlekedő, szállító ember akár jelentősebb várakozásra, akár közlekedési eszközének váltására kényszerülne, amelyek így szállítási költségeit jelentősen növelnék. Így a híd a térszerkezet alakítása szempontjából jelentős objektummá válnak.

A hídépítés költséges vállalkozás, s ennek költsége az áthidalandó távolságon kívül nyilvánvalóan függ a híd műszaki jellegétől, a part adottságaitól. Hajózható folyón a híd nyílásának magasságánál figyelembe kell venni a folyó vízszintingadozását, s ezzel együtt a hajó áthaladásához szükséges magasságot is. A mai Duna hidak magassága a magas vízhez viszonyítva 7–9 méter körül alakul, s nyilván az újabb építésűek már ennél is nagyobb hajóúttal áthaladási magasságot tudnak biztosítani.

Mindemellett a hidépítés költségeit növeli, hogy biztosítani kell a rávezető infrastruktúrát, ami jelentős többletterhet jelent.

A Duna méretei Ulmnál érik el azt a szintet, amikor a folyó áthidalása (szélessége és a hajóforgalom miatt) már jelentős kihívást jelenthet a hidépítés számára. Donaueschingen és Ulm közötti mintegy 269 kilométer hosszú szakaszon összesen 86 közúti, gyalog- és vasúti híd ível át a Dunán. Ez azt jelenti, hogy átlagosan mintegy három kilométerenként találhatunk hidat a folyón. Nyilván itt a hidépítés egyszerűbb technikáival már korábban is képes volt az ember állandó átkelőhelyet létesíteni. Ettől a szakasztól lefelé már ez nehezebben jöhetett létre.

Mai hidjaink (s az utóbbi évtizedekben elbontott társaik) építése jellemzően a 19. század második felében indult meg. A jelenleg álló és közúti forgalmat bonyolító hidak közül kétségkívül a budapesti Széchenyi lánc-híd a legidősebb, amelyet 1839 és 1949 között építettek. A 19. század folyamán sok híd épült, főleg a nagyvárosokban, Bécsben, Pozsonyban, Buda és Pest között. A hidak építésének idejét, technikáját tekintve Magyarország nem maradt el Európa többi országának jellemzőitől. A városokon kívül jelentős közúti átkelők nem létesültek, a forgalmat kompok szolgálták ki. A magyar vasúthálózat fejlesztése is olyan irányokba történt, hogy a fő vonalak a Dunát nem keresztelték (kivéve a Budapest–Zimony vonalat, amelyet 1883-ban vezettek át a Dunán Újvidéknél). Így vasúti híd kiépítésére nem volt szükség (a fővároson kívül, ahol a déli vasúti összekötő híd 1877-ben készült el). A 19. század végén a meginduló helyi érdekű vasutak miatt jöttek létre az első vasúti hidak. Már a 20. században, 1908-ban készült el a bajai vasúti-közúti híd.

A további hidak megjelenése a két világháború közötti időszakhoz köthető, s számuk gyors növekedése a második világháború után, a gépkocsiforgalom növekedésével, s a gépkocsi, mint távolsági közlekedési eszköz használatának elterjedésével következett be. Magyarország ebben az időszakban a fővároson kívüli Duna hidak építésében nem jeleskedett. Közlekedés-hálózatunk centrális jellegének oldására jelentős kísérletek nem történtek, a forgalmat a háborúban megsérült, a század első feléből származó átkelők bonyolították. A folyó felső és alsó szakaszán folytak építkezések. Részben az elkészülő vízlépcsők, amelyek egyben átkelővé is váltak, részben az új közúti hidak nagymértékben javították a híd-sűrűséget. Hasonlóképpen a második világháború után épültek meg Jugoszlávia (a mai Szerbia) átkelési lehetőségei, amelyek az ország területi integritását növelték.

Napjaink helyzetének elemzéséhez megvizsgáltuk az egyes Duna-szakaszok híd-sűrűségi mutatóit (*1. táblázat*). A Duna hajózható főágát vettük figyelembe, a mellékágakon elhelyezkedő hidakat nem. A főágon sem írtuk össze azokat az átvezetéseket, amelyek nem lehet közlekedni, tehát csak a gyalogos, kerékpáros, közúti és vasúti átkelőket számítottuk ide, amelyek a folyó másik partjára vezetnek, s nem csak egy szigetre vagy a folyóban elhelyezett építményre. A vizsgálat szempontjából – különösen a középső és déli szakaszon – némiképp önkényes szakaszokat választottunk. Itt ugyanis a hidak térbeli eloszlása rendkívül egyenetlen, sok a folyóvízre helyezett határ, ezért a városi agglomerációk, valamint a belföldi és határszakaszokat igyekeztünk külön bemutatni.

A folyó teljes hosszában 234 hídát számoltunk össze, amelyek így a 2840 km hosszal számolva mintegy 12 km/híd sűrűséggel helyezkednek el. Ha csak a DMR-csatorna torkolatától (2414 fkm) végezzük el számításainkat, akkor a folyón átlagosan mintegy 25 kilométerenként követik egymást a hidak. Ha figyelembe vesszük az egyes szakaszok sajátosságait, látható, hogy a hidak közötti átlagos távolság a folyón lefelé haladva növekszik. Míg a Duna felső folyásánál 3,1 km/híd értéket látunk, addig a legritkábban a román–bolgár szakaszon találunk átkelési lehetőséget, vagyis a 472 kilométeres szakaszon egyet. Az új, Vidinnél épülő híd elkészültével 2017-ben a számuk kettőre növekszik.

Az átlagnak (25 km/híd) a hazai szakasz felel meg a leginkább. Ha viszont ezt szétbontjuk, akkor látható, hogy Budapest alatt kezdődik a Duna ritkán átjárható szakasza. Fővárosunk felett átlagosan vagy az átlagnál nagyobb sűrűségben helyezkednek el a hidak, míg ettől lefelé az átlagot akár megközelítő értéket sem találunk.

Külön bontottuk a fővárosokat, illetve agglomerációjukat: Bécset, Pozsonyt, Budapestet és Belgrádot. Jól látható, hogy ezek a szakaszon nagy hídsűrűséggel bírnak. Bécs, Pozsony és Budapest nagyon hasonló a hídsűrűség szempontjából. Bécs kiugróan jó értékét annak tulajdoníthatjuk, hogy két, kifejezetten gyalogos híddal és két csak az U-bahn számára szolgáló híddal rendelkezik. Ha ezeket a lokális jelentőségű hidakat leszámítjuk, akkor értéke hasonló a két másik fővároséhoz. Belgrád agglomerációja nem rendelkezik hasonlóan jó híd-ellátottsággal. Ezért nem emeltük ki külön a szerbiai belföldi Duna-szakaszból. Ez részben annak köszönhető, hogy Belgrád városa, s agglomerációjának jelentős része a folyó déli partján helyezkedik el, s azt inkább a Száva vágja ketté. A Duna északi partján csak néhány település (igaz, jelentős népességszámú és gyorsan növekvő helységek, mint pl. Pancsova) található, s azokkal csupán egy híd köti össze a szerb fővárost. Így a belgrádi Duna-hidak számát a jövőben mindenképpen bővíteni akarják, de jelenlegi helyzetben csak egy átkelő található, ami össze sem vethető a többi, osztrák, szlovák, magyar központi térség hídsűrűségével.

Tehát a Budapest alatti szakaszon a hídsűrűség csökkenésén a központi térségek (Belgrád, Bukarest) sem változtatnak jelentős mértékben). Az egykori Jugoszlávián belül a fő gazdasági és közlekedési tengely a Zágráb–Belgrád–Nis vonal volt, így a fejlesztések oda összpontosultak. Ez a vonal viszont nem keresztezi a Dunát, csak a Szávát, Belgrádnál. Így a dunai hídépítés elsősorban arra irányult, hogy a folyótól északra elhelyezkedő Vajdaságot bekapcsolják az ország vérkeringésébe. Napjaink Szerbiájának térszerkezete viszont átalakult: az északnyugat– délkelet irányú prioritása helyett az észak–dél (Szabadka–Nis) került előtérbe (*Nagy–Miletić–Todorovic* 2009), s jelenleg (2011–2012) épül ki az ezt az irányt megtestesítő közlekedési tengely. Ennek része egy nagy kapacitású Duna-híd. A folyó szerb–román közös szakaszán az átkelési lehetőséget a két, a hetvenes években megépült vízerőmű, a Vaskapu I. és Vaskapu II. biztosítja. Ezek közötti kapacitása kicsi, építésüknél a döntő szempont villamosenergia-termelés volt, az átkelési lehetőség másodlagos funkcióként jött létre.

Mint fentebb már említettük, az átkelési lehetőségek mélypontja a bolgár–román határon található, ahol a teljes 472 kilométeres szakaszon csak az 1954-ben épített „Barátság-híd” áll Giurgiu és Rusze között, míg jelenleg a második híd épül Vidinnél és Calafat között.

1. TÁBLÁZAT
 A hidak száma és sűrűsége az egyes Duna szakaszokon, 2011-ben
 (a folyam hajózó főágát figyelembe véve)

<i>Duna-szakasz</i>	<i>A szakasz kerekített hossza (km)</i>	<i>Hidak száma</i>	<i>Átlagos hidsűrűség (hid/km)</i>
A két forráság összefolyásától (Donauschingentől Ulmig)	269	86	3,1
Ulmtól Kelheimig, a DMR csatorna torkolatáig	189	51	3,7
DMR-csatorna torkolatától az osztrák–német határig	188	34	5,5
Ausztria teljes szakasz	343	30	11,4
Ebből			
Német határtól Tulln-ig	258	16	16,1
Bécs agglomeráció (Tulln–szlovák határ)	85	14	6,1
Dévénytől az Ipoly torkolatáig (szlovák és szlovák–magyar közös szakasz)	164	9	18,2
Ebből:			
Pozsony agglomeráció Dévény–Szap (a hajózóúton a szlovák belső szakasz)*	69	5	13,8
Szap–Ipoly torkolat (szlovák–magyar közös szakasz)	103	4	25,8
Az Ipoly torkolatától a magyar–horvát/szerb határig	275	11	25,0
Ebből:			
Budapest agglomeráció (Ipoly–Nagytétény)	77	7	11,0
Nagytétény–országhatár	198	4	49,5
A magyar–horvát/szerb határtól a Timok torkolatáig (bolgár határ)	587	10	58,7
Ebből:			
Horvát–szerb közös szakasz	137	2	68,5
Szerbia belső szakasz	221	6	36,8
Szerb–román közös szakasz	229	2	114,5
Bolgár–Román közös szakasz**	472	1	472,0
Román szakasz	374	3	124,7

* Ennél a szakasznál nem a Duna természetes főágát vettük figyelembe, hanem a mesterséges üzemi vízcatornát, amelynek hossza hasonló a természetes mederéhez, ugyanakkor egy átkelő (Bösnél) található rajta.

** 2011-ben befejezés előtt áll a szakasz második hídja. Átadása után az itt bemutatott hidsűrűségi érték 236 km-re fog csökkenni.

Forrás: Google map és Donaukommission (2004) alapján saját számítások.

A Románián belüli szakaszon, három híd ível át. Ebből kettő Csernavodánál helyezkedik el, gyakorlatilag közvetlenül egymás mellett: egy vasúti–közúti vegyes használatú és egy vasúti híd. Mindkét építmény ugyanazt a közlekedési tengelyt, a Bukarest–Constanta közúti és vasúti vonalat szolgálja. Amennyiben a fejlesztés alatt álló autópálya hídját befejezik, lényegében ugyanazon a ponton hoznak létre egy újabb átkelési lehetőséget. Mivel a főváros és a kikötőváros közötti forgalmat

bonyolítják ezek az átkelő pontok, nem valószínűsíthető, hogy jelentős térség-fejlesztő hatásuk lenne.

Csernavodától lefelé a folyón mintegy 62 folyamkilométer távolságban helyezkedik el a román belső szakasz harmadik hídja. Látható, hogy a viszonylag hosszú román belső szakaszon a hidak viszonylag kis távolságon belül helyezkednek el, s a főváros és a tengerpart, illetve Dobrudzsa összekapcsolását szolgálják. A Delta térségben a hidak építését a hidak építését nyilvánvalóan akadályozza, hogy a folyó több ágán tengeri hajóforgalom is zajlik, amelyről Románia értelemszerűen nem mondhat le. A magas építésű hajók miatt viszont akkora nyílású építményekre lenne szükség, amelyek építési költsége irreálisan magas lenne összevetve a várható forgalommal.

Mint áttekintésünkben látszik, a hidaknak sajátos térszerkezet-alakító szerepük van. Elhelyezkedésük, sűrűségük nagymértékben függ a folyónak helyet adó térségi szintek belső térszerkezetétől, de maguk is alakítják azokat, erősítik a már létrejött térszerkezeteket, hozhatnak létre újakat. Mindenképpen elmondható, hogy telepítésük, helyük meghatározása stratégiai jelentőségű egy régió vagy ország, de akár nagyobb térség szempontjából is.

Összefoglalás

Mindezekből a kiragadott példákból láthatjuk, hogy a Duna térszerkezet alakító szerepe jelentős a közép-európai és délkelet-európai térségben. Ez a szerep azonban nem írható le a folyó egészére nézve, hanem szakaszonként más és más. Alapvetően két területi szinten nyilvánul meg: a folyó völgye, északnyugat–délkeleti futásával egy fontos európai migrációs irány közlekedési szükségletét elégítette ki az elmúlt századok során, különösen felső és középső szakaszán, ezzel meghatározva elsősorban Közép-Duna medencék fejlettségi mintázatát. Tanulmányunk elsősorban azokkal a hatásokkal foglalkozott, amelyeket a Duna regionális léptékben fejtett ki, s amelyek közvetlenül a folyóhoz, mint erőforráshoz, s mint térszerkezeti akadályhoz köthetők. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a folyó elsősorban az átkelőhelyeken kialakult csomópontokon keresztül határozta meg a körülötte fekvő térség fejlődését, s kevésbé mint természeti erőforrás, vízi út stb. Különböző okoknál fogva térségünk nem élt, nem élhetett ezzel a lehetőséggel, hogy ezt az integrációs, térszerkezet-teremtő tényezőt a maga teljességében kihasználja.

Jegyzetek

¹ A tanulmány írásakor már épül a román–bolgár Duna-szakasz második hídja Calafat és Vidin között.

² Természetesen tudjuk, hogy pl. Németalföldön nem csupán a szállítási igény diktálta a csatornahálózat kiépítését, sőt, főleg nem az, hanem a több évszázados küzdelem, amelyet az ott élő nép a tenger veszélyeivel szemben, s a földterületek elhódításáért (polderesítés) folytatott. De a kényszer szülte hálózat kialakult, s azt szállításra, később öntözésre, majd turisztikai céllal hasznosították, s hasznosítják ma is.

Irodalom

- Berend T.I.–Ránki Gy. (1987) *Európa gazdasága a 19. században. 1780–1914*. Gondolat, Budapest.
- Bruhács J. (1999) *Nemzetközi jog II. Különös rész*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Cholnoky J. (é.n.) *Magyarország földrajza*. Sorozatcím: A Föld és élete. A Franklin Társulat Kiadása, Budapest.
- Donaukommission (2004) *Kilometeranzeiger der Donau*. Budapest. http://www.danubecommission.org/uploads/doc/publication/KM_ANZEIGER/HTML/KILOMETERANZEIGER.htm Letöltés: 2010. 02. 18.
- Erdősi F. (2008) *Kelet-Európa országainak vízi közlekedése*. MTA RKK, Pécs.
- Gráfik I. (2004) *Hajózás és kereskedelem. „Gabonakonjunktúra vízen”*. Pannónia Könyvek. Pro Pannónia Alapítvány.
- Hardi T. (2010) A Duna térség mint fejlesztési nagytérség. – *Tér és Társadalom*. 4. 125–141. o.
- Hardi T. (2002) A Duna menti területek regionális különbségei, együttműködési lehetőségei. – Glatz F. (szerk.) *A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései. I. kötet*. Magyarország az ezredfordulón sorozat. MTA, Budapest. 99–118. o.
- Hardi, T. (2007) The Transformation of the Urban Network in the Balkans. – Glatz, F. (ed.) *The European Union, the Balkan Region and Hungary*. Jahresbericht des Europa Institutes. Europa Institut – Social Research Center of HAS. pp. 145–155.
- Hardi T. (2011) Az egységes Duna térség politikai földrajzi megközelítésben. – *Földrajzi közlemények*. 4. 389–404. o.
- Hock K. (1958) A magyar víziutak. – *Vízügyi közlemények*. 4. 405–421.o.
- Kaján I. (2004) Meg nem valósult vízügyi tervek a dualizmus korában. Előadás kézirat. „Táj a vízben” konferencia, Szarvas, 2004. július 1.
- Nagy I.–Miletic, R.–Todorovic, M (2009) Szerbia regionális fejlődésének alapvető jellemzői. – *Tér és Társadalom*. 3. 173–198. o.
- Prinz Gy. (é.n.) *Magyar földrajz III. kötet – Államföldrajzi kép*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Rechnitzer J. (2002) A Bécs–Pozsony–Győr–Budapest innovációs tengely és a magyar területfejlesztési koncepciók. – Dövényi Z.–Hajdú Z.–Glatz F (szerk.) *A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései. I. kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 119–138. o.
- Rechnitzer J. (szerk.) (2009) *A Duna a magyar területfejlesztésben*. MTA RKK–NFGM, Budapest–Győr.
- Rechnitzer J. (témavezető) (2006) Magyarország szerepvállalási lehetőségei a kelet-, közép- és délkelet-európai területfejlesztési együttműködésekben. – *NYUTI Közlemények 173A és B*. MTA RKK NYUTI, Győr.
- Săgeața, R. (2004) The Role of the Doublet Settlements in the Euro-Regions Structure – A case Study: the Romanian–Bulgarian Border Space in the Danube Sector. – Wendt, J.–Bente, F.–Bodocan, V. (eds.) *Poland and Romania before Enlargement of European Union and NATO*. Carta Blanca, Warsaw. pp. 125–131.
- Waack, Ch. (1996) Russe und Giurgiu – Nachbarstädte an der Donau.– *Europa Regional*. 4. pp. 10–18.

BEILLESZKEDÉS, BEFOGADÁS – A SZUBURBÁN TELEPÜLÉSEKRE BEKÖLTÖZŐK TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJA

NÁRAI MÁRTA

1998-ban az MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézetébe kerülve szinte azonnal egy határ menti projektbe kapcsolódhattam be, melynek lehetősége el is indított egy pályán, és fiatal kutatóként számos publikáció megírására és konferenciákon való részvételre adott alkalmat és lehetőséget. Jelen tanulmány is a határ menti kutatások vonulatához tartozik ötvözve azonban azt egy másik témával, a civil társadalom, civil szervezetek világával, mellyel szintén Rechnitzer János ösztönzésére kezdtem el foglalkozni oly mértékben beleásva abba magamat, hogy a későbbiekben doktori disszertációm is e témakörben írtam.

Bevezetés

A lakóhelyi szuburbanizáció ma már általános jelenségnek tekinthető Magyarországon, de a tanulmányomban példaként említett és vizsgált Pozsony környéki folyamatnak sajátos jelleget ad a határon átnyúló volta, ami jelen témánk szempontjából – a tanulmány elsősorban a magyar oldalra ki(át)költöző népesség integrálódását, a beilleszkedés lehetőségeit és feltételeit mutatja be – korántsem elhanyagolható tényező.

Az, hogy egy nagyváros agglomerációja átlép a határon, igen ritka jelenség. Pozsony helyzete etnikai környezetéből adódóan is különleges. A kiköltöző lakosok szlovák területen maradván is többnyire olyan településekre költöznek a Csallóközbe, amelyek lakossága többségében magyar származású (*Hardi–Lados–Tóth* 2010).

A pozsonyi lakosság kiköltözése a városból a kilencvenes évek végén kezdődött, de magyarországi települések csak 2005 óta, a két ország EU-csatlakozása (2004) után – azaz a határok nyitottá válásától – jelentek meg migrációs célként. A politikai határ funkciójának megváltozása, az átjárhatóság, a szabad mozgás/költözés lehetősége felértékelte a határ közeli magyar falvakat, elsősorban Rajka és Mosonmagyaróvár környéke vált 'célterületté' (Rajka és Mosonmagyaróvár mellett pl. Bezenye, Dunakiliti, Dunasziget, Hegyeshalom, Feketeerdő is). A 2010 márciusában végzett kérdőíves felmérésünk¹ tapasztalatai szerint a jelenség 2006 után erősödött fel; a Magyarországra átköltözött megkérdezettek 29%-a 2007-ben, míg 62%-a azt követően (2008–2009-ben) települt át.

A mesterséges gátak megszűnésével, esetünkben az országhatár nyitottá válásával, elvlasztó szerepének csökkenésével a szuburbanizáció folyamata áterjedt tehát a magyarországi területekre is, mutatva, hogy nyitott határok esetén a természetes

folyamatokat nem állíthatja meg, nem tartóztathatja fel pusztán az a tény, hogy az érintett földrajzi területek különböző országokhoz tartoznak. A kulturális, nyelvi és mentális akadályokat felülírják a társadalmi, városfejlesztési folyamatok, gazdasági szempontok, egyéni érdekek. Ez egyben hozzájárul a politikai, gazdasági, kulturális erőterek átrajzolódásához, multietnikus viszonyok, terek létrejöttéhez (Szarka 2005).

Csanády és Csizmady (2002) tanulmányukban arra is felhívják ugyanakkor a figyelmet, hogy a szuburbanizációs folyamat hatalmi és tervezői környezetben zajlik, azaz az egyéni, spontán törekvések mellett szakértői és politikai döntések bonyolult rendszere jelöli ki azokat a kereteket (feltételeket és irányokat), amelyek között a spontán törekvések érvényesülhetnek. Az egyének döntéseit gyakran megelőzi az agglomerációkba tartozó települések olykor tudatos, máskor nem átgondolt stratégiája (Gergely 2009).

Saját kutatásunk eredményei megerősítik a korábbi hazai és külföldi szuburbanizációs felmérések (Beluszky 1999; Dövényi–Kovács Z. 1999; Herfert 1999; Timár 1999; Bajmócy 1999, 2001; Csanádi–Csizmady 2002; Hardi 2002) azon tapasztalatait, miszerint a nagyváros elhagyásának motivációi között főként és elsősorban valamely környező település által biztosított kedvezőbb lakás- és életkörülmények állnak. A Győr környékén zajló szuburbanizációs folyamatok évtized eleji vizsgálata során (Hardi 2002) a kiköltözők leggyakoribb indokaként a kellemes lakókörnyezet, míg legfontosabb okként a kedvező vételi ajánlat jelent meg. Egy Kecskemét körüli vizsgálat (Timár 1993) a legfontosabb okok között említi a kertes családi ház birtoklásának imázsát, egy budapesti felmérés (Dövényi–Kovács Z. 1999) pedig a jobb lakókörnyezet mellett a nagyobb lakás iránti igényt, illetve a jó befektetési/vételi lehetőséget nevezi meg a helyválasztás legfőbb okaiként. Kérdőíves felmérésünk tapasztalatai szerint a Pozsonyból kiköltözők lakóhely-változtatásának legfőbb motivációi között elsősorban a telkek és családi házak megfizethető árai, illetve az olcsóbb élet lehetősége említhetők. A nagyváros környezetébe való kiköltözés tehát elsősorban anyagi kalkuláció kérdése a pozsonyiak körében is: a szuburbán településeken – amelyek közé ugyanúgy beletartoznak a határ közeli magyarországi települések, mint a Csallóköz falvai – kaptak a kiköltözők olyan telket vagy házat, amely anyagi lehetőségeikhez mérten hozzájárult lakáskörülményeik érdemi javulásához, lakáshelyzetük megoldásához (pl. saját tulajdon szerzése, családi ház, nagyobb méret²), és általában ehhez plusz hozzáadékként járult a kellemes környezet, természetközelség, melynek jelentősége az utóbbi években felértékelődött. Több kutatás eredményei (Herkert 1999; Hardi 2002) azt is mutatják, hogy az ingázás (nagyvárosi munkahely – szuburbán lakóhely) okozta plusz terheket kevesebben vállalják csupán a kellemesebb természeti környezet kedvéért, ha lakáskörülményeiket a nagyvárosban is javíthatnák³.

Beilleszkedés – befogadás – integráció

A szuburbán településekre be(ki)költözők és a befogadó lakosság (helybeliek) kapcsolata, illetve a település kohéziója szempontjából nagyon fontos, hogy az újonnan jöttek hogyan integrálódnak a helyi társadalomba: tudnak-e, akarnak-e egyáltalán beilleszkedni, a helyi közösség befogadja-e, akarja-e integrálni őket?

A társadalmi integráció kifejezés mind a köznapi, mind a tudományos szóhasználatban egyre elterjedtebb, azonban a kifejezéssel kapcsolatban nem beszélhetünk egzakt és általánosan elfogadott jelentéstartalomról. A fogalom szociológiai értelmezésmódja a szociális és rendszerintegrációs dimenziók szétválasztása és meghatározása mentén közelít a társadalmi integráció témaköréhez. A köznapiabb, az általános társadalompolitikához közelebb álló megközelítés bizonyos ismertetőjegyek alapján meghatározott társadalmi csoportokra (pl. romák, fogyatékkal élők, idősek, munkanélküliek stb.) fókuszál, és gyakorlatilag olyan mindent magában foglaló irányzatnak tekinthető, melynél a társadalmi integráció egyenlő jogokat és lehetőségeket jelent minden emberi lény számára. Itt a társadalmi integráció a társadalmi fejlődés eszköze és célja is egyben. Magában foglalja pl.:

- az egyenlőséget és a szociális igazságosságot;
- a diszkrimináció ellenességét és toleranciát;
- társadalmi csoportok szociális szükségleteinek kielégítését;
- a demokráciához és részvételhez való jogot.

A társadalmi integráció kritériuma tehát azt jelenti, hogy a társadalom ne szakadjon szét egymástól szélsőségesen eltérő helyzetű rétegekre, csoportokra, amennyire csak lehet, megakadályozzuk a kirekesztést.

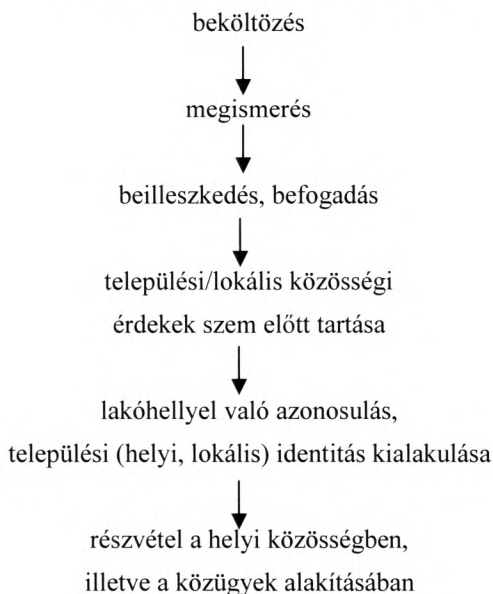
Az egyik legalapvetőbb társadalmi funkció tehát a társadalom integrációjának a biztosítása (Parsons 1988), azaz a közösség tagjai összetartozásának, kohéziójának megőrzése, megerősítése. Ennek során alakulnak ki azok az interakciók, együttműködések, kapcsolatok, valamint a bizalom és szolidaritás, amelyek befolyásolják az egyének magatartását és ezáltal a társadalom/közösség működését. Egy település működése szempontjából is nagyon fontos, hogy az egyének és csoportjaik elfogadják a közösség adott rendjét, betartsák a legfontosabb követelményeket (Furmanné Pankucsi 2009), azaz beilleszkedjenek. A beilleszkedés egy település társadalmába azonban meglátásom szerint több annál, mint hogy megismerjük és elfogadjuk az adott közösség értékeit, betartjuk az érvényes normákat. Az integráció igazi megvalósulása esetén az adott egyének egyrészt helye van a közösségben, befogadják és elfogadják, másrészt az egyén számára saját életterén túl is fontos a település, annak sorsa, jövője, azaz nem érvényesül a NIMBY (not in my back yard – nem az én hátsó udvaromban/kertemben, tehát nem érdekel) effektus (Tózsza 2002, 11), így tevékenységeit a település érdekeivel összhangban végzi. Ami egyben azt is jelenti, hogy nem csak a saját környezetével (ház, kert) törődik, hanem az egész településre figyel, és elvileg azt is, hogy bekapcsolódik, részt vesz a település közösségi életében is.

Ekkor már a településsel való azonosulásról, lokális identitás kialakulásáról beszélhetünk.

Identitásunk, önmeghatározásunk fontos részét képezi a területi-térségi hovatartozásunk, melynek definiálásával legerősebb szociális szükségletünket, a valahová tartozás szükségletét elégítjük ki (*Raagmaa* 2002). Nyilvánvalóan e szempontból különösen meghatározó települési hovatartozásunk. A lakóhelyhez (településhez, térséghez) való kötődésünk szocializációs folyamat eredményeként jön létre, a lakóhellyel való azonosulás egyszerre tudatos és emocionális (*Raagmaa* 2002); e kötődés, azonosságtudat identitásunk fontos eleme. A lakóhelyváltás ezért ugyanazon országon belül sem egyszerű dolog, hiszen a költözéssel identitásunk e szegmense is változtatásra szorul, egyik napról a másikra viszont nem alakul ki az új lakóhelyhez való kötődés, igazodási pontként még továbbra is az eredeti (rég) lakóhelyünk fog működni. Különösen igaz ez, ha továbbra is vannak a korábbi lakóhelyhez húzó meghatározó kötőerők (pl. munkahely, családi kapcsolatok). Egyik pillanatról a másikra egy pozsonyi nem fogja magát rajkainak érezni csak azért, mert a lakóhelye máttól Pozsony helyett Rajkán van. Az emocionális kötődés erősen függ pl. attól, hogy mennyi ideje él valaki az adott helyen, illetve milyen formában és mennyire kötődik az ott élőkhez, de a helyhez való kötődés erősségében, illetve a területi identitás kialakulásában régóta hangsúlyozzák a társadalmi dimenzió fontosságát, az azonos érdekek, értékek, társadalmi kapcsolatok, valamint a környezeti elemek meghatározó voltát (Relph 1976 – idézi *Palkó* 2009, 197). Az új lakóhellyel való azonosulás tehát hosszabb, éveket, akár egy évtizedet is kitevő folyamat. A folyamatot az előzetesen meglévő ismeretek, már meglévő kapcsolatok (pl. baráti, rokoni szálak) megkönnyít(het)ik, gyorsít(hat)ják. Meghatározó ebben a folyamatban a beilleszkedés (beköltözők oldaláról), illetve a befogadás (helybeliek oldaláról). Mindkettő fontos előfeltétele a megismerés, a betelepülő(k)nek meg kell ismernie a települést, az ott élőket, a helyi szokásokat, értékeket, normákat stb., de a helybelieknek is meg kell ismerniük az 'idegeneket' ahhoz, hogy elfogadják és befogadják őket. Csak a megismerés és beilleszkedés/befogadás folyamata után várható el, hogy az újonnan jöttek megszeretik új lakóhelyüket, és hogy kialakul bennük a településhez való kötődés, az identitás szerves részét képező települési azonosságtudat (*Tózsza* 2002) (*1. ábra*). A modell utolsó eleme sajnos sokaknál nem következik be, a lokális ügyekben való aktív részvétel (pl. lokális civil szervezetek tevékenységébe való bekapcsolódás, helyi közügyek alakulásának befolyásolása) még az 'öslakosoknak' is csak kis részére jellemző. Korábbi felmérések azt mutatják, hogy a társadalmi szerepvállalást, közösségi cselekményekbe való bekapcsolódást tekintve az emberek többségére a passzivitás, illetve az aktív részvétel hiánya a jellemző (*Nárai* 2008).

1. ÁBRA

Az integrációs folyamat egyszerű sémája

Forrás: Saját szerkesztés.

A beilleszkedés egy idegen település társadalmába akkor sem megy könnyen és gyorsan, ha ugyanolyan/hasonló kulturális közegről van szó, ha nincsenek kulturális és nyelvi akadályok. A pozsonyi szuburbanizáció sajátossága, hogy a nagyváros és környéke között természetes módon meglévő társadalmi és életmód-, életvitelbeli különbségek mellett egy másik ország idegen nyelvi, kulturális környezetébe csöppennek a nagyvárosból kiköltözők, ez nagyban nehezíti a beilleszkedést, az integrálódást, egyáltalán az arra való törekvést.

Ezekon a településeken különös jelentőséget kap az a kérdés, hogy tudnak-e olyan identifikációs alapot nyújtani a lakosság számára, ami oda köti az új lakosokat is (pl. saját szolgáltatások, szórakozási, szabadidő-eltöltési lehetőségek, közösségi/civil élet, jelképek, településkép stb.).

Az újonnan jöttek befogadása, integrálódása vagy szegregációja több hatás együtteseként alakulhat ki (Hardi 2002). A következő tényezők játszanak ebben meghatározó szerepet:

- a befogadó település eredeti lélekszáma,
- a beköltöző lakosok aránya a helyiekhez képest,
- a beköltözők társadalmi távolsága a helyi lakossághoz képest,
- a beköltözők korábbról származó családi, baráti, ismerősi kötöttségei,
- településszerkezeti tényezők,
- a település intézményeinek, szolgáltatásainak (pl. oktatás, egészségügyi ellátás, bevásárlás, vendéglátás stb.) használata vagy nem használata,

- mekkora aktivitást mutatnak a beköltözők a település közösségi életében,
- a település közösségének zártsága/nyitottsága,
- a település vezetésének és lakosságának viszonyulása a szuburbanizációs folyamatokhoz, a beköltözéshez.

A pozsonyi szuburbanizáció sajátossága okán további szempontok is szerepet játszanak:

- kulturális különbségek,
- nyelvi, etnikai különbségek,
- korábbi sztereotípiák, esetleges előítéletek.

A szuburbán folyamatok hatása a befogadó települések helyi társadalmára

A szuburbanizáció nemcsak a nagyvárosból vidékre költöző egyének élethelyzetében hoz jelentős változást, hanem a befogadó települések is jelentős változáson mennek keresztül. Tömeges betelepülések esetén megváltozik a települések térbeli és társadalmi szerkezete, átformálódik a helyi közösség, átalakulnak a korábbi társadalmi viszonyrendszerek (*Dövényi–Kovács Z. 1999*).

A zártabb közösségű, kevésbé befogadó településeken a beköltözőknek alkalmazkodniuk kell a helyi szokásokhoz, ha integrálódni akarnak, és hosszú idő után sem biztos, hogy helybelinek tekintik majd őket. A nagyváros közvetlen közelében lévő, jelentősebb beköltözéssel jellemezhető falvakban ugyanakkor kialakulhat egyfajta elkülönülés (*Hardi 2002*), sok település térszerkezetét tekintve is átalakul. E településeken gyakran újonnan kialakított részeken, új utcákban, lakóparkokban laknak a beköltözők, akik továbbra is erősen kötődnek a kibocsátó városhoz (ott dolgoznak, ott veszik igénybe a különböző szolgáltatásokat stb.). Tovább erősíti a szegregációt, hogy ezek az új 'lakóövezetek' általában a falvak szélén kerültek kialakításra, így már eleve magukban hordozzák a területi elkülönülést (*Gergely 2009*). Ami még tovább fokozható azáltal, ha az új utcák, telepek a községnek a kibocsátó városhoz közelebbi felében vannak, hiszen ebben az esetben a beköltözők hosszú időn át nem keresik fel a település belső részeit, még csak ahhoz sem kell átmenni azon, hogy lakásukhoz/házukhoz eljussanak, így utcájukat gyakorlatilag, mint a város egy külterületi részét használják (*Hardi 2002*). Az e fajta településszerkezeti szegregáció megnehezíti a beilleszkedés feltételül tételezett megismerést és a helyi identitás kialakulását; a befogadó települést gyakorlatilag nem használó emberek „nem itt élnek, csak itt laknak” (*Zábrádi 2009, 14*). A beilleszkedés sikerességében, egyáltalán a beilleszkedésre irányuló szándékban általában nagy különbség mutatkozik azok között, akik a település belső területeire elszórva költöznek be, és akik a szuburbiai szélén kialakított utcákban, lakóparkokban találnak új otthonra. Előbbiek társadalmi beilleszkedése hamarabb és tudatosabban következik be (*Gergely 2009*), amit területi integrációjuk is nagyban segít.

A szuburbán települések önkormányzatai általában szorgalmazzák a beköltözést, telkeket alakítanak ki, új utcákat nyitnak, korábban mezőgazdasági művelés alá tartozó területeket minősítenek, minősítettnek át lakóterületté. Döntéseik háttérben az a megfontolás áll, hogy a népesség növekedésében a település jövőjének, fejlődésének biztosítékát látják. Az önkormányzatok általában azt várják, hogy a betelepülők által emelkedik a lakosság státusza, javul a korszerkeszet, növekszik a helyi vásárlóerő, bővülnek az önkormányzat bevételi forrásai (*Dövényi–Kovács Z. 1999*). Ugyanakkor sok esetben a lakosság gyarapodását a település addigi jellegének a megtartása és a helyi társadalom jelentős átalakulása nélkül képzelik el. Azonban elmondhatjuk, hogy akár elszórva, akár elkülönülve jelennek meg a beköltözők a szuburbán településeken, a betelepülés a helyi társadalomra mindenképpen hatást gyakorol. Ugyanakkor az önkormányzatok jó része nem gondol bele az átalakulással járó lehetséges konfliktusokba, negatívumokba (pl. érdeellentétek a beköltözők és az 'öslakosok' között, alacsonyabb bevételnövekedés, a beköltöző lakosság 'igényei' miatt keletkező többletköltségek, fejlesztési kényszerek, többletfeladatok, közlekedési nehézségek, a település korábbi kedvező helyzetének, vonzerejének megváltozása [*Kovács K. 1999; Váradi 1999*]).

Ott, ahol kis számú beköltöző van jelen, nagy esély van arra, hogy a falu megőrzi eredeti arculatát. Azokon a településeken viszont, ahol a betelepülés jelentős mértékű, a község eredeti társadalmi jellegzetességei szükségszerűen megváltoznak, a népesség, a helyi társadalom „átrendeződik” (*Csanádi–Csizmady 2002, 37*), sőt a beköltözők akár többségbe is kerülhetnek. A nagymérvű betelepülés mindenképpen a korábbi társadalmi struktúra és viszonyrendszer, illetve a szokások, értékek, normák átalakulásával jár együtt, különösen igaz ez akkor, ha kulturálisan, etnikailag eltérő népesség települ be jelentős számban/arányban egy településre, mint ahogy történik ez napjainkban a pozsonyi szuburbanizációs folyamatok következtében Felső-Csallóközben és egyes magyarországi településeken. Becslések szerint 2009–2010-ben Rajka népességének már közel 20%-át tették ki a korábbi években beköltözött szlovákok, átalakítva ezzel az etnikai struktúrát is. Ennek – ha nem is jelenleg, de hosszabb távon – komoly hatásai lehetnek pl. a közszolgáltatások biztosítására, vagy a politika színterére. Pl. a beköltözők jogot formálhatnak arra, hogy a hivatalokban, közintézményekben szlovákul is értő/tudó alkalmazottak (is) legyenek [pl. óvónő, pedagógus, orvos, ügyintézők stb.], de akár arra is, hogy a települési önkormányzat bizottságaiban képviselőhez jussanak vagy, hogy nemzetiségi önkormányzatot hozhassanak létre⁴.

A kiköltözők szocio-demográfiai jellemzőiket, társadalmi státusukat tekintve általában homogén csoportot alkotnak, a helybelieknél általában magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, kedvezőbb munkaerő-piaci pozícióval bírnak és átlagosan jobb anyagi/jövedelmi helyzetben vannak (*Hardi 2002*), és általában érdekérvényesítő képességük is jobb, akár a helyiekkel szemben is (*Gergely 2009*). A különbségek gyakran áthidalhatatlanok és a helyi társadalomban és politikában tartós feszültséget gerjeszhetnek (*Váradi 1999*). A pozsonyi kiköltözők körében végzett felmérésünk eredményei teljes mértékben alátámasztják ezeket a kijelentéseket,

jelentős arányt képviselnek körükben a középfokú-, illetve a felsőfokú végzettségűek (a teljes minta 41–41%-át teszik ki, a Magyarországra települők körében arányuk 43%, ill. 42%). A munkanélküliek aránya minimális (a teljes mintában 1,2%; a magyarországi részmintában 0,5%). A beköltözők erőteljes térbeli elkülönülési szándéka esetén a fennálló társadalmi távolság frusztráló lehet a helybeliekre, és önmagában is a befogadás elutasítását eredményezheti.

A nagyvárosból kiköltözők megszokott életstílusukat vidéken is igyekeznek folytatni, a városban természetesnek vett kényelmi elemeket (pl. internet hozzáférés, kábeltv, infrastrukturális elemek stb.) új lakóhelyükön is igénylik. Az új lakók igényeinek kiszolgálása többletfeladatok vállalására, infrastrukturális és/vagy szolgáltatásbeli fejlesztésekre kényszerít(het)i az önkormányzatokat, melyek vállalása több esetben meghalad(hat)ja erőforrásaikat. Több helyütt is előfordult az a paradox helyzet, hogy a betelepülő új lakosok eredményesebben kényszerítettek ki egy-egy fejlesztést (Váradi 1999; Gergely 2009), holott lehet, hogy azt korábban már az őslakosok is igényelték. A jelentős mértékű betelepüléssel jellemezhető szuburbán települések a fejlesztések eredményeként inkább a nagyváros meghosszabbított csápjainak tekinthetők, mintsem a hagyományos értelemben vett rurális térségnek, pl. az állattartás hagyományos formájában már alig van jelen e településeken.

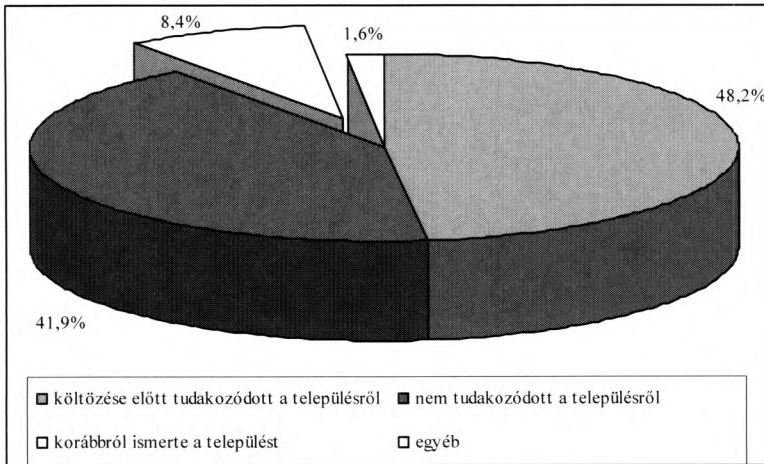
A pozsonyi agglomerációban készült felmérés integráció szempontjából legfontosabb tapasztalatai

Kérdőíves felmérésünk egyik érdekes tapasztalata, hogy a Pozsonyból kiköltözők jelentős része előzetes helyismeret nélkül választott magának/családjának lakóhelyet; a Magyarországra költözőknek csupán 8,4%-a (míg a Csallóközbe költözőknek egynegyede) ismerte korábról az új lakóhelyéül választott települést, 42%-uk viszont még azt sem tartotta fontosnak, hogy tájékozódjon, informálódjon élete új színteréről (2. ábra). Tehát a beilleszkedést segítő, megkönnyítő előzetes ismeretek és kapcsolatok nélkül vágtak bele a költözésbe.

Eredményeink összecsengenek Bajmócy (1999) tapasztalataival: a baranyai megyeszékhelyről kitelepülők jelentős hányada (a megkérdezettek több mint fele) részben vagy egészében hallomás alapján döntött arról, hogy mely környékbeli településre költözzön. Helyismerettel többségük ez esetben sem rendelkezett, csupán kb. harmaduknak volt saját vizuális tapasztalata arról a településről, ahová költözött.

Ugyanakkor azt feltételezhetnénk, hogy egy másik országban történő lakóhelyválasztás esetében a döntés tudatosabb, tervezettebb, eredményeink azonban rácafoltak eme feltevésünkre.

2. ÁBRA
A Magyarországra átköltözők informálódása új lakóhelyükről (%)

Forrás: Lakossági felmérés (2010).

A kiköltözők csupán 18%-a magyar nemzetiségű, döntő többségük tehát szlovák, akiknek fele viszont nem tud magyarul. Ez aztán nem könnyíti meg az integrálódást. Ugyanakkor a nyelvi akadályokat nem látják megoldhatatlannak, olyan jelentősnek a megkérdezettek, a válaszadók kétharmadának igazából nem voltak kommunikációs problémái, negyedük számára viszont még mindig nehézséget okoz a nyelvismeret hiánya. A lakóhelyváltás során a megkérdezettek nyolcada tapasztalt nehézségeket a helybeliek viselkedése és gondolkodásmódja, illetve a helyi szokások miatt, valamint szomszédi viszonyaik kialakítása során, negyede-közel harmada a helyi hivatalok működését és ügyfélorientáltságát említette. Ez utóbbi kettő tényezővel kapcsolatosan a máig problémát tapasztalók aránya meghaladja a kezdetekben nehézséget tapasztalók nagyságrendjét (1. táblázat). A beilleszkedés sikeressége és a település kohéziójának megteremtése szempontjából pozitív, hogy a betelepülők döntő többségének nincsenek és nem is voltak ilyen jellegű problémái, nehézségei. A települések lakossága befogadónak bizonyul, a megkérdezettek 80%-a pozitív fogadtatásban részesült új környezetében, csupán 5%-uk találkozott kedvezőtlen megítéléssel is. A betelepülők nyolcada ugyanakkor elzárkózik, kerüli a beilleszkedést, nem érintkezik a helybeliekkel (3. ábra).

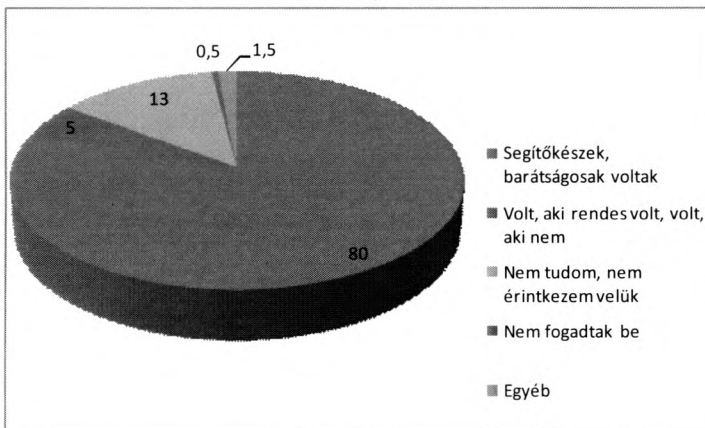
1. TÁBLÁZAT
A beköltözés során tapasztalt nehézségek, problémák (%)

Nehézségek, problémák	Az elején problémás volt	Máig vannak problémák	Nem voltak és nincsenek problémák
Kommunikáció nyelve	11	23	66
Helyi hivatalok működése	8	22	69
Helyi hivatalok ügyfélorientáltsága	10	16	74
Szomszédi viszonyok	16	4	80
Helyi gondolkodásmód	9	7	84
Helyi szokások	8	5	87
Helybeli lakosság viselkedése	10	3	87
Olyan emberek hiánya, akikkel van miről beszélgetnem	3	8	89
Közösségi élet	1	7	92
Nyelvi jogok érvényesítése	1	7	92
Szlovákok és magyarok együttélése	1	2	97

Forrás: Lampl (2010) alapján saját szerkesztés.

3. ÁBRA

A betelepülők fogadtatása – a „Hogyan fogadták Önt a helybeli lakosok?” kérdésre adott válaszok megoszlása (%)

Forrás: Lampl (2010) alapján saját szerkesztés.

A polgármesterek meglátása szerint a beköltözők nagy része igazából nem akar integrálódni, azok, akik gyermekeiket helyben járatják óvodába, iskolába, megtették az első, nagyon meghatározó lépéseket a beilleszkedésre, de többségük Pozsonyba jár dolgozni⁵, ott veszi igénybe az egészségügyi ellátást, és gyermekeiket is oda járatják óvodába, iskolába. A felmérés időszakában Mosonmagyaróváron több óvodába és iskolába is járt Szlovákiából átköltöző gyermek, számuk azonban nem volt meghatározó, általában néhány gyermek intézményenként. Rajkán ugyanakkor 2010 tavaszán a 93 óvodásból 13 fő (14%) volt szlovák állampolgárságú, ami különösen magasnak tekinthető. Az óvoda „népszerűsége” bizonyára azzal is összefüggésben áll, hogy az intézményben dolgozik egy korábban Magyarországra áttelepült szlováknak is beszélő óvónő, a gyerekek nagy része az ő csoportjába jár (*Reisinger* 2010). A lakossági felmérés eredményei szerint egyébként a magyarországi településekre költözött szlovák gyerekek negyede lakóhelyén lévő óvodába jár. Más szolgáltatások igénybevételére vonatkozóan elmondható, hogy leginkább a kulturális és sporttevékenységek, étkezés (éttermek), kozmetikus, fodrász, wellnes és a napi bevásárlás azok a tevékenységek/szolgáltatások, amelyeket viszonylag nagy arányban helyi szinten elégitenek ki a betelepülők, a megkérdezettek negyede-közel harmada magyarországi lakóhelyén veszi igénybe, illetve végzi ezeket. Legkevésbé az egészségügyi ellátás (még a gyógyszerár esetében is) helyi igénybevétele jellemző (6–7%) (*Lampl* 2010).

Fontos kiemelni, hogy a megkérdezettek többsége a felmérés előtt (2010) néhány éve (29%-uk egy, több mint felük [57,6%] 2–3 éve) költözött a településre! A tanulmány korábbi részében hangsúlyoztuk, hogy a beilleszkedéshez jóval több idő kell. Sajátos helyzetet teremt, hogy a határ menti magyar településekre beköltözők másik állam állampolgárai, így itttartózkodásukat kötelesek a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalnak bejelenteni (www.euvonalhu). Letelepedésüket akkor kérhetik, ha legalább három éven át megszakítás nélkül jogszerűen és életvitelszerűen Magyarországon tartózkodnak (www.mfa.gov.hu). Mivel közben a szlovák állam állampolgárai maradnak, adminisztratív érvényes laccímmel kell, hogy rendelkezzenek ott is, így általában a korábbi, pozsonyi laccímen maradnak bejelentve. Alapvetően ennek tudható be, hogy a megkérdezettek között csak egy embernek van az állandó lakóhelye Magyarországon. Az adminisztratív-jogi manőverezés kényszere feltehetőleg nem a beilleszkedés irányába hat.

A győri szuburbanizációs folyamatokat feltáró évtized eleji vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a nagyvárosból kiköltözőknek kb. 5–6 év kell ahhoz, hogy új lakóhelyükön valóban beilleszkedjenek (*Hardi* 2002). Ott ahol, a település nyitottabb és/vagy a helyi közélet eseménydúsabb, színesebb, a helyi társadalom aktívabb, illetve az egyén, család beilleszkedésre irányuló szándékai, törekvései erőteljesebbek, tudatosabbak, kevesebb idő is elég lehet. Kezdetben a passzív formák dominálnak, pl. valamilyen kulturális rendezvényen, eseményen való részvétel, majd az aktívabb részvételi formák is megjelennek (pl. társadalmi akciókon való tevékeny részvétel [pl. szemétszedés], civil szervezeti tagság, önkéntesség, adomá-

nyozás, önkormányzati tisztség betöltése [pl. önkormányzati képviselő]). Ez utóbbi betöltéséhez azért már valóban hosszabb otlakás szükséges (*Hardi* 2002).

Váradí (1999) tanulmányában leírja, hogy a Budapestről kiköltözö értelmiségi családok sok helyütt nagyon lelkesen, aktívan kapcsolódtak be a helyi közéletbe, több esetben létrehozták saját civil szervezeteiket, új közösségi összejöveleteket „honosítottak meg”, és erőteljes befolyást alakítottak ki a helyi ügyek alakításában (pl. hangadóvá váltak).

A pozsonyi szuburbanizáció jellegzetességeit feltáró felmérésünk eredményei azt mutatják, hogy a betelepülök közel kétharmada aktív a szomszédi kapcsolatokat tekintve, és 51%-uk (!) baráti kapcsolatokat tart fenn új lakóhelyén. Ezt a pozitív képet árnyalja azonban, hogy sok esetben arról van szó, hogy az új utcákban, társasházakban a beköltözök egymás szomszédjai lesznek, így igazából nem az „öslakos” helybeliekkel jönnek létre a baráti, illetve szomszédági kapcsolatok elősegítendő a befogadást és beilleszkedést, hanem egymással, ami természetesen fontos a társas kapcsolatok szempontjából, de a helybeliek közé való beilleszkedés ellenében hathat, mivel erősítheti az elkülönülést.

A társadalmi részvétellel, közösségi aktivitással kapcsolatosan megállapítható, hogy a helyi közösséggel kapcsolatos tevékenységet sem a csallóközi, sem a magyarországi falvakba beköltözö pozsonyiak többsége nem folytat (2. táblázat), de előző lakóhelyén sem folytatott. Legtöbbsen az időhiányt és a nyelvismeret hiányát említik gátló tényezőként, ugyanakkor a passzivitást mutatók kétharmada igazából nem tudott választ adni arra a kérdésre, hogy miért nem kapcsolódik be a helyi közösség életébe (*Lampl* 2010). A válaszadók jelentös hányada (46%) nem is szeretne jobban részt venni abban, vagy, mert nincs elég idejük⁶, vagy, mert szubjektív véleményük szerint elég aktívnak tartják magukat (alapvetően ök azok, akik bekapcsolódtak már valamilyen civil szervezet munkájába és további közösségi „terheket” nem kívánnak magukra vállalni). A válaszadók hasonlóan magas aránya (47%) bizonytalan, nem tudja, hogy akarjon-e új lakóhelyén bekapcsolódni a közösségi életbe, és csupán 7%-uk válaszolt határozott igennel.

A közösségi életben aktívabbnak bizonyuló beköltözök főként kulturális (11%-uk), illetve sportszervezet (12%-uk) tevékenységébe kapcsolódtak már be, illetve gyermekeik révén az óvodához-iskolához kapcsolódoan (10%-uk) vonódnak be a település életébe. Néhányan egyházi közösségben (5%), ifjúsági/jótekonysági/szakmai szervezetben, alkotóműhelyben vagy valamilyen speciális közösségben tevékenykednek (a felsoroltak összességében a megkérdezette 5%-a vesz részt), esetleg önkéntes tevékenységet végeznek (2%-nyian) (2. táblázat). Bár lehetnek átfedések, azaz egy ember többféle szervezetbe is bekapcsolódohat, nem ez az általános, így elmondható, hogy összességében a megkérdezett beköltözök több mint harmada, kétötöde részt vesz helyi társadalmi szervezetekhez kötödoen a település életében, ami egyrészt segíti beilleszkedésüket, megkönnyíti integrálódásukat, másrészt jelzi, hogy ez már részben vagy egészében megtörtént.

Mindenképpen fontos azt is megjegyoznünk, hogy a betelepülök egy része továbbra is korábbi lakóhelyén végez közösségi tevékenységeket, ami továbbra is

köti őket a kibocsátó településhez; ez esetben is a nevelési-oktatási intézményekhez kötődő tevékenységek (válaszadók negyede), illetve a sport- (ötöde), valamint kulturális szervezetben (17%-uk) való részvétel a legjellemzőbb (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT
Közösségi tevékenységekben való részvétel (%)

<i>Tevékenység, szervezet</i>	<i>Jelenlegi lakó- helyén</i>	<i>Továbbra is előző lakóhelyén</i>	<i>Sehol</i>
Szomszédi kapcsolatok ápolása	62	3	8
Baráti kapcsolatok ápolása	51	9	3
Sportszervezetben	12	21	56
Kulturális szervezetben	11	17	65
Nevelési-oktatási intézmé- nyekhez kapcsolódó tevé- kenységek	10	24	55
Egyházi közösségben	5	7	83
Szakmai szervezetben	1	5	93
Ifjúsági szervezetben	1	4	95
Jótekonysági szervezetben	1	2	95
Speciális közösségben (pl. anyák klubja [baba-mama klub])	1	3	93
Önkéntes tevékenység szervezettől függetlenül	1	2	97
Szervezethez kötődő ön- kéntes tevékenység	1	2	98
Alkotóműhelyben	1	1	97
Politikai mozgalomban, pártban	0	2	94
Képviselőtestületben	0	2	98
Helyi értéket ápoló és nép- szerűsítő szervezetben	0	1	98

Forrás: Lampl (2010) alapján saját szerkesztés.

A civil szervezetek szerepe a szuburbán integrációban

Az identifikációs és integrációs folyamatban jelentős szerepet tölthetnek be a lokális civil szervezetek; a társadalom belső integrációjának különböző szintjeit és fajtáit biztosítják (Parsons 1988). E szervezetek a lakosság kisebb-nagyobb csoportjait átfogva, összefogva *közösségszervező erőként* jelennek meg. Az emberek közös érdekek, célok, értékek mentén való összefogása révén hozzájárulnak a közösségi összetartás és az individualizmus összhangjának megteremtéséhez (Seligman 1997), az egyéni érdekek sokféleségét csoportérdekekké erősítik fel. A civil szervezetek jelenléte és az azokban való szerepvállalás fontos a helyi társadalom strukturálódásához, ahhoz, hogy egy település lakossága lokális közösségként jelenjen meg, valódi helyi társadalomként funkcionáljon (Böhm–Pál 1985; Böhm 2002). Az érdekek összefogása, megjelenítése mellett a létrehozott közösségek egyben *a civil aktivitás terepét* jelentik, illetve teremtik meg azáltal például, hogy képesek aktivizálni, mozgósítani az embereket különböző, általában közcélú feladatok ellátására. Hozzájárulnak ahhoz, hogy kialakuljon az emberekben a 'felelősek vagyunk saját és szűkebb-tágabb környezetünk sorsáért' érzés, a körülöttük folyó dolgokba, történésekbe való beleszólás, azok befolyásolásának igénye, illetve ezen igény aktív gyakorlására az együttműködés különböző formáival megfelelő keretet, lehetőséget is biztosítanak, bárki számára megadják a „közéleti szerepvállalás lehetőségét” (Nárai 2008). Offe (idézi Habermas 1993, 42) szavaival élve olyan közeget teremtenek, amely „felelős cselekvésre” bátorítja az egyént. Másrészt erősítik a közösségi kötődéseket, a szervezeten belül, illetve között kialakuló informális hálózatok révén bekapcsolják az egyéneket a helyi társadalom vérkeringésébe (Kuti 1996), azaz integrálják őket a helyi közösségbe. A civil szervezetekben való részvétel mértékéből az állampolgári felelősségérzet és szolidaritás erősségére, a bizalom mértékére és az egyének szilárd társadalmi beágyazottságára lehet következtetni (Kuti 1998).

A lokális civil szervezetek szerepe a beköltözők integrációjának elősegítésében, a települési kötődések kialakításában kettős: egyrészt különböző rendezvények, programok szervezésével járulhatnak hozzá a település kulturális, szórakozási, szabadidő-eltöltési kínálatának növeléséhez, bővítéséhez, így nyújtva pl. szabadidő eltöltési lehetőséget a településen élőknek, köztük az új lakóknak is. Illetve különböző társadalmi akciók szervezésével (pl. településszépítés, szemétszedés stb.) aktívabb részvételt megkívánó tevékenységre hívhatják a lakosságot, ráébreszthetik őket a lakóhelyükért való cselekvés fontosságára. Ezek az akciók, programok egyben jó lehetőséget kínálnak a település régi és új lakosságának a személyes találkozásra, egymás megismerésére, bizalom építésére, kapcsolatok és együttműködések kialakítására is.

Másrészt identifikációs alapot nyújtva tagként, önkéntesként tudják a településhez kapcsolni az embereket, ami által erősítik az egyének társadalmi kötődéseit, sokrétű személyes kapcsolatrendszer kiépítésére és fenntartására adnak lehetőséget, valamint a szervezet működésében, működtetésében, a vállalt tevékenység ellátásában való aktív részvétel, szerepvállalás kapcsán elősegítik, illetve lehetővé teszik az

egyének bekapcsolódását közösségi ügyek alakításába, részvételét a közösségi cselekvésben, társadalmi tevékenységekben.

A helyi közösségekbe való bevonás sikere, és így a helyi társadalom strukturálódásának segítése mindazonáltal nagyban függ a civil szervezetek szervezettségétől, kommunikációjától, szervezeti céljaitól, jövőképétől, azaz működésük minőségétől, valamint a helyi társadalom nyitottságától és kohéziós erejétől és nem utolsósorban a beköltözők beilleszkedésre irányuló egyéni törekvéseitől, szándékaitól.

Jegyzetek

- ¹ A „Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén – Közszolgáltatás fejlesztési hálózat Pozsony határon átnyúló agglomerációjában” (HUSK/0801/1.5.1/0007) c. nemzetközi projekt keretén belül az MTA Regionális Kutatások Központja Nyugat-magyarországi Tudományos Intézete (Győr) és a Fórum Kisebbségkutató Intézet (Somorja) közös kutatása során 600 kérdőív felvételére került sor olyan személyek körében, akik az elmúlt években költöztek Pozsonyból a Felső-Csalóközbe (pl. Bacsfá, Doborgaz, Nagymagyar, Somorja, Gútor, Vajka stb.), illetve Magyarországra Rajka és Mosonmagyaróvár térségébe (pl. Bezenye, Dunakiliti, Feketeerdő, Hegyeshalom, Levél, Máriaaliget, Mosonmagyaróvár, Rajka). A felmérés eredményeit lásd részletesen Lampl Zsuzsanna *Túl a város peremén* (2010) c. tanulmányában.
- ² A szlovák fővárosból a szuburbán településekre kiköltözők döntő többsége (94%-a) új lakóhelyén már saját tulajdonú lakásban, de főként családi házban él (háromnegyedük), míg korábban Pozsonyban csak kétharmaduknak volt saját lakása/háza. Herfert (1999, 149) tanulmányában kiemeli, hogy a vidékre költözők lakással szembeni elvárásaiban a méret a döntő; a Karlsruhéból kiköltözők körében pl. az új lakások átlagosan 61%-kal voltak nagyobbak a korábbi, városi lakásuk alapterületénél. A Budapest környékén 18 településre kiterjedő vizsgálat eredményei is azt támasztják alá, hogy a kiköltözők új és régi lakásának felszereltsége között nincs nagy különbség, de a méret az mindig nagyobb, gyakran kétszerese–háromszorosa a korábbi lakásnak (Kovács Z. 1999).
- ³ Pl. az Erfurtból kiköltözők fele, a Lipsceből kiköltöző gyermekek 40%-a, a nyugdíjasok kétharmada szívesebben maradt volna a városban, ha hasonló árfekvés mellett meg tudta volna oldani városon belül a lakáshelyzetét (Hertz 1999, 152).
- ⁴ Magyarország Alaptörvénye kimondja, hogy az itt élő nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvhasználatához, a saját nyelven való egyéni és közösségi névhasználatához, saját kultúrájuk ápolásához és az anyanyelvű oktatáshoz (XXIX. cikk [1]bekezdés); helyi és országos önkormányzatok létrehozására (XXIX. cikk [1]bekezdés). A XXIII. cikk (2) bekezdése értelmében pedig az Európai Unió más tagállamának állampolgárai, ha magyarországi lakóhellyel rendelkeznek jogosultak a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek, valamint az európai parlamenti képviselők választásán választóként és választhatóként is részt venni.
- ⁵ Kérdőíves felmérésünk szerint a válaszadók 81%-a nem a lakóhelyén dolgozik. Ha nem is mindenki, de nagy valószínűséggel többségük munkahelye Pozsonyban van.
- ⁶ A Nyugat-dunántúli régióban a civil szervezetek munkájában való részvételre (is) irányuló kutatásom eredményei azt mutatják, hogy a 18 éven felüli lakosságnak csupán a harmada vesz részt valamilyen formában (általában tagként) öntevékeny szervezetekben. A civil szervezeti részvételt határozottan elutasítók döntően azzal indokolják érdektelenségüket, hogy 1) nincs idejük ilyen tevékenységre; 2) nem érdekli őket a dolog. A szervezeti részvételtől el nem zárkózók körében is az időhiány az egyik legfontosabb gátló tényező amellet az indok mellett, hogy ez idáig nem találkoztak olyan szervezettel, amelynek a munkájában szívesen részt vettek volna (Nárai 2008).

Irodalom

- Bajmócy P. (1999) A szuburbanizáció sajátosságai Pécs környékén. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 127–138. o.
- Bajmócy P. (2001) A szuburbanizáció motiváció Magyarországon. – Domány P.–Kovács F.–Péti M.–Rakonczai J. (szerk.) *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. A Magyar Földrajzi Konferencia Tudományos Közleményei. CD-Rom. SZT TTK Természeti Földrajzi Tanszék, Szeged.
- Böhm A. (2002) *Helyi társadalom, önkormányzatok, településfejlesztés*. Agroinform Kiadóház, Budapest.
- Böhm A.–Pál L. (szerk.) (1985) *Strukturális viszonyok a helyi társadalomban*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Csanádi G.–Csizmadya A. (2002) Szuburbanizáció és társadalom. – *Tér és Társadalom*. 3. 27–55. o.
- Dövényi Z.–Kovács Z. (1999) A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 33–57. o.
- Furmanné Pankucsi M. (2009) Rendképek, rendek, rendszerváltás. Beilleszkedni, de hová? Kívül maradni, de honnan? – *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. (Tom. 16.) Fasc. 1. 13–41. o.
- Gergely J. (2009) A beilleszkedési törekvések hiánya és annak következményei a budapesti agglomerációban. – *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica. TOMUS XIV. FASCICULUS 1*. www.uni-miskolc.hu/~philos/public2009fl.html
- Habermas, J. (1993) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég–Gondolat, Budapest.
- Habermas, J. (1996) Civil Society and the Political Public Sphere. – Habermas, J. *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Polity Press, Cambridge. pp. 329–387.
- Hardi T. (2002) Szuburbanizációs jelenségek Győr környékén. – *Tér és Társadalom*. 3. 57–83. o.
- Hardi T. (2010) A szuburbanizáció jelensége és hatásai – határon innen és túl. – Hardi T.–Lados M.–Tóth K. (szerk.) *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. MTA RKK NYUTI – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr-Somorja. 11–26. o.
- Hardi T.–Lados M.–Tóth K. (szerk.) (2010) *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. MTA RKK NYUTI – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr-Somorja.
- Herfert, Günter (1999) A város és környéke közötti vándorlások sajátosságai Németországban az 1990-es években. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 139–157. o.
- Kovács R. (1999) A szuburbanizáció hatása az önkormányzatokra. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 59–81. o.
- Kovács Z. (1999) A szuburbanizáció jellemzői a budapesti agglomerációban. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 93–125. o.
- Kuti É. (1996) A nonprofit szervezetek szerepe a kilencvenes évek magyar társadalmában és gazdaságában. – *Közgazdasági Szemle*. 1. 18–30. o.
- Kuti É. (1998) *Hívjuk talán nonprofitnak...* Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.
- Lampl Zs. (2010) Túl a város peremén. – Hardi Tamás – Lados Mihály – Tóth Károly (szerk.) *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. MTA RKK NYUTI – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr-Somorja. 77–131. o.
- Nárai M. (2008) *A nonprofit szervezetek helye és szerepe a helyi társadalmak életében – A nyugat-dunántúli nonprofit szektor helyzetfeltárása*. Doktori disszertáció. ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola, Győr–Budapest.
- Offe, C. (1985) *Disorganized Capitalism*. Cambridge, MA: Mit Press.
- Palkó K. (2009) Regionális identitás – adalékok egy fogalom tisztázásához. – Buday-Sántha A.–Erdős K.–Komlósi É. (szerk.) *Évkönyv 2009*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs. 196–207. o.
- Parsons, T. (1988) A modern társadalmak rendszere. – *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről. Szociológiai Füzetek*. 45. ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, Budapest. 84–111. o.
- Raagmaa, G. (2002) Regional identity in Regional Development and Planning. – *European Planning Studies*. 1. 55–76. o.
- Reisinger A. (2010) Oktatás és egészségügy. – Hardi T.–Lados M.–Tóth K. (szerk.) (2010) *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. MTA RKK NYUTI – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr-Somorja. 210–223. o.
- Seligman, A.B. (1997) *A civil társadalom eszméje*. Budapest, Kávé Kiadó.

- Szarka L. (2005) A nemzeti azonosságtudat kistérségi sajátosságai. – Bakó B. – Szoták Sz. (szerk.) *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 121–136. o.
- Timár J. (1993) Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága. – *Alföldi Tanulmányok*. 15. 217–232. o.
- Timár J. (1999) Elméleti kérdések a szuburbanizációról. – *Földrajzi Értesítő*. 1–2. 7–31. o.
- Tózsai I. (2002) A „káros” urbanizáció. – *Tér és Társadalom*. 1. 1–16. o.
- Zábrádi Zs. (2009) *Budakalász – egy agglomerációs falu fejlődése és problémái*.
http://geogr.elte.hu/TGF/TGF-Cikkek/tgcikkek_2009/ZZS.pdf

CIVIL SZERVEZETEK AZ EURÓPAI UNIÓS TÉRBEN

REISINGER ADRIENN

Bevezetés

A világon számos kutatás bizonyította már (pl. *Jenkins* 1997; *Kuti* 1998; *Szakál* 2004; *Bartal* 2005; *Nárai* 2008; *Kákai* 2009; *Reisinger* 2010), hogy a civil szervezeteknek milyen nagy szerepe van a demokráciák építésében, a helyi társadalmi élet fejlesztésében és a társadalmi tőke, valamint a bizalom megerősítésben mind helyi és területi, mind nemzeti szinten. Ezek alapján felmerül a kérdés, hogy egy több országot átfogó integráció működésében milyen szerepet játszhatnak ezek a szervezetek? Egyáltalán szükség van-e rájuk ezen a szinten is? A válasz ma már egyértelműen igen. Az Európai Bizottság az 1997-ben kiadott „Az önkéntes szervezetek és az alapítványok európai szerepvállalásának erősítéséről” című dokumentuma gyakorlatilag megalapozta a civil szervezetek és az EU kapcsolatát, feltárta a fennálló problémákat és megoldási javaslatokat tett ezek feloldására. Továbbá többek között a 2009-ben életbe lépett Lisszaboni Szerződés is hangsúlyozza a civil társadalommal való együttműködés, egyeztetés fontosságát: „Az intézmények az érdekképviseleti szervezetekkel és a civil társadalommal nyílt, átlátható és rendszeres párbeszédet tartanak fenn.” (*Lisszaboni Szerződés... 2007, 8b. cikk [2]*)

Tanulmányomban először a civil szervezetekre vonatkozó EU-s fogalmi rendszert mutatom be, majd rátérek arra, miért szükséges a civil szervezeteket bevonni az EU-s döntéshozatalba és miként tudják ezt a szervezetek megvalósítani. Ezt követően számba veszem, hogyan alakult a szervezetek és az EU kapcsolata a különböző EU-s dokumentumok tükrében. Tanulmányomat a civilek és a főbb EU-s intézmények kommunikációs formáival zárom.

Civil szervezetek EU-s megközelítése

A civil szervezetekre vonatkozóan nincs egységes európai szintű szabályozás, viszont léteznek az egyes intézmények által megfogalmazott definíciók. A következőkben az Európai Bizottság és az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság által közzétett értelmezések kerülnek bemutatásra.

Az *Európai Bizottság* 1997-es dokumentumában (mely az első legfontosabb dokumentum volt az EU és a civil/nonprofit szervezetek kapcsolatára vonatkozóan) „*Az önkéntes szervezetek és az alapítványok európai szerepvállalásának erősítéséről*”

(*Az önkéntes szervezetek...* 1997) – meghatározza a civil/nonprofit szektorba tartozás 5 fő kritériumát, melyek a következők:

- önkéntesség: valamilyen célból közösen tevékenykedő emberek csoportja alkotja a szektort,
- formalitás: a civil/nonprofit szerveződések meghatározott szervezeti formákban működhetnek,
- a profitfelosztás tilalma: a szervezetek a keletkezett profitot nem oszthatják fel, hanem a tevékenységükbe kell visszaforgatni,
- kormányoktól való függetlenség: a szervezetek alapításában a kormánytól független személyek, szervezetek vehetnek részt,
- a közjó szolgálata: a szervezetek olyan tevékenységeket folytatnak, melyek a közösség érdekeit szolgálják.

2000-ben az *Európai Unió Gazdasági és Szociális Bizottsága* (EGSZB) is hasonló ismérveket sorakoztatott fel a civil társadalom, nonprofit szektor kritériumaira vonatkozóan (*Az Európai Bizottság...* 2000). Ezenkívül már 1999-ben konkrét definíciót adtak a civil társadalomra vonatkozóan, melynek fő elemei a következők (*A szervezett civil...* 1999):

- államtól, piactól független szervezetek,
- a civil szektor egyfajta kommunikációs szféra,
- az alábbi elvek alapján működik: autonómia, pluralizmus, szubszidiaritás, szolidaritás, felelősség.

Az Európai Bizottság 2001-es Fehér könyve az európai kormányzás reformjáról részletes felsorolást ad arra vonatkozóan, hogy pontosan mely szervezetek azok, amelyek a civil társadalom részét képezik (*European Governance...* 2001):

- Szociális partnerek (pl. szakszervezetek),
- NGO-k (non-governmental organisations, vagyis nem kormányzati szervezetek),
- Szakmai és karitatív szervezetek,
- Közösségi szervezetek,
- Egyházak és vallási közösségek.

A felsorolásból az NGO kifejezés részletesebb magyarázatra szorul. Sokszor a civil társadalmat vagy a nonprofit szektort az NGO-kal azonosítják. Pedig az NGO-k csak a civil szektor egy részét képezik (*Bíró* 2002), olyan szervezetek, melyek valamilyen közös ügy érdekében tevékenykednek és többek között a nemzetközi szervezet képviselői is (pl. környezetvédők, emberi jogi szervezetek, fogyasztóvédők). Az EGSZB 1999-ben elfogadott közleményében (*A szervezett civil...* 1999) definiálta az NGO fogalmát, ez alapján az NGO-k egy közös ügy érdekében létrejövő szervezetek, melyek különböznek az ún. bázisszervezetektől, amelyek jellemzően nem közösségi célokat tűznek ki, hanem tagjaik érdekeit szolgálják (*Bíró* 2002).

Az Európai Bizottság 2000. évi közleményében (*Az Európai Bizottság...* 2000) felsorolja az NGO-k jellemzőit, melyek gyakorlatilag a civil/nonprofit szektorba tartozás kritériumaival egyeznek meg, arra viszont nagyobb hangsúlyt fektetnek, hogy

ezek a szervezetek nem lehetnek öncélúak, mindenképpen olyan tevékenységeket kell folytatniuk, amelyek egy szélesebb kör érdekeit szolgálják.

A fentiek értelmében megállapítható, hogy nem létezik egységes szabályozás a civil szervezetekre vonatkozóan. Az EU civil társadalma gyakorlatilag az egyes tagországok szervezeteiből áll össze, melyek között vannak olyanok is, melyek több ország állampolgárait, szervezeteit tömörítve látják el feladataikat (ez utóbbiak lehetnek a leginkább alkalmasak az EU döntéshozatalában való részvételre, természetesen nem kizárólagosan). Ki lehet jelenteni, „...hogya a civil társadalom legfontosabb értékei és alkotóelemei Európa-szerte jelen vannak, de a nyilvánosságnak az a szférája, amely a nemzetállamokon átívelő civil társadalom formálódását segítené, még alakulóban van.” (Sasvári 2008, 43) Annak ellenére azonban, hogy a civil/nonprofit szektor szabályozása tagállami szinten történik, kijelenthető, hogy az elmúlt években egyre nőtt a szervezetek jelentősége.

A civil szervezetek EU-s döntéshozatalba való bevonásának szüksége

Az elmúlt években zajló társadalmi, gazdasági folyamatok és az EU felépítéséből adódó negatívumok egyre inkább előtérbe helyezték a civil társadalommal való együttműködés fontosságát. A fő okokat a szakirodalom 5 pontban sorolja fel, melyek a következők (Merkel 1997; Scharpf 1999; Arató 2000; 2005; Siedentop 2000; Gesztiné–Csanády 2003):

- Demokratikus deficit,
- Legitimáció,
- Menedzsment deficit: az EU intézményeinek humán erőforrása korlátozott, így rákényszerülnek arra, hogy külső szereplők segítségét is igénybe vegyék a döntéshozatal során, így a szereplőkkel való együttműködés nemcsak lehetőség, de egyfajta kényszer is.
- Kommunikációs problémák: az EU állampolgáraihoz nem megfelelően jutnak el az információk, ennek feloldásában tudnak a civil szervezetek segíteni.
- Jóléti szolgáltatások biztosításának problémái: a civil szervezetek olyan igényeket is ki tudnak elégíteni, amire az állami és/vagy piaci szereplők nem képesek.

A következőkben röviden a demokratikus deficit problémaköre kerül kifejtésre. Az Európai Unió működésének alapja a demokratikus értékek érvényesítése, azonban az intézményrendszer felépítéséből és működéséből adódóan nem képes minden polgár érdekeit képviselni. Ennek következtében az EU eltávolodhat az állampolgároktól, akik emiatt jogosan érezhetik úgy, hogy csak nehezen tudnak beleszólni az őket érintő kérdésekbe. Ez a hiányosság három szinten jelenik meg (Merkel 1997):

- A döntéshozatalban: a legfőbb döntéshozó a Tanács, de a választói akarat csak közvetetten érvényesül (a tagállamok kormányainak delegáltjai alkotják a Tanácsot), ezenkívül kevés az állampolgárok rálátása az itt történő dolgokra.

- A döntésvégrehajtásban: a döntések, szabályok EU szinten születnek, de a végrehajtás tagállami szinten történik.
- Az érdekkifejezésben: a társadalom és a döntéshozók közötti közvetítők nemzeti szinten szerveződnek, ezek a szereplők az EU szintjén közvetetten jelennek meg. „A tagállamokban a megszokott politikai folyamat rendszerében a társadalom és a politikai intézményrendszer között a pártok és az érdekszervezetek közvetítenek. Az Európai Unió szintjén ez a közvetítés részlegesen [...] valósul meg.” (Arató 2000, 82) A szociális partnerek esetében úgy tűnik, ez az állítás egyre inkább kevésbé állja meg a helyét (Arató 2000), egyre több európai szintű szervezet alakul, melyek egyre nagyobb szerepet játszanak az európai döntéshozatalban.

A civil szervezetek EU működéséhez való hozzájárulása

Ebben a fejezetben arra szeretnék kitérni, hogy melyek lehetnek azok a szerepek, funkciók, amelyekkel a civil szervezetek hozzájárulhatnak, illetve kapcsolódhatnak az Európai Unió tervezési, megvalósítási és értékelési folyamatához (Arató 2005; *Civil Society as a...* 2005; Sasvári 2008):

- kommunikációs csatorna szerepként kapcsolódás az állampolgárokhoz: vélemények közvetítése az állampolgárok és a döntéshozók között,
- munkahelyteremtés,
- kapcsolatépítés a civil szektoron belül és kívül,
- kötődés az európai hálózatokhoz EU-s projekteken keresztül,
- forráshoz jutás a Strukturális Alapokból: EU-s projektek kidolgozása, menedzselése, monitoringja, és visszacsatolás az elkészült fejlesztésekről,
- hozzájutás a régiókat támogató egyéb támogatási forrásokhoz,
- határ menti együttműködések motorja,
- részvétel a jövő Európájának kialakításában: helyi, regionális vélemények megjelenítése a döntéshozók felé,
- marginális csoportok elérése,
- az állampolgárok európai identitásának erősítése,
- az EU elfogadottságának növelése és az európai közvélemény formálása,
- új innovációs erőforrások megjelenítése,
- kontrollszerep a döntéshozókkal szemben, ennek keretében az EU szervei értékes visszajelzéseket kaphatnak.

„Az önkéntes szervezetek és alapítványok szerepének erősítéséről Európában” (1997) című dokumentum alapján az önkéntes szervezetek és az alapítványok a következő funkciókkal járulhatnak hozzá az európai politikákhoz:

- szolgáltatás nyújtása a tagoknak vagy külső szereplőknek,
- tanácsadás, képviselet,
- lobbizás,
- kölcsönös segítségnyújtás, információ átadás,

- koordináció: több szervezet, érdekcsoport képviselése
- önszolgálat vagy kölcsönös segítségnyújtás.

Az EU és a civil szervezetek kapcsolatának alakulása a dokumentumok tükrében

A fejezet célja, hogy röviden áttekintést nyújtson az EU és a civil szervezetek kapcsolatának fejlődését bemutató dokumentumokról (*Gesztiné-Csanády* 2003, *Arató* 2005; *Bartal* 2005; *Sasvári* 2008).

- *1957 Római Szerződés*: A dokumentum nem említi konkrétan a civilekkel való kapcsolattartást, de az EGSZB létrehozásával fórumot teremt a munkaadók, a munkavállalók és az egyéb érdekvédelmi szervezetek (köztük civilek) közötti kommunikációnak.
- *1992 Maastrichti Szerződés*: Gyakorlatilag ez az első olyan EU-s dokumentum, amely először ír a civil szervezetekkel való együttműködésről, így a szerződés a téma szempontjából mérföldkőnek számít. A dokumentum továbbá kitér arra is, hogy mennyire fontos a civil szervezetek megléte, valamint kihangsúlyozta, hogy az EU-t a polgárok Európájává kell tenni.
- A civil szervezetekkel való kapcsolattartás alapját az Európai bizottság 1997-es dokumentuma képezi „*Az önkéntes szervezetek és az alapítványok európai szerepvállalásának erősítéséről*” címmel. A dokumentum leírja, hogy melyek az EU és a civil szervezetek fő együttműködési területei, ezek a következők: szociálpolitika, fejlesztési és humanitárius ügyek; környezetvédelem és emberi jogok védelme. Továbbá felvázolja, hogy melyek a főbb problémák az EU és a civilek közötti kommunikációban:
 - szektorral kapcsolatos információk hiánya,
 - szervezetek között fennálló kommunikációs problémák,
 - nehéz hozzáférés az EU támogatásokhoz,
 - közös jogi szabályozás hiánya (civil szektor).

A dokumentum természetesen nemcsak a problémákat tárja fel, hanem megoldási javaslatokat is megfogalmaz tagállami és EU-s szinten egyaránt, ezek a következők:

Javaslatok tagállami szinten:

- a szervezeteknek több ismeretet kell szerezniük az EU-ról,
- szervezetek közötti kommunikáció fejlesztése,
- partneri viszony kialakítása civilekkel,
- jogi szabályozás felülvizsgálata,
- pénzügyi keretek felülvizsgálata,
- tréningek tartása mind a civil, mind a döntéshozói oldalon.

Javaslatok az EU szintjén:

- folyamatos információcsere,
 - civilek munkájának maximális elismerése,
 - a civil szervezetek munkájának tanulmányozása, kutatások folytatása,
 - tréningek tartása: cél a civilek európai hálózatának kialakítása.
- *1997 Amszterdami Szerződés:* A dokumentum a társadalmi párbeszéd fontosságáról ír.
 - *1998 Aarhusi Egyezmény:* Az Aarhusi Egyezményt 1998-ban írtak alá Dániában. Az Egyezmény elsődlegesen a környezeti ügyekben történő részvétel és a környezeti információkhoz való hozzáférés jogát helyezi középpontba, azonban egyetértve Bodával (2008) a fenti jogok definiálásakor az Egyezmény a döntés-előkészítésben való részvétel jogát definiálja, ami más kérdéskörben is értelmezhető. Az Egyezmény a részvétel következő elemeit határozza meg (*Pelcl* 2002, 11): „Információhoz való hozzáférés, aktív tájékoztatás, konzultáció a lakossággal, társadalmi részvétel a tervezésben, a tervezési folyamat értékelése a társadalmi részvétel szemszögéből.”
 - *1999 EGSZB: A szervezett civil társadalom szerepe és hozzájárulása az európai konstrukciókhoz:* A dokumentum egyrészt definiálja a civil társadalmat, másrészt állásfoglalást is tartalmaz a civil szervezetek fontosságáról.
 - *2000 EB: Az Európai Bizottság és a nem kormányzati szervezetek: szorosabb partneri kapcsolat:* A dokumentum az Európai Bizottság és az NGO-k közötti együttműködés alapjait mutatja be, melynek fő pontja a részvételi demokrácia erősítése és a politikai irányelvek meghatározásában való részvétel.
 - *2001 EB: Fehér Könyv az európai kormányzásról:* A Fehér Könyv szintén a civil szervezetek fontosságát hangsúlyozza, továbbá kijelenti, hogy a civil szervezetek az állampolgárok véleményének közvetítői. A dokumentum ajánlásokat fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogyan lehet erősíteni a demokráciát, továbbá megfogalmazza, hogy mindezt a civil társadalommal és a helyi és regionális önkormányzatokkal együtt kell megtenni. Cél, hogy az állampolgárok ismét bekapcsolódjanak a döntés-előkészítési folyamatokba.
Az EGSZB a dokumentumhoz „A szervezett civil társadalom és az európai kormányzás” címmel nyilatkozatot adott ki, melyben a részvételi és konzultációs lehetőségeket hangsúlyozták.
 - *2002 EB közlemény: A konzultáció és a dialógus kultúrájának megerősítése felé: általános elvek és minimumszabályok a Bizottságnak az érdekelt társadalmi csoportokkal való konzultációjához:* A közlemény bemutatja a civilekkel való konzultáció alapelveit, melyek a következők: részvétel, nyíltság és elszámolhatóság, hatékonyság, koherencia.
 - *2006 EGSZB: A civil társadalom európai szervezeteinek reprezentativitása a civil párbeszéd keretében:* A dokumentum kiemeli, hogy az EGSZB létrejötte óta teljes körű szereplője a részvételi demokráciának, továbbá hangsúlyozza,

hogy a konzultáció és a részvétel nem ugyanaz, és állást foglal a részvétel fontossága mellett.

- *2009 Lisszaboni Szerződés*: Az Európai Unió Lisszaboni Szerződése (2009) közösségi jogként rendelkezik mind a képviseleti, mind pedig a részvételi demokrácia elveiről. E szerint az EU működése a képviseleti demokrácia elvén alapul, és ennek értelmében minden állampolgárt megillet az a jog, hogy a döntések nyilvánosan és a polgárokhoz legközelebb eső szinten szülessenek. Továbbá kinyilvánítja, hogy a polgárok és érdekképviseleti szervezeteik az EU tevékenységéről véleményt mondhatnak és párbeszédet folytathassanak az intézményekkel.

„Az intézmények az érdekképviseleti szervezetekkel és a civil társadalommal nyílt, átlátható és rendszeres párbeszédet tartanak fenn.” 8b. cikk (2)

„Az Európai Bizottság, annak érdekében, hogy biztosítsa az Unió fellépéseinek koherenciáját és átláthatóságát, az érintett felekkel széles körű előzetes konzultációkat folytat.” 8b. cikk (3)

A European Council of Associations of General Interest (CEDAG) 2010-ben megfogalmazta, hogy mire lenne szükség ahhoz, hogy a Lisszaboni Szerződésben felvázolt európai civil dialógus megvalósulhasson, az ajánlások többek között a következők (Jarré 2012):

- a szereplők nyilvános megnevezése,
 - intézményi keretek megteremtése,
 - konferenciák szervezése évente a civil szervezetek és az EU intézmények számára,
 - európai jogi státusz a civil szervezetek számára,
 - központi kapcsolattartó helyek megjelölése az EU-s intézményekben.
- *2009 EB: Fehér könyv a többszintű kormányzásról*: A dokumentum a partnerség erősítését hangsúlyozza, továbbá azt, hogy az európai kormányzás alapja a részvétel.

EU szintű civil szervezetek

Kijelenthető, hogy az EU-s szinten azok a civil szervezetek tudnak véleményformáló erővel bírni, amelyek nem küszködnek pénzügyi, irányítási és érdekérvényesítési problémákkal, vagyis, amelyek mindennapi tevékenységükkel a valódi céljaikat tudják szolgálni, továbbá azok a szervezetek, melyek nemzeti vagy nemzetek feletti szinten is képesek hatást kifejteni. Vagyis ebből következik, hogy a kis, helyi szervezeteknek nem lehet és nem is feladatuk az, hogy az EU-s döntéshozatalban aktívak legyenek. Az országos szervezeteken kívül jelentős szerepe van azon civil szervezeteknek is, amelyek több EU-s ország szervezeteit összefogva egyfajta platformként működnek. „Az EU szintű platformok és szövetségek azért különösen fontosak az EU szervezeteinek, mert ezek meglétével számos olyan tevékenységet és annak költségeit takaríthatják meg, amelyek a különféle tagállamokban egymástól

elkülönülten és kooperáció nélkül létező civil szervezetek kataszterének megteremtésével és az egyes szervezetek megismerésével járna.” (*Jarré* 2012, 85)

A teljesség igénye nélkül EU szintű szervezetek a következők:

- European Council of Associations of General Interest (CEDAG) (www.cedag-eu.org)
- European Foundation Centre (www.efc.be)
- European Citizen Action Service (<http://www.ecas-citizens.eu>)
- Platform of European Social NGO's (www.socialplatform.org)
- European Network of National Civil Society Organizations (ENNA) (<http://www.enna-europe.org>)
- Voluntary Organisations in Cooperation in Emergencies (VOICE) (<http://www.ngovoice.org>)
- Network of European Foundations (NEF) (<http://www.nef-europe.org>)
- Civil Society Contact Group (www.act4europe.org)

Civil/nonprofit szervezetek az egyes európai uniós intézményekben

A fejezet célja, hogy röviden áttekintést nyújtson az egyes európai uniós szervek és a civil/nonprofit szervezetek kapcsolatára vonatkozóan.

A döntéshozatal befolyásolásában az *Európai Bizottság* áll a civilek fókuszában, ugyanis itt van a szervezeteknek a legtöbb lehetősége a beavatkozásra. Egyrészt lehet reagálni a közösségi dokumentumok szövegére, másrészt lehet hatni a szabályozás irányaira. A konzultáció technikái az alábbiak lehetnek (*Porkoláb é.n.*):

- eseti találkozók civilekkel,
- strukturált párbeszéd: főigazgatóságok és civilek között,
- formális konzultáció: legmagasabb szintű kommunikáció: konzultatív bizottságok létrehozása.

A civil szervezeteknek érdemes utánanézni, hogy a saját tevékenységi területükhöz mely főigazgatóságok tartoznak és figyelemmel kísérni a munkájukat. Ez azért is fontos, mert a Bizottságnak egyelőre nincs egységes civil politikája (bár egyre inkább erre törekszik), így az egyes főigazgatóságok eltérő módszerekkel kommunikálnak a civilekkel. Az együttműködés során a Bizottság legnagyobb problémája (*Forgács* 2009), hogy nehéz átlátni a civil szervezetek működését, a szervezet kész az együttműködésre, azonban cserébe elvárja, hogy a civilek egységes struktúrában lépjenek fel és mindezt reprezentatívan tegyék.

Az *Európai Parlament* elsősorban az elmúlt években került a civilek fókuszába (*Porkoláb é.n.*), ma már a parlamenti képviselők egyre fontosabbnak tartják, hogy mind az állampolgárokkal, mind az őket képviselő civil/nonprofit szervezetekkel rendszeres kommunikációt folytassanak.

A szervezetek lehetőségei az alábbiak:

- parlamenti bizottsági meghallgatásokon való részvétel,
- a parlamenti képviselők általában valamilyen téma köré csoportosulnak, ezeken a csoportokon keresztül,
- honlapon elérhető információkon keresztül.

Az *Európai Gazdasági és Szociális Bizottság* is a legfontosabb szervezetek közé tartozik, a bizottság a munkavállalók és a munkáltatók képvisellete mellett a civil szervezetek érdekképviseletét is ellátja (www.eesc.europa.eu). Az egyik legfontosabb feladata az EU civil kapcsolatainak alakítása, továbbá az Európai Bizottság és a civil szervezetek közötti kapcsolatok ápolása, fejlesztése.

A *Régiók Bizottságának* egyik fő feladata (www.cor.europa.eu), hogy a régiókat, helyi önkormányzatokat képviselje, az őket érintő EU-s kérdésekben eljárjon, így alapvető fontosságú a szervezet szempontjából a civil szektorral való kapcsolattartás.

Összegzés, javaslatok

Tanulmányomban a civil szervezeteknek az EU-s döntéshozatalban való szerepét mutattam be. Véleményem szerint az Európai Unió jövőjében a civil szervezetek nagyobb teret fognak kapni, nemcsak azért, mert ezt a különböző európai uniós dokumentumok is szorgalmazzák, hanem azért is, mert a társadalmi, gazdasági folyamatok egyre összetettebbé válása miatt a jó és hatékony döntések meghozatalához egyre kevésbé lesz elég a döntéshozók zárt világa, szükséges lesz egyre nagyobb mértékben a társadalom szereplőinek aktivitása is. Ehhez szükséges megismerni és alkalmazni azokat a részvételi módszereket, technikákat, melyekkel teret lehet adni az állampolgároknak, civil szervezeteknek véleményük közvetítésére. Továbbá úgy gondolom, hogy ahhoz, hogy legyenek erős és európai szinten gondolkodni képes szervezetek, szükség van helyi és területi szinten olyan szervezetekre, amelyek nemcsak saját tagjaik, hanem szűkebb, tágabb környezetük érdekeit is szem előtt tudják tartani és képviselni is tudják érdekeiket, ezáltal nemzeti és nemzetek feletti szinten is egyre inkább képesek lesznek aktivitást mutatni.

Az EU szintű döntéshozatalban nagyobb hangsúlyt kapnak általában azok a civil szervezetek, amelyek nemzeti vagy nemzetek feletti szinten szerveződnek, míg a települések, régiók fejlődésében alakításában nagy jelentősége van a regionális, helyi szintű szervezeteknek. Ma már nem vitatott tény, hogy szükség van a társadalmi részvételre helyi és EU-s szinten egyaránt, azonban ennek módszertani háttere, gyakorlati megvalósulása országonként, akár régióként eltérő képet mutat.

Úgy gondolom, hogy az emberek közötti bizalom visszaállítása jelentheti a részvételi aktivitás növekedésének bázisát. Ennek véleményem szerint két útja van: egyrészt a történelmi sajátosságok miatt szükség van arra, hogy az emberek a demokrácia tanulása során saját maguk által megtapasztalva jöjjenek rá arra idővel, hogy mit jelent megbízni a társadalmi, gazdasági szereplőkben. Másrészt szükséges lehet például

civil/nonprofit szervezetek kezdeményezésével olyan találkozók szervezésére, ahol a felek kötetlen beszélgetések során megismerhetik egymás gondolatait, továbbá tanulhatják saját tapasztalatok alapján az egymás közötti kommunikációt. Ennek egyik feltétele, hogy az emberek a mindennapi problémájukat háttérbe szorítva, vagy éppen ezen beszélgetések keretében azokat előtérbe helyezve szükségét érzék az egymással folytatott érdemi közösségi kommunikációnak.

Összességében úgy gondolom, hogy egy ország demokratikus működéséhez mind társadalmi, mind gazdasági értelemben szükség van arra, hogy a fejlesztési folyamatokban minden olyan szereplő részt vegyen az állami, önkormányzati szereplők mellett, akik érintettek a fejlesztések által. Így egyrészt hatékonyabb döntések szülehetnek, másrészt az emberek közösségi integrációja is elősegíthető.

Irodalom

- Arató K. (2000) *Szociális párbeszéd az Európai Unióban*. Doktori disszertáció. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok PhD. Program, Budapest.
- Arató K. (2005) A civil szervezetek és az Európai Unió. – *Civil Szemle*. 4. 102–131. o.
- Bartal A.M. (2005) *Nonprofit elméletek, modellek, trendek*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Bíró E. (2002) *Nonprofit Szektor Analízis. Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon*. EMLA Egyesület, Budapest.
- Boda Zs. (2008) A civil szervezetek a közösségi döntéshozatalban: participáció és kormányzás. – Bódi F. (szerk.) *A területfejlesztés útjai az Európai Unióban*. MTA Politikatudományi Intézet, Budapest. 159–168. o.
- Civil Society as a partner in European Union Structural Funds*. ECAS. 2005. www.ecas.org Letöltve: 2011. január 12.
- European Governance. A White Paper. (2001) COM (2001) 428. Brüsszel.
- Forgács I. (2009) *Mégsem éjjeliőr? – Az európai kormányzás esélyei és a pénzügyi válság*. Osiris Kiadó – Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Gesztiné Ajtósi J.–Csanády D. (2003) *Együttműködés a harmadik szektorral*. Európai Tükör, Műhelytanulmányok 91.
- Jarré, D. (2012) Az Európai Unió és a civil társadalom. – *Civil Szemle*. 1. 83–89. o.
- Jenkins, R.M. (1997) A nonprofit szféra és a politikai rendszer kapcsolata Magyarországon. – Balogh E.–Bullain, N.–Simon I. (szerk.) *Egymás jobb megértése felé*. A Civil Társadalom Fejlődéséért Alapítvány, Budapest. 7–14. o.
- Kákai L. (2009): *Kik is vagyunk mi? Civil szervezetek Magyarországon*. IDResearch Kft., Publikon Kiadó, Pécs.
- Kuti É. (1998) *Hívjuk talán nonprofitnak...* Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.
- Lisszaboni Szerződés – Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó Szerződés módosításáról. (2007) (2007/C 306/01).
- Merkel, W. (1997) Elmélyíteni és kiszélesíteni? Az európai integráció korlátai. – *Politikatudományi Szemle*. 2. 5–32. o.
- Nárai M. (2008) *A nonprofit szervezetek helye és szerepe a helyi társadalmak életében – A nyugat-dunántúli nonprofit szektor helyzetfeltárása*. Doktori disszertáció, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológiai Doktori Iskola, Győr–Budapest.
- Pelcl, P. (2002) Útmutató: Társadalmi Részvétel a Regionális Fejlesztés Tervezésében. – Pelcl, Petr (szerk.) *Társadalmi részvétel a területfejlesztésben Közép-Európában*. Aarhusi Egyezmény és Regionális Fejlesztési Project. MVT SZ. 4–23. o.
- Porkoláb A. (é.n.) *EU és a civil szervezetek*. Nonprofit Információs és Oktató Központ Alapítvány, Budapest. www.ngoemmanual.org Letöltve: 2011. január 10.
- Reisinger A. (2010) *Társadalmi részvétel a helyi fejlesztéspolitikában – különös tekintettel a civil/nonprofit szervezetek szerepére*. Doktori értekezés. Széchenyi István Egyetem, Győr.
- Sasvári N. (2008) *Civil szervezetek és az Európai Unió – Civil érdekérvényesítés*. Doktori dolgozat. Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskola, Budapest.

- Scharpf, F. (1999) *Governing in Europe: effective and democratic*. Oxford University Press, New York.
- Siedentop L. (2000) *Democracy in Europe*. Penguin Books, London.
- Szakál Gy. (2004) A társadalmi tőke hatása az oktatásra, egészségre és civil szférára. – Szakál Gy.–A. Gergely A. (szerk.) *Társadalmi tőke, karrieresélyek, viselkedésminták*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest. 6–20. o.
- A szervezett civil társadalom szerepe és hozzájárulása az európai konstrukciókhoz. (1999) Közlemény. EGSZB.
- Az Európai Bizottság és a nem kormányzati szervezetek: szorosabb partneri kapcsolat. (2000) Európai Bizottság, Brüsszel.
- Az önkéntes szervezetek és az alapítványok európai szerepvállalásának erősítéséről Európában. (1997) COM (97) 241, Európai Bizottság, Brüsszel.
- www.cor.europa.eu
<http://www.eesc.europa.eu>
<http://www.cedag-eu.org>
<http://www.efc.be>
<http://www.ecas-citizens.eu>
<http://www.socialplatform.org>
<http://www.enna-europe.org>
<http://www.ngovoice.org>
<http://www.nef-europe.org>
<http://www.act4europe.org>

NOBEL-DÍJAS KÖZGAZDÁSZOK¹

SMAHÓ MELINDA

2006 augusztusában második alkalommal rendezték meg a Nobel-díjas közgazdászok találkozóját a németországi Lindauban. A közgazdász professzorok 2004-ben találkoztak először Lindauban, ám a természettudományok Nobel-díjjal kitüntetett képviselői számára már 1951 óta rendszeresen szerveznek találkozót a Bodeni-tó melletti városban. A találkozó ötletét két orvostanhallgató vetette fel azzal a szándékkal, hogy a nemzeti szocializmus és a II. világháború következtében elszigetelődött német tudományos életet újra bekapcsolja a nemzetközi vérkeringésbe. A kezdeményezést Lennart Bernadotte gróf karolta fel és támogatta, jelenleg pedig Sonja Bernadotte grófné tölti be a találkozókat szervező alapítvány elnöki tisztét. A két-évenként megrendezett eseményen – nemzetközi pályázaton kiválasztott – egyetemi- és PhD hallgatóknak, valamint fiatal kutatóknak nyílik lehetősége arra, hogy Nobel-díjas közgazdászokkal találkozzanak. 2006-ban nyolc, közgazdasági Nobel-díjjal kitüntetett professzor – *Prof. Robert Engle, Prof. Sir Clive W. J. Granger, Prof. Finn E. Kydland, Prof. Sir James A. Mirrlees, Prof. Robert A. Mundell, Dr. John F. Nash, Prof. Douglass C. North, Prof. Reinhard Selten* – vett részt a találkozón.

A meghívott közgazdászok a „*The Sveriges Riksbank² Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel*” birtokosai, amelyet a többi Nobel-díjnál később, 1968-ban alapítottak, és közgazdasági Nobel-díjként vált ismertté. A díjat a stockholmi Svéd Királyi Tudományos Akadémia (Royal Swedish Academy of Sciences) adományozza, elsőként *Ragnar Fisch* és *Jan Tinbergen* részesült ebben az elismerésben 1969-ben. A Nobel-díjjal kitüntetettek Nobel-diplomát, Nobel-medált és jelentős pénzjutalmat – a teljes Nobel-díjért jelenleg 10 millió svéd koronát – vehetnek át.

2006-ban – mintegy 4500 jelentkező közül – 279 PhD hallgató, egyetemi hallgató és fiatal kutató részesült abban a megtiszteltetésben, hogy pályázata alapján lehetőséget kapott a lindai találkozón való részvételre. A pályázaton 30 év alatti fiatal kutatók és egyetemi hallgatók, valamint a nemzeti bankok 35 évesnél fiatalabb, magasan képzett közgazdászai indulhattak. A PhD hallgatóknak és fiatal kutatóknak az alábbi kiválasztási kritériumoknak kellett megfelelniük:

- 30 év alatti, az évfolyam legjobbjai közé tartozó hallgató/kutató;
- erős ajánlás;
- folyékony angol nyelvtudás;
- ígéretes kutatási terv, kiváló kutatási eredmények a tárgyhoz tartozó témában;
- erős érdeklődés az akadémiai közösségen belüli nemzetközi dialógusok iránt, pl. nemzetközi csereprogramban való részvétel;

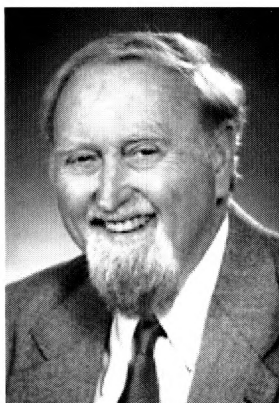
- akadémiai karrier iránti komoly érdeklődés vagy szakmai elhivatottság olyan intézmények iránt, mint az OECD, EBRD, IMF, Világbank;
- a jelölt motivált legyen, és vállalja, hogy felkészül a találkozóra a részt vevő Nobel-díjas közgazdászok publikációiból.

A világ 40 országából érkezett résztvevők a találkozó során formális és informális programok keretében teremthettek kapcsolatot a közgazdaságtan – szakirodalomból már jól ismert – jeles képviselőivel.

A találkozó hivatalos részét Sonja Bernadotte grófné, a *Council for the Lindau Nobel Laureate Meetings* elnöke, és Dr. Horst Köhler német köztársasági elnök, a Nemzetközi Valutaalap korábbi igazgatója nyitotta meg. Sonja Bernadotte grófné beszédében kiemelte, hogy a legtöbb fiatal közgazdász életében csak egyszer adódik olyan alkalom, amikor Nobel-díjas közgazdászokkal cserélheti ki gondolatait, tekintet nélkül a földrajzi és a generációs különbségekre. Hangsúlyozta, hogy a globalizáció korában az interkulturális tanulás és a különböző diszciplínák összekapcsolása különösen fontos, s ez a szemlélet kiegészíti a specialisták tudását. Horst Köhler megnyitó beszédében felhívta a közgazdászok figyelmét arra, hogy az embert kell a döntéseik középpontjába állítani. A gazdasági döntéseknek világszerte nagy hatása van az emberek életminőségére, és e tekintetben nemcsak a menedzserek és vállalat tulajdonosok egy részét terheli óriási felelősség, hanem a tudós közgazdászokat is.

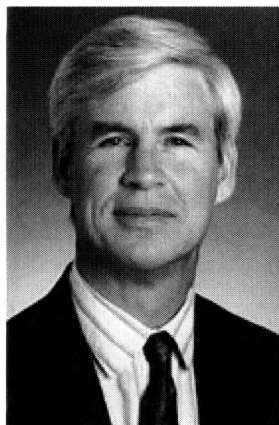
A Nobel-díjas professzorok másfél nap alatt összesen kilenc előadás és nyolc szeminárium során nyújtottak lehetőséget a fiatal közgazdászoknak a kutatásaikba való betekintésre. Az előadások témáit a professzorok szabadon választották meg, s ez lehetővé tette számukra, hogy jelenlegi kutatásaikról, az őket mostanában foglalkoztató kérdésekről beszéljenek. Így a tudósok Nobel-díjjal jutalmazott kutatási eredményei és a lindai előadásuk témája nem feltétlenül esett egybe, s a szakmai program a kutatási kérdések egyedi kombinációját kínálta a résztvevőknek. A beszámoló további részében a Nobel-díjas közgazdászok találkozóján megjelent professzorok szakmai munkásságáról, kiemelkedő eredményeiről és Lindauban tartott előadásáról szeretnék rövid ismertetést, áttekintést nyújtani.

A nagy-britanniai származású *Sir Clive W. J. Granger* (1934–) és az amerikai egyesült államokbeli *Robert Engle* (1942–) megosztva kapott Nobel-díjat 2003-ban. Granger professzort a „közös trendet tartalmazó (kointegrált) gazdasági idősorok elemzési módszereiért”, Engle professzort pedig az „időben változó volatilitású gazdasági idősorok elemzési módszereiért (ARCH modell)” tüntették ki.

Clive Granger walesi születésű, 1973-ban kapott professzori állást a Kaliforniai Egyetemen, s jelenleg is Kaliforniában él. *Granger* professzor szakterülete a statisztika és az ökonometria, ezen belül elsősorban idősorelemzéssel és előrejelzéssel, valamint a statisztikai és ökonometriai módszerek pénzügyi és demográfiai alkalmazásaival foglalkozik. Az elméleti ökonometria területén maradandó eredményeket ért el, az ő nevéhez köthető a Granger-okság³, a kointegráció⁴ és a hamis regresszió⁵ fogalma. Felismerte, hogy a hagyományos, addig használt statisztikai-ökonometriai módszerek nem alkalmasak a nemstacionárius idősorok⁶ – a gazdasági idősorok többsége ilyen – vizsgálatára. Bebizonyította, hogy egymástól független nemstacionárius idősorok egymásra vonatkozó regressziójának vizsgálatánál a hagyományos hipotézisvizsgálati módszerek nem valódi kapcsolatokat is kimutatnak az ismérvek között, vagyis túl gyakran vetik el a kapcsolat hiányát jelző igaz nullhipotézist. Így nemstacioner idősorok esetén nem tudhatja az elemző, hogy valódi-e a kapcsolat az ismérvek között, vagy a kapcsolat létezése csupán a módszer hibájából ered. Granger a kointegráció fogalmának megalkotásáért és bevezetéséért, valamint annak a módszernek a kifejlesztéséért kapta a Nobel-díjat, amely alkalmas a nemstacionárius idősorok elemzésére. Mivel a gazdasági idősorok nagy része nemstacionárius, Granger hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján kifejlesztett módszere áttörést jelentett az elméleti és empirikus ökonometriai kutatásokban (*Granger* 2003; *Darvas* 2005).

A lindai találkozón Granger professzor az Amazonas-vidéki esőerdők irtását modellező kutatását mutatta be, amelyben az erdőirtás mértékét tekintette függő változónak, míg lehetséges magyarázó változóként a népesség növekedése, a határ menti területeken tapasztalható erdőirtás mértéke, az esőerdőben épített utak hosszának növekedése és a politikai-irányítási tényezők változása szerepelt.

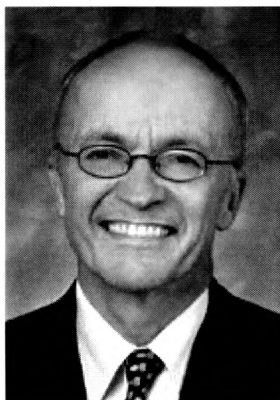
Az eredetileg matematikus-fizikus végzettségű *Robert Engle* ökonometriára, azon belül idősor-elemzésre specializálódott, 1975-től Clive Granger munkatársaként dolgozott. A gazdasági idősorok vizsgálata során Engle rájött, hogy a szórás – amit addig a változékonyság (volatilitás) mérésére használtak – nem megfelelő indikátora a volatilitásnak, mivel a gazdasági változók (pl. részvényárfolyamok) időbeli alakulása esetén a szórás nem állandó. A tapasztalati adatok azt mutatják, hogy a részvényárfolyamok változékonysága időben csoportosul, azaz egy magas kilengésű napot nagy valószínűséggel egy másik nagy változékonyságú nap követ, míg egy csendes nap után jó eséllyel következik egy újabb

csendes nap. Engle modellje előtt ezt a jelenséget úgy kezelték, hogy a teljes vizsgált időtartamnál rövidebb időszak adataiból számították ki a szórást, ami újabb módszertani problémákat vetett fel:

- hogyan határozható meg a szórás számításához felhasznált időszak hossza;
- a volatilitás számítása (előrejelzése) során a számítási módszer nem vette figyelembe az időtényezőt: a korábbi és a frisebb adatok ugyanakkora súllyal szerepeltek;
- rövid tapasztalati idősből történt a becslés, így jelentős volt a becslési bizonytalanság.

Engle Nobel-díjjal jutalmazott ARCH-modellje⁷ mindhárom említett problémára megoldást jelent. Az új modell az összes múltbeli értéket felhasználja a volatilitás számításához, ezért alkalmas a hosszú idősből történő előrejelzésre. Ugyanakkor súlyozza az idősor értékeket, azaz a közelmúltbeli értékeknek – így az azokat befolyásoló eseményeknek – nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a régebbieknek. A súlyokat a modell egyes paraméterei határozzák meg, a paraméterek pedig egy-egy konkrét idősor alapján becsülhetők, aminek módszereit szintén Engle fejlesztette ki. Kutatásai és elért eredményei alapvető változásokat hoztak mind az ökonometria módszertanát, mind az alkalmazott kutatásokat illetően, s nagymértékben hozzájárultak a pénzügyi ökonometria robbanásszerű fejlődéséhez. Az ARCH modellt továbbfejlesztették és kiterjesztették, napjainkban számos módosított változata ismert (*Engle 2003; Rappai 2003; Darvas 2005*).

Robert Engle lindai előadásában arra a kérdésre kereste a választ, hogy a pénzügyi piacok volatilitása időben miért változik, és miért különbözik a volatilitás az egyes országokban. Az általa kidolgozott modell lehetővé teszi a makroökonómiai fejlődéstől függő volatilitás hosszú távú előrejelzését, valamint az újonnan megnyíló pénzügyi piacok volatilitásának becslését.

A lindai találkozón részt vett norvég származású *Finn E. Kydland* (1943–) és kutató társa, az amerikai *Edward C. Prescott* (1940–) közösen kaptak Nobel-díjat 2004-ben a dinamikus makroökonómia fejlesztése, az ezzel kapcsolatos technikák kialakítása és terjesztése területén tett lépéseikért, a dinamikus inkonzisztencia fogalmának bevezetéséért és az üzleti ciklusok mozgása mögött rejlő erők azonosításában játszott újító szerepükért. Kydland és Prescott az 1970-es évek közepén dinamikus folyamatok modellezésén dolgoztak, s munkájuk során felismerték, hogy egy adott időszakban optimálisnak hitt gazdaságpolitikai pálya egy későbbi időszakban elveszítheti optimalitását. Azaz, „egy gazdaságpolitikai elképzelést dinamikusan konzisztensnek nevezünk, ha a $t+1$ -edik időszakra vonatkozó, a t -edik időszakban optimálisnak tűnő elképzelés optimális marad akkor is, ha egy bővített in-

formációhalmaz alapján a $t+1$ -edik időszakban a döntéshozó újra elvégzi az optimalizálást” (Szabó–Bakos 2005, 897). Ha a későbbi időszakban elvégzett optimalizálás után az eredeti elképzelés már nem optimális, dinamikus inkonzisztenciáról beszélünk. Ebben az esetben a döntéshozó *ex ante* más lépéseket tart optimálisnak, mint *ex post*. A dinamikus inkonzisztencia jelenségével találkozunk akkor, ha az államnak nincs előzetes ($t-1$ időszak) bejelentési kötelezettsége egy adott időszakban (t időszak) kivetett adókról, vagy ha van is ilyen kötelezettség, semmi nem garantálja azt, hogy a bejelentésben megadott adókulcsokat az állam később nem változtatja meg. A dinamikus inkonzisztencia tehát az állami gazdaságpolitika hitelességével, megbízhatóságával függ össze, azaz azt jelenti, hogy az állam az időben változó körülmények hatására megváltoztatja korábban optimálisnak tartott döntését. Kydland és Prescott a konjunktúraciklusok kiváltó okainak és a sokkok terjedési folyamatának vizsgálatában is jelentős eredményeket ért el. Modelljük szemlélete és a kutatásaik során alkalmazott technikák új kutatási programot indítottak el a gazdasági ingadozások vizsgálata területén, amit napjainkban reálkonjunktúra-ciklusok elméleteként ismerünk (Jankovics 2004; Szabó–Bakos 2005).

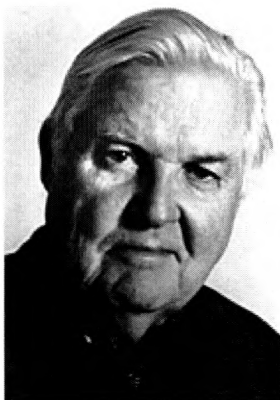
Lindauban Finn Kydland a monetáris politika, az adók és az üzleti ciklusok összefüggéseiről tartotta előadását. Kydland professzor szignifikáns összefüggéseket talált az adó és a realizált nominális tőkejövedelem között. Kutatásának újszerűsége abban rejlik, hogy a monetáris politikai sokkokat és a nem indexelt adókat egy olyan modellben kombinálta, amelyben a központi bank által megvalósított politika valamilyen kamatszabályt alkalmaz. Míg az 1980 körül végbement reform előtt a monetáris politika jelentős hatást fejtett ki az üzleti ciklusok viselkedésére, a monetáris politika reformja után már elhanyagolhatóvá vált a monetáris politika és a nominális tőkejövedelem–adó közötti kapcsolat.

A skóciai születésű *James A. Mirrlees* (1936–) William Vickrey-vel (1914–1996) közösen kapott Nobel-díjat 1996-ban, az aszimmetrikus információk melletti ösztönzés gazdaságelméletéhez való hozzájárulásért. Mirrlees professzor az optimális adózás problematikájával foglalkozik, s ehhez kapcsolódóan számos fogalom és elemzési módszer bevezetése fűződik a nevéhez. Mirrlees matematikailag is megfogalmazta az optimális adózási probléma lényegét, miszerint a társadalmi tervező (állam) igyekszik olyan adórendszert kidolgozni, amelyben a társadalmi hasznossági függvény maximuma egybeesik a piaci egyensúllyal. A modell információs aszimmetriát feltételez, az adót a jövedelem függvényében határozza meg, a munkakínálatot rugalmasnak veszi, és méltányossági szempontok alapján nem az emberek jövedelmét, hanem az emberek jólétét tekinti egyenlőnek. Az optimális adózás elméletében a jövedelem endogén változó, amely az adószabályok melletti hasznosság-maximalizálás eredménye. Az elmélet az

aszimmetria két esetét feltételezi, a magáninformációt⁸ és a morális kockázatot⁹. Az optimális nemlineáris jövedelemadó rejtett információ melletti vizsgálata esetén Mirrlees arra a következtetésre jutott, hogy a legnagyobb marginális optimális adókulccsal a közép rétegeket kellene adóztatni, a magas és alacsony jövedelműek esetében kisebb marginális adókulcs alkalmazása javasolt. A modell szerint a munkanélküliség gyakran optimális, ugyanis a legkisebb termelékenységek optimálisan célszerű távol tartani a munkavállalástól, a megélhetésük érdekében viszont valamilyen támogatást kell kapniuk. A morális kockázat és a jövedelemadó közötti kapcsolat vizsgálata során Mirrlees igazolta, hogy a társadalmi outputnak a termelés érdekében tett erőfeszítések alapján történő szétosztása a munkások lógásához, hiányzásához vezetne. Mirrlees professzor jóléti közgazdaságtan területén elért eredményei a közgazdasági szerződéselmélet alapjaivá váltak (*Vincze* 2005).

Mirrlees professzor lindai előadását a Nobel-díjjal jutalmazott eredményeiről, vagyis az adórendszer és a jólét-maximalizálás összefüggéseiről tartotta, amelyben a probléma matematikai modelljét is bemutatta.

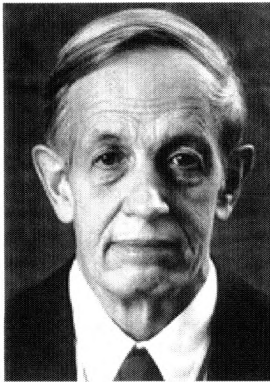

Az európai valutaövezet és az euró egyik atyjának tartott *Robert A. Mundell* (1932–) 1999-ben vehetett át teljes Nobel-díjat a „monetáris és fiskális politika különböző árfolyamrendszerekben való elemzéséért és az optimális valutaövezet vizsgálatáért”. A valutaövezetek vizsgálata során Mundell felismerte, hogy egy valutáris övezet optimális működésének elengedhetetlen feltétele a termelési tényezők nagyfokú mobilitása. Az optimális valutaövezet határai addig terjedhetnek, ameddig a tőke- és a munkaerő-áramlás szabadsága biztosított. Mundell munkásságának szerves részét képezi az egyensúlyi elmélet, amelynek kidolgozása során arra a kérdésre kereste a választ, hogy hogyan érhető el a „belső” és a „külső” egyensúly a fiskális és monetáris politika eszközeinek alkalmazásával, akár árfolyamváltozás nélkül is. A Fleming–Mundell néven ismertté vált modell lényege, hogy tökéletes tőkemobilitás esetén a monetáris és fiskális politika hatékonysága a belső egyensúly megteremtésében eltérő, az adott ország méretétől (kis, nyitott vagy nagy, zárt ország) és árfolyamrendszerétől (rögzített, rugalmas árfolyamrendszer) függ (*Lőrincné* 1999; *Szentes* 1999; *Mellár* 2003; *Pete* 2005).

Mundell az 1960-as évek elején kifejtett gondolataiért részesült a rangos nemzetközi elismerésben, ám hosszú életpályája során még számos jelentős tanulmányt publikált, s több kormányzati és nemzetközi intézmény tanácsadója volt szerte a világon, többek között az Európai Gazdasági és Pénzügyi Uniót kidolgozó kutatócsoportnak is tagja volt. Ő fektette le a nyitott gazdaság makroökonómiájának modern alapjait, s ezzel útjára indított egy új kutatási irányt, a nemzetközi monetáris gazdaságtant (*Lőrincné* 1999; *Pete* 2005).

A Nobel-díjasok találkozásán tartott előadásában Mundell professzor a kínai valuta árfolyama és Kína fizetési mérleg pozíciója körül kialakult vita elméleti hátterét és gyakorlati oldalát világította meg¹⁰. A professzor szerint Kínának két lehetősége van fizetési mérleg-egyensúlyának helyreállítására. Az egyik nézet szerint a valutaellenőrzés csökkentésével, valamint az import és a hazai fogyasztás kiterjesztésével kellene helyreállítania fizetési mérlegének egyensúlyát, a másik lehetőség pedig a nemzeti valuta felértékelése és/vagy a lebegő árfolyam irányába történő elmozdulás annak érdekében, hogy Kína GDP-jének nominális valutaárfolyamon számított értéke közelebb kerüljön a vásárlóerő-paritáson számított értékhez.

Az amerikai *John F. Nash* (1928–), a német *Reinhard Selten* (1930–) és a magyar származású *Harsányi János* (1920–2000) 1994-ben részesültek Nobel-díjban a játékelméleti kutatások terén elért eredményeikért. A játékelmélet közgazdaságtanban való alkalmazásának alapjait Neumann János és Oskar Morgenstern 1944-ben megjelent könyve (*Theory of Games and Economic Behavior*) rakta le, s a három tudós e könyv megjelenésének 50. évfordulóján vehette át a Nobel-díjat a nem kooperatív játékok egyensúlyának elemzése terén végzett úttörő elemzéseikért. John Nash Neumann János zérusösszegű játékok esetére kidolgozott minmax egyensúlyát általánosította az általános stratégiai játékokra, Reinhard Selten a dinamikus (időben lefolyó) játékokban a Nash-féle egyensúlynál erősebb koncepciókat javasolt, Harsányi János pedig a nem teljes információs játékok elemzését lehetővé tevő fogalmakat és egyensúly-koncepciót vezetett be (*Ambrus–Eső* 2005).

John Nash hírnevét és sikerét az 1950–1953 között megírt négy publikációja alapozta meg, az ebben szereplő legfontosabb eredményei szolgáltak indoklásul a Nobel-díj odaítélésénél:

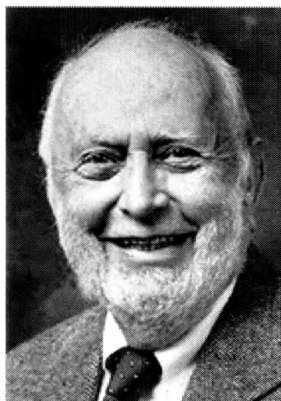
- világossá tette a különbséget a kooperatív és a nem kooperatív játékok között;
- definiálta az n -személyes nem-kooperatív játékok egyensúlyát tetszőleges normál (stratégiai) formában adott játékokra, és bizonyította annak létezését véges játékok kevert bővítésére (Nash-egyensúly);
- a kétszemélyes kooperatív játékok egy új modelljét, az „alkumodellt” fogalmazta meg, és levezette az „alku megoldás” létezését és egyértelműségét (*Forgó* 2005).

John Nash Lindauban a kooperatív játékok és az ügynökségek kapcsolatáról, ezen relációk elemzési módszereiről tartott előadást. Nash professzor úgy látja, hogy az „ügynökségek módszere” („method of agencies”) egy természetes, nem önkényes megközelítése egy kihívásokkal teli problémának, mégpedig annak, hogy a kooperatív játékokra egy értékes előrejelző és normatív funkciókkal rendelkező elméletet alkosson meg.

Reinhard Selten nevéhez fűződik a részjáték (aljáték) tökéletes egyensúlyának definiálása, amely kiszűri a beválthatatlan fenyegetéseken nyugvó egyensúlypontokat. Selten további eredménye a „remegő kéz” egyensúly felismerése és meghatározása, amely figyelembe veszi azt a tényt, hogy még a kedvezőtlen stratégiák is előfordulhatnak valamilyen kis pozitív valószínűséggel, és a racionális játékosoknak ezzel is számolniuk kell. Azaz, a játékosok bizonyos valószínűséggel téves, irracionális döntéseket is hozhatnak (*Forgó 2005; Tasnádi 2005*).

Reinhard Selten professzor előadásában egy érdekes kutatását mutatta be, amelynek során az emberek napról-napra ismétlődő, útválasztással kapcsolatos viselkedését elemezte tapasztalati adatok alapján. Az egyéni utazási viselkedés megértésének nagy jelentősége van a fejlett, utazókat nyilvántartó információs rendszerek tervezése szempontjából. Ezek a rendszerek képesek valós idejű információkat szolgáltatni az utazókról, viszont az úthasználóknak az utazás közben kapott információkra adott reakciói, válaszaik nem ismertek. Az utazók viselkedésének, reakcióinak megismerése jelentősen hozzájárulna a közlekedési előrejelzések optimalizálásához.

Douglass C. North (1920–) professzor Robert William Fogel (1926–) gazdaságtörténéssel együtt 1993-ban vehetett át Nobel-díjat a gazdaságtörténeti kutatások megújításáért, a gazdaságelméleti modelleknek és a kvantitatív módszereknek a gazdasági és intézményi változás magyarázatában történő alkalmazásáért. Egyetemi éveit politikatudományt, filozófiát és közgazdaságtant tanult, s csak alapidiplomájának megszerzése után határozta el, hogy közgazdász lesz. Élete fő célját a társadalom megjobbításában határozta meg. Korai munkáinak középpontjában az amerikai gazdaság története állt, ezen belül főként a szállítási költségek és a telephely-választás gazdasági növekedésben betöltött

szerepével foglalkozott. Első jelentős cikkében publikálta a regionális gazdaságtanból jól ismert exportbázis-elméletet, amely később sajátos gazdasági növekedés-elméletté nőtte ki magát. Életének ebben a szakaszában született műveire nagy hatást gyakorolt Joseph Schumpeter szemléletmódja. Későbbi kutatásai során az Amerikai Egyesült Államok, majd Európa gazdaságtörténetével foglalkozott, s közben egyre inkább érlelődött benne az a gondolat, hogy a neoklasszikus elmélet nem tud magyarázatot adni azokra az alapvető társadalmi, gazdasági és intézményi változásokra, amelyek Európát a középkortól kezdve jellemezték. Ez a felismerés vezette őt az új intézményi közgazdaságtan felfedezéséhez. North munkáiban a gazdaságelmélet segítségével próbálta megmagyarázni a gazdaságtörténeti változásokat: a történelem során bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások magyarázatában kiemelte a tulajdonjogok

és a tranzakciós költségek nagyságát minimalizáló hatékony gazdasági szervezetek szerepét (Orbán–Szántó 2005).

North több alkalommal forradalmasította a gazdaságtörténeti kutatásokat. Az 1960-as években jelentős szerepet játszott egy új tudományág, a kliometria születésénél, ami a gazdaságtörténet kvantitatív vizsgálatával, a történeti hipotézisek ökonometriai tesztelésével foglalkozik. A hetvenes években neoinstitutionalista fordulat következett be szemléletmódjában, s ezzel hozzájárult az új intézményi közgazdaságtan alapjainak lerakásához. A kilencvenes években a kognitív tudomány és a közgazdaságtan kapcsolata került érdeklődésének középpontjába, s ennek a megközelítésnek az eredményeként integrálta a tudás szerepét az átfogó intézményi elméletébe (Orbán–Szántó 2005).

A lindai találkozón North professzor új megvilágításba helyezte a gazdasági változást és a gazdasági fejlődést. Elmélete szerint az ún. természetes állam¹¹ nem produkál fenntartható gazdasági növekedést, ezzel szemben az ún. nyílt hozzáférésű társadalmi rendek (open access orders, open access society¹²) szolgálnak a modern gazdasági növekedés alapjául. Jelenlegi világunkban a fejlett államok nevezhetők open access society-nek, míg a világ nagy részében a természetes állam viszonyrendszere dominál. Az open access society kialakításának és fenntartásának előfeltétele, hogy tekintettel legyenek a hit- és meggyőződés rendszerekre (belief system), valamint megfelelő intézményeket, jogszabály-rendszereket alakítsanak ki. Egy ilyen, a modern gazdasági növekedés forrásául szolgáló nyílt hozzáférésű (open access) társadalmi rend kialakítása, valamint a régi és az új társadalmi rend közötti átmenet lebonyolítása nagy nehézségekbe ütközik.

Érdekessége volt a találkozónak, hogy az egyes professzorok eltérően közelítették és magyarázták meg ugyanazt az adott problémát vagy kérdéskört, miközben saját megközelítése szempontjából mindegyikük maradandót alkotott, és felismerésüket Nobel-díjjal jutalmazták. Szemléletes például szolgálhat erre North és Selten professzor esete. North professzor intézményi elméletében egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít az emberi tudásnak, az emberi viselkedésnek és gondolkodásnak. Ezek a tényezők – meglátása szerint – matematikailag nem modellezhetők, ezért az utóbbi évtizedekben elfordult a kvantitatív elemzésektől. Ezzel szemben Selten professzor és játékelmélettel foglalkozó kutató társai az emberi gondolkodás, az emberi stratégiaalkotás és stratégia választás matematikai modellezésével kísérleteznek.

A találkozó inspiráló légkörben, és – mind a professzorok, mind a hallgatóság részéről – nagy érdeklődéssel zajlott. A résztvevő fiatalok izgatottan várták és érdeklődve hallgatták az előadásokat és a szemináriumokat, s rengeteg kérdéssel halmozták el a Nobel-díjas professzorokat, akik nagyon készségesen, végtelen türelemmel válaszoltak mind a szakmai, mind a személyes kérdésekre. Példa értékű volt a professzorok lelkesedése, életkedve, és az a szenvedély, amellyel munkájukat, kutatásukat végzik. Számomra szakmailag Douglass North professzor előadása, gondolatai és a vele folytatott személyes beszélgetés bírt a legnagyobb jelentőséggel. A lindai találkozó felejthetetlen, életre szóló élményeket és tapasztalatot jelentett, és megerősített abban az elhatározásomban, hogy jól döntöttem, amikor a tudományos pályát választottam.

Jegyzetek

- 1 A tanulmány másodközlés, eredeti megjelenési helye: *Tér és Társadalom* 2006/4. 183–206. o.
- ² The Bank of Sweden.
- ³ Okságnak nevezzük azt a megközelítést, amely szerint a magyarázó változóra (X) vonatkozó információk várhatóan befolyásolják az eredményváltozó (Y) jövőbeli értékeinek feltételes eloszlását. Ha X hat Y-ra és Y hat X-re, akkor a két változó kölcsönhatásban áll egymással. Sok összefüggés esetében az okság iránya nem nyilvánvaló, ezért szükséges a változók egymásra hatási irányainak tesztelése, ami Granger nevéhez fűződik. A Granger oksági teszt lényege az okság irányának kimutatása (*Ramanathan* 2003, 495; *Hunyadi* 2001, 426–427).
- ⁴ Ha két vagy több nemstacionárius idősorok léteznek olyan lineáris kombinációja, amely stacionárius módon viselkedik, akkor az eredeti idősorokat kointegrálnak nevezzük (*Darvas* 2005, 877).
- ⁵ Granger és Newbold bebizonyította, hogy a hagyományos tesztek gyakrabban vetik el az igaz nullhipotézist (azaz hamis kapcsolatot mutatnak ki), mint amekkora a felhasznált szignifikanciaszint. Ezt a jelenséget hamis regresszióknak (spurious regression) nevezték el (*Darvas* 2005, 897).
- ⁶ Stacionaritásnak nevezzük azt a tulajdonságot, amikor egy idősoros változó (Y_t) és a késleltetettje (Y_{t-s}) közötti korreláció csak a késleltetés mértékétől függ, de attól nem, hogy mikor kezdődött az idősor (*Ramanathan* 2003, 491). A stacionaritás az idősort alkotó változók fő jellemzőinek egyfajta időbeli stabilitását jelenti. A stacionaritás leggyakrabban alkalmazott változata azt követeli meg, hogy az egyes változók várható értéke, varianciája, valamint a különböző időpontokhoz tartozó változók kapcsolatát kifejező (auto)kovariancia időben állandó legyen. (*Hunyadi-Vita* 2002, 558) A gazdasági idősorok többsége nemstacionárius idősor, mert folyamatosan nő az időben (pl. lineáris, exponenciális stb.) trenddel rendelkezik (*Ramanathan* 2003, 538–539).
- ⁷ ARCH = Autoregressiv Conditional Heteroscedasticity (autoregresszív feltételes heteroszkedaszticitás). A modell elnevezésében a „heteroszkedaszticitás” a volatilitás változását jelenti, a „feltételes” szó arra utal, hogy a volatilitást valaminek a függvényében határozzuk meg. Az „autoregresszív” jelző azt fejezi ki, hogy a mai volatilitás függ a volatilitás múltbeli értékeitől (*Darvas* 2005, 863).
- ⁸ Magáninformáció: az egyén képességei és hasznossági függvénye (amely a munkával kapcsolatos attitűdjét is kifejezi) csak a maga számára ismert (*Vincze* 2005, 657).
- ⁹ Morális kockázat akkor áll fenn, ha az egyén teljesítménye valamilyen nem megfigyelhető cselekvéstől függ, ami szintén befolyásolja az egyén jólétét (*Vincze* 2005, 657).
- ¹⁰ Kínát világgazdasági egyensúlytalanság okozásával vádolják, valamint az USA folyó fizetési mérleg hiányának kialakulásában is jelentős szerepet játszik.
- ¹¹ A North és szerzőtársai által természetes államoknak (natural states) nevezett civilizációk 10 000 évvel ezelőtt kezdtek feltűnni. A természetes állam legfőbb vívmánya abban nyilvánul meg, hogy lehetővé tette az emberek számára, hogy élvezzék az ún. első gazdasági forradalom (first revolution) által előidézett termelékenység-növekedés előnyeit, azaz a létszükségleteiken felül javakkal rendelkezzenek, és ezeket elcseréljék (kereskedelem). A természetes állam támogatja a gazdasági specializációt, ugyanakkor szigorúan korlátozza a hatalmi pozíciókhoz való hozzáférést a politikai, a gazdasági és a vallási rendszerekben (*North-Wallis-Weingast* 2005).
- ¹² A nyílt társadalmi rendek (open access orders) kialakulása az 1700-as évek elejétől kezdődött. Ezeket a társadalmakat – szemben a természetes államok elitjének kizárólagos politikai és gazdasági privilégiumaival – nyílt gazdasági és politikai verseny jellemzi (*North-Wallis-Weingast* 2005).

Irodalom

- Ambrus A.–Eső P. (2005) *Harsányi János*. – Bekker Zs. (szerk.) Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK-KERSZÖV, Budapest. 591–603. o.
- Darvas Zs. (2005) *Clive W.J. Granger*. – Bekker Zs. (szerk.) Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK-KERSZÖV, Budapest. 873–889. o.
- Darvas Zs. (2005) *Robert F. Engle*. – Bekker Zs. (szerk.) Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK-KERSZÖV, Budapest. 857–869. o.

- Engle, R.F. (2003) Risk and Volatility: Econometric Models and Financial Practice. Nobel Lecture. www.nobelprize.org
- Forgó F. (2005) *John Forbes Nash, Jr.* – Bekker Zs. (szerk.) Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK-KERSZÖV, Budapest. pp. 605–613.
- Granger, Clive W.J. (2003) Time Series Analysis, Cointegration and Applications. Nobel Lecture. www.nobelprize.org
- Hunyadi L. (2001) Statisztikai következtetésemélet közgazdászoknak. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Hunyadi L.–Vita L. (2002) Statisztika közgazdászoknak. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Jankovics L. (2004) Egy Nobel-díj üzenete. *Élet és Irodalom*. 46. <http://www.es.hu>, 2007. január 23.
- Lőrincné Istvánffy H. (1999) Robert Mundell, avagy egy „nonkonformista” közgazdász Nobel-díja. – *Közgazdasági Szemle*. December. 1116–1132. o.
- Mellár T. (2003) Dinamikus makromodellek a magyar gazdaságra. Oktatási Minisztérium, Budapest. 14–32. o.
- North, D.C.–Wallis, J.J.–Weingast, B.R. (2005) The Natural State: The Political-Economy of Non-Development. március. <http://www.international.ucla.edu/cms/files/PERG.North.pdf> 2007. január 26.
- Orbán A.–Szántó Z. (2005) *Douglass Cecil North.* – Bekker Zsuzsa (szerk.) Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK-KERSZÖV, Budapest. 571–588. o.
- Pete P. (2005) *Robert A. Mundell.* – Bekker Zs. (szerk.) Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK-KERSZÖV, Budapest. 725–739. o.
- Ramanathan, R. (2003) *Bevezetés az ökonometriába.* Panem, Budapest.
- Rappai G. (2003) Az idősorok modellezésének forradalma. – *Fészek* 4. <http://feszek.pte.hu/ujzag.php?tipus=cikk&cikk=898&rovat=274&szam=37&evfolyam=6&PHPSESSID=324355fe59854e1041d9df08f6d24f86> 2007. január 16.
- Szabó-Bakos E. (2005) *Finn E. Kydland – Edward C. Prescott.* – Bekker Zs. (szerk.) Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK-KERSZÖV, Budapest. 893–915. o.
- Szentes T. (1999) *Világgazdaságtan. I. kötet.* Elméleti és módszertani alapok. Aula Kiadó, Budapest. 416–420. o.
- Tasnádi A. (2005) *Reinhard Selten.* – Bekker Zs. (szerk.) Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK-KERSZÖV, Budapest. 615–627. o.
- Vincze J. (2005) *James A. Mirrlees.* – Bekker Zs. (szerk.) Közgazdasági Nobel-díjasok 1969–2004. KJK-KERSZÖV, Budapest. 653–662. o.
- www.lindau-nobel.de
www.nobelprize.org

RECHNITZER JÁNOS 1977 ÉS 2011 KÖZÖTTI PUBLIKÁCIÓI

*(Az összeállítás Sziráki Zsuzsanna és Miátovics Csilla segítségével,
az MTA KRTK RKI Könyvtárának adatbázisa alapján készült.)*

1977

Rechnitzer János: A megyén belüli és a megyék közötti gazdasági kapcsolatok elemzése területi ágazati kapcsolatok mérlegével. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1977. 128 p. Egyetemi doktori disszertáció

1978

Rechnitzer János: A Baranya megyei ipar szerkezetének és területi kapcsolatainak néhány jellemző vonása. = Pécsi Műszaki Szemle, 23. 1978. 2. 11–18. p.

1979

Rechnitzer János (szerk.): Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 1979. 317 p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közlemények, 26.) Társszerk.: Pálné Kovács I.

Rechnitzer János: Az agglomerációkutatás módszertani kérdései. = Területi Statisztika, 29. 1979. 1. 65–69 p. Társszerző: Csefkó Ferenc

Rechnitzer János: A területi ágazati kapcsolatok mérlegének szerkezete és matematikai feldolgozása. = Területi Statisztika, 29. 1979. 2. 134–147. p.

Rechnitzer János: Az input-output módszerek alkalmazása az agglomeráció-kutatásban. In: Az agglomeráció-kutatás módszertani kérdései. Szerk.: Rechnitzer J., Pálné Kovács I. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 1979. 141–147. p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közlemények, 26.)

1980

Rechnitzer János: (összeáll.): Baranya megye ágazati kapcsolati mérlegének elemzése. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 1980. 140 p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Kutatási Eredmények 1976–1980, 1.)

Rechnitzer János: A területi modellek kialakításának néhány tényezője. In: Tanulmányok a területi kutatások módszertanából. Szerk.: Tóth T. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 1980. 51–67. p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közlemények, 27.)

Rechnitzer János: A falusi iparban foglalkoztatottak társadalmi-gazdasági környezete. = Pécsi Műszaki Szemle, 25. 1980. 1. 16–20. Társszerző: Barta Gy.

1981

Rechnitzer János: Szekszárd vonzáskörzetének vizsgálata. In: A Dél-Dunántúl társadalmi-gazdasági szerkezete. 2. köt. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 1981. 95–139. p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Kutatási Eredményei 1976–1980, 2.) Társszerző: Barta Gy.

Rechnitzer János: A környezetvédelem és a településfejlesztés kapcsolatainak néhány elvi kérdése. = Földrajzi Közlemények, 29. 1981. 1. 31–43. p. Társszerző: Fodor I.

Rechnitzer János: Unharin aluesuunnittelurjarjestelma. = Aluesuunnittelu, 1981. 1. 15–19. p. Társszerző: Sas B.

- Rechnitzer János: A környezetvédelmi bírságok és beruházások néhány összefüggése. In: A környezetvédelem igazgatási és jogi kérdései. Szerk.: Benkőné Lodner D. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 1981. 93–115. p.
- Rechnitzer János: A területi munkamegosztás és egyik vizsgálati módszere Baranya megye példáján. In: Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere. Szerk.: Tóth T. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 1981. 93–115. p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közlemények, 28.)
- Rechnitzer János: Elemzések területi ágazati kapcsolati mérleggel. = Területi Statisztika, 31. 1981. 3. 239–260. p.
- Rechnitzer János: A területi folyamatok modellezésének kérdéséhez. = Területi Kutatások, 1981. 4. 17–29. p.

1982

- Rechnitzer János: (szerk.): Vonzáskörzetek – agglomerációk I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. 315 p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Értekezések, 1978.)
- Rechnitzer János: A közzetalakító gazdasági kapcsolatokról. = Területi Kutatások, 1982. 5. 101–112. p.
- Rechnitzer János: A közművelődés társadalmi-gazdasági feltételei Pécs városkörnyékében. = Baranyai Művelődés, 1982. 2. 8–23. p. Társszerzők: Erdősi F., Hajdú Z., Sas B.

1983

- Rechnitzer János: Az intraregionális input-output modellek előállítására becslési eljárásokkal. = Területi Statisztika, 33. 1983. 5. 445–469. p.
- Rechnitzer János: Becslési módszerek a területi input-output modellek előállítására. In: Dolgozatok a területfejlesztés tudományos megalapozásának köréből. Szerk.: Horváth Gy. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézete, 1983. 59–77. p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Közlemények, 30.)

1984

- Rechnitzer János: A területi gazdasági szerkezetek és kapcsolatok modellezése. A területi input–output modellek). Pécs, 1984. 298 p. Kandidátusi értekezés
- Rechnitzer János: A területi gazdasági szerkezetek és kapcsolatok modellezése. Pécs: MTA Dunántúli Tudományos Intézete, 1984. 270 p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Kutatási Eredményei 1981–1985, 10.)
- Rechnitzer János: Az ágazati kapcsolatok mérlegének alkalmazása a területi szerkezetek és kapcsolatok vizsgálatában. In: Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazásának lehetőségei a területi kutatásokban. Szerk.: Sikos T. T. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984. 186–219. p.

1985

- Rechnitzer János: (szerk.): Vonzáskörzetek – agglomerációk II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985. 241 p. (MTA Dunántúli Tudományos Intézet Értekezések)
- Rechnitzer János: A vonzáskörzet néhány gazdasági jellemzője. In: Szekszárd vonzáskörzetének vizsgálata. Szerk.: Fodor I., Hajdú Z. Szekszárd: Tolna Megye Tanácsa, 1985. 103–177. p. Társszerző: Barta Gy.
- Rechnitzer János: Felvetések a területi társadalmi tervezésről. = Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei. Társadalomtudományok, 1985. 87–102. p.

1986

Rechnitzer, János: Application of regional input-output models to examination of environmental pollution. In: *Spatial Economy and Regional Development During the Economic Reform*. Ed.: Kruczala, J. Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 1986. 188–190. p.

1987

Rechnitzer János – Sas Béla (szerk.): *Térszerkezeti vizsgálatok az Észak–Dunántúlon*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 1987. 250 p. (Az MTA Regionális Kutatások Központja kutatási eredményei, 6.).

Rechnitzer János – Pálné Kovács Ilona: A vonzáskörzetek hierarchiájának és társadalmi-gazdasági szerkezetének modellezése. In: *A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete*. Szerk.: Degré A., Foki I. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 1987. 193–200. p.

Rechnitzer János: Győr városi funkcióinak néhány nagytérségi hatása. In: *Térszerkezeti vizsgálatok az Észak-Dunántúlon*. Szerk.: Rechnitzer J., Sas B. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 1987. 16–57. p.

Rechnitzer János: A nagyvárosi agglomerációk fejlődésének tendenciái. In: *Állam, térkapcsolatok, demokrácia. Bihari Ottó emlékülés*. Szerk.: Csefkó F. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1987. 324–355. p.

Rechnitzer János – Péter Sándor: Kísérlet a környezet-gazdaság kapcsolatának leírására. – *Területi Statisztika*, 37. 1987. 1–2–3. 1–14. p.

Rechnitzer János – Enyedi György: Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban. – *Tér és Társadalom*, 1. 1987. 2. 31–48. p.

1988

Rechnitzer János (szerk.): *A Rábaköz térszerkezete*. Csorna, Kapuvár, Győr: MTA Regionális Kutatások Központja Észak-dunántúli Osztálya, 1988. 216 p.

Rechnitzer János: Győr-Sopron megye határmenti kapcsolatai. In: *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. Szerk.: Erdősi F., Tóth J. Budapest: TS 2/2. Program Iroda, 1988. 80–89. p.

Rechnitzer János: Kísérlet a megyei szintű jövedelem termelésének és változásainak számbavételére. In: *Településfejlesztés, helyi társadalom, önkormányzatok*. Szerk.: Csefkó F., Szirtes G. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, MSzMP Baranya Megyei Bizottság Oktatási Igazgatósága, 1988. 59–69. p.

Rechnitzer János – Lados Mihály: Jövedelemtermelés változásai a megyékben (1980–1985). – *Tervgazdasági Fórum*, 4. 1988. 3. 40–53. p.

Rechnitzer János – Lados Mihály: Magyarország megyéinek jövedelemtermeléséről. – *Bankszemle*, 32. 1988. 3. 51–57. p.

Rechnitzer János – Barta Györgyi – Szaló Péter: Új tendenciák a falusi iparban 1. – *A Falu*, 4. 1988. 1. 84–93. p.

Rechnitzer János – Barta Györgyi – Szaló Péter: Új tendenciák a falusi iparban 2. – *A Falu*, 4. 1988. 2. 73–81. p.

Rechnitzer János – Barta Györgyi – Szaló Péter: Új tendenciák a falusi iparban 3. – *A Falu*, 4. 1988. 3. 80–91. p.

1989

- Rechnitzer János: A nagyvárosok megújításának lehetőségei és módjai. – Györi Tanulmányok, 10. 1989. 1. 51–65. p.
- Rechnitzer János: A szellemi erőforrások három eleme az Észak-Dunántúlon. – Kutatás – Fejlesztés, 29. 1989. 6. 449–477. p.
- Rechnitzer János: Új feltételek a területi politikában. – Településfejlesztés, 1989. 2. 39–42. p.
- Rechnitzer János: Válságkezelési javaslatok Komárom megye szerkezetátalakítási programjához. – Limes: Komárom Megyei Tudományos Szemle, 2. 1989. 129–136. p.
- Rechnitzer János – Telekes Annamária: A „vidék” a mozgások évében. Helyi, térségi társadalmi, politikai innovációk. – Valóság, 32. 1989. 9. 97–108. p.
- Rechnitzer János: Területi szempontok az ipar szerkezetátalakításához. – Tér és Társadalom, 3. 1989. 2. 49–75. p.

1990

- Rechnitzer János: A számítástechnika területi terjedése Magyarországon. Budapest: TS 2/2 Program Iroda, 1990. 86 p.
- Rechnitzer János (szerk.): A nyitott határ. A gazdasági és szellemi erőforrások innovációorientált fejlesztése az osztrák–magyar határmenti régiókban. Győr: MTA Regionális Kutatások Központja Észak-dunántúli Osztálya, 1990. 196 p.
- Rechnitzer, János: Regional Spread of Computer Technology in Hungary. Pécs: Centre for Regional Studies, 1990. 22 p. (Discussion papers, 10.).
- Rechnitzer, János: The situation of elderly people in a changing society. In: Problems in Aging: Epidemiology, Health and Social Care. Ed.: Ancona, E. [et al.]. Alps-Adria Community Symposiums, 1990. 55–61. p.
- Rechnitzer, János: Innovationen in den Grenzgebieten – ein Forschungsprogramm. In: Regionalentwicklung und Kooperation im Grenzgebiet. Ed.: Alfons, H. Wien: Bundesanstalt für Agrarwirtschaft, 1990. 144–149. p.
- Rechnitzer János – Telekes Annamária: Megmozdult a vidék! In: Magyarország politikai évkönyve [1989]. Szerk.: Kurtán S., Sándor P., Vass L. Budapest: Aula, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 1990. 148–159. p.
- Rechnitzer János: Szempontok az innovációk térbeli terjedésének kutatásához. In: Tér–idő–társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek. Szerk.: Tóth J. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 1990. 48–61. p.
- Rechnitzer János: Az innovációterjedés lehetőségei és feltételei. – Településfejlesztés, 1990. 2. 33–42. p.

1991

- Rechnitzer, János – Knapp, Ilan – Hofstätter, Maria – Denk, Günter: Chancen für die Grenzregion. Wirtschafts- und Qualifikationsentwicklung im Burgenland und Győr–Sopron. Wien: Orac Verlag, 1991. 200 p.
- Rechnitzer János: Las condiciones y posibilidades de la difusión de las innovaciones. In: Területi egyenlőtlenségek – Desequilíbros regionales. Spanyol–magyar szeminárium. Szerk.: Sanches, J. S., Vincze J. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, Madrid: Universidad Nacional de Educacion a Distancia Departamento de Geografía, 1991. 73–78. p.
- Rechnitzer János: Az innováció terjedési lehetőségei és feltételei. In: Területi egyenlőtlenségek – Desequilíbros regionales. Spanyol–magyar szeminárium. Szerk.: Sanches, J. S., Vincze J. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, Madrid: Universidad Nacional de Educacion a Distancia Departamento de Geografía, 1991. 195–201. p.

- Rechnitzer János: Aktivitás a vidéki egyéni választási körzetekben. In: Magyarország politikai évkönyve [1990]. Szerk.: Kurtán S., Sándor P., Vass L. Budapest: Ökonómiai Alapítvány, Economix Rt., 1991. 100–119. p.
- Rechnitzer János: Válság és megújítás a városálózatban. In: Válságtérsegek Magyarországon. Szerk. Lackó L. Budapest: MTA Földtudományok és Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, 1991. 85–94. p.
- Rechnitzer János – Bedics Gyula: Én magyarnak születtem, az unokámnak ez már semmit nem jelent! – Műhely, 14. 1991. 4. 48–52. p.
- Rechnitzer János: Határmenti együttműködés és innovációk. – Európai Szemle, 2. 1991. 3. 89–98. p.
- Rechnitzer János: Az innovációk térbeli megjelenése. – Juss, 4. 1991. 2. 33–40. p.
- Rechnitzer János: Az önkormányzó nagyváros. – Győri Tanulmányok, 11. 1991. 1. 119–139. p.

1992

- Rechnitzer János: Az innovációorientált regionális politika néhány eszköze és megvalósításának alapelvei. In: XXXIV. Georgikon Napok. Keszthely. Regionális politikák és fejlesztési stratégiák az Alpok–Adria térségében. Összeáll.: Ligetvári F.-né. Keszthely. Pannon Agrártudományi Egyetem, 1992. 48–56. p.
- Rechnitzer János: Regionális gazdaságtan. Vázlatpontok egy kézikönyvhöz. In: A regionális tudományok integrálása a felsőoktatásba. Szerk.: Lados M., Kocsis Zs. Győr: MTA Regionális Kutatások Központja Észak-dunántúli Osztálya, 1992. 62–67. p.
- Rechnitzer János: Térszerkezeti változások a Felső-Dunántúlon. – Comitatus, 2. 1992. 6. 3–6. p.
- Rechnitzer János: Válság és megújítás a városálózatban. – Magyar Tudomány, 37. 1992. 4. 427–434. p.
- Rechnitzer János – Lados Mihály: A vidék a világhiállítás mellett. – Comitatus, 2. 1992. 1–2. 29–36. p.
- Rechnitzer János: Térszerkezeti változások a Felső-Dunántúlon. – Észak-Pannon Régió, 1. 1992. 18–23. p.

1993

- Rechnitzer János: Szétszakadás vagy felzárkózás? A térszerkezetet alakító innovációk. Győr: MTA Regionális Kutatások Központja Észak-dunántúli Osztálya, 1993. 207 p.
- Rechnitzer, János: Innovations and regional policy. In: Hungary: Society, State, Economy and Regional Structure in Transition. Ed.: Hajdú Z. Pécs: Centre for Regional Studies, 1993. 221–244. p.
- Rechnitzer, János: The innovation-active environment in the Győr-Moson-Sopron county and Trans-Danubian regions. In: Development Strategies in the Alpine-Adriatic Region. Ed.: Horváth Gy. Pécs: Centre for Regional Studies, 1993. 261–278. p.
- Rechnitzer János: Az innovációk és a regionális politika. In: Település, gazdaság, igazgatás a térben. Szerk.: Kovács K. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 1993. 271–300. p.
- Rechnitzer János: A határmenti régiók megújítási lehetőségeinek néhány forrása. In: A határmenti együttműködés és az oktatás. Szerk.: Forray R.K., Pribersky A. Budapest: Oktatás-kutató Intézet, 1993. 119–125. p.
- Rechnitzer János: Innovációs pontok és zónák, választási irányok a térszerkezetben. In: Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Szerk.: Enyedi Gy. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1993. 75–103. p.
- Rechnitzer János: Győr a harmadik évezred előtt. – Győri Tanulmányok, 13. 1993. 1. 13–19. p.
- Rechnitzer János: Győr nagytájai és regionális funkciói. – Győri Tanulmányok, 13. 1993. 2. 7–47. p.

Rechnitzer János – Szörényiné Kukorelli Irén: Győr-Moson-Sopron megye térszerkezete. – Comitatus, 3. 1993. 11–12. 73–76. p.

Rechnitzer János: Az innovációk szabdalta Alföld. – Alföldi Társadalom, 1993. 4. 81–106. p.

1994

Rechnitzer János (szerk.): Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához. Győr–Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 1994. 252 p.

Rechnitzer, János: Crisis y renovación en la red urbana húngara. In: II Seminario Hispano–Húngaro sobre desequilibrios regionales. – II. spanyol–magyar szeminárium a területi egyenlőtlenségekről. Szerk: Szörényiné Kukorelli I. Coord.: J. Sánchez Sánchez. Madrid, Győr: Universidad Nacional de Educación a Distancia Departamento de Geografía, MTA Regionális Kutatások Központja, 1994. 65–76. p.

Rechnitzer, János: Válság és megújítás a magyarországi városhálózatban. In: II Seminario Hispano–Húngaro sobre desequilibrios regionales. – II. spanyol–magyar szeminárium a területi egyenlőtlenségekről. Szerk: Szörényiné Kukorelli I. Coord.: J. Sánchez Sánchez. Madrid, Győr: Universidad Nacional de Educación a Distancia Departamento de Geografía, MTA Regionális Kutatások Központja, 1994. 275–286. p.

Rechnitzer János: Az erőforrások, áruk mobilitása, gazdasági jelenségek terjedése a térben. In: Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához. Szerk.: Rechnitzer J. Győr–Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 1994. 103–141. p.

Rechnitzer János: A regionális gazdasági növekedés elméletei. In: Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához. Szerk.: Rechnitzer J. Győr–Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 1994. 142–167. p.

Rechnitzer János: A városhálózat az innovációk gyűjtőpontja? In: A középszintű közigazgatás reformja Magyarországon címmel Székesfehérvárott (1994. március 4–5.) szervezett nemzetközi konferencia anyagai. 4. kötet. Szerk.: Tóth J., Mátrai M. Pécs: Megyei Jogú Városok Szövetsége, 1994. 36–40. p.

Rechnitzer János: Debrecen és a nagyvárosok innovációs környezete. In: Debrecen Megyei Jogú Város makroregionális szerepköre. Szerk.: Süli-Zakar I. Pécs–Debrecen: MTA Regionális Kutatások Központja, 1994. 95–106. p.

Rechnitzer János: A külföldi tőke az állami tulajdon privatizációjában és az egyes régiókban. In: Földünk – környezetünk. Szerk.: Jáki K. Győr: Győr-Sopron Megyei Pedagógiai Intézet, 1994. 4–26. p.

Rechnitzer János: A helyét kereső regionális tudomány. – Comitatus, 4. 1994. 8–9. 35–38. p.

Rechnitzer János: Az innovációfogadás vidéki bázisa. – Falu, Város, Régió, 1. 1994. 5. 12–16. p.

Rechnitzer János: Hová jön a pénz? – Cégvezetés, 1994. 3. 76–78. p.

1995

Rechnitzer János: A területfejlesztés stratégiai alternatívái. In: Területfejlesztés. Egyetemi jegyzet. Szerk.: Bartke I. Budapest: Eötvös Kiadó, 1995. 107–134. p.

Rechnitzer János: Észak-Dunántúl térszerkezete és gazdasági fejlődése napjainkig. In: 100 éves az Észak-dunántúli Áramszolgáltató Részvénytársaság. Szerk.: Kőmíves I. Győr: ÉDÁSZ, 1995. 9–13. p.

Rechnitzer János: Helyi gazdaságfejlesztés és az önkormányzatok. In: A tér és társadalom. Szolnoki Nyári Egyetemen elhangzott előadások. 1994. június 20–24. Szerk.: Szoboszlai Zs. Szolnok: Juss Alapítvány, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Társadalomkutató Csoportja, 1995. 105–110. p.

Rechnitzer János: Vázlatpontok a településmarketing értelmezéséhez és kidolgozásához. – Tér és Társadalom, 9. 1995. 1–2. 5–16. p.

Rechnitzer János: Töprengések a területi szintű stratégiai tervezésről. – Tér és Társadalom, 9. 1995. 3–4. 91–109. p.

1996

Rechnitzer, János: Ein erfolgreicher Modernisationstest – die Schwerpunkte der Raumentwicklungsstrategie in Nord-Transdanubien. In: Wirtschaftliche Effekte der EU-Ostweiterung für die Region Wien. Wien: Euroforum Wien, 1996. 20–25. p. (Materiel 13.).

Rechnitzer János: Északnyugat-Dunántúl területfejlesztési stratégiájának főbb elemei és a koncepció vázlata. In: Magyarország és az Észak-Dunántúl fejlődésének fő irányai, sajátosságai az ezredfordulón és a 21. század elején. Szerk.: Beszteri B., Nagy G. Veszprém: Veszprémi Akadémiai Bizottság, 1996. 18–41. p.

Rechnitzer János: Vas megye – sikeres modernizációs elmozdulás. In: Vas megye társadalmi-gazdasági fejlődése a rendszerváltástól napjainkig. Szerk.: Csapó T. Szombathely: MTA Regionális Kutatások Központja, Vas Megyei Önkormányzat, 1996. 14–23. p.

Rechnitzer János: Vázlatpontok a településmarketing értelmezéséhez és kidolgozásához. In: Magyar településfejlesztési kézikönyv és adattár I. A településfejlesztés elmélete és gyakorlata. Szerk.: Kasza S. Hatvan: CEBA, 1996. 65–70. p.

Rechnitzer János: Innováció és modernizáció területi összefüggései. In: Modernizáció és regionalitás. A külpolitika térbeli összefüggései. Szerk.: Zsinka L. Budapest: Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem Közzolgálati Tanulmányi Központ, 1996. 140–164. p.

Rechnitzer János: A regionális folyamatok sajátosságai és jövőbeli fejlődési irányai. – Magyar Tudomány, 41. 1996. 11. 1347–1360. p.

Rechnitzer János: A regionális tudomány helyzete. – Tér és Társadalom, 10. 1996. 2–3. I–XI. p.

Rechnitzer János: Módszertani elvek és kiinduló tételek az Északnyugat-Dunántúl területfejlesztési stratégiájához. – Comitatus, 6. 1996. 3. 3–17. p.

1997

Rechnitzer, János: Tendencias en la transformación de la estructura territorial de Hungría. In: Autonomías y desarrollo. III. Seminario hispano-húngaro sobre desequilibrios regionales. Coord.: Szörényiné Kukorelli I., J. Sánchez. Győr–Kecskemét, 19–24 de abril de 1993. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, Universidad Nacional de Educación a Distancia Departamento de Geografía, 1997. 85–104. p.

Rechnitzer, János: The main elements of National Planning Strategy in North-West Transdanubia. In: Transborder Cooperation between Western Hungary and Eastern Austria. Ed.: Jensen, J. Budapest, Kőszeg, Szombathely: ISES, 1997. 24–30. p. (Studies in European transition. Discussion papers, 1.).

Rechnitzer János: A kis- és középvállalkozások helyzete és fejlődési lehetőségei az 1990-es évek közepén. In: A Győri Ipartestület 110 éves története. Szerk.: Hancz I. Gy. Győr: Győri Ipartestület, 1997. 165–172. p.

Rechnitzer János: Átalakulási irányok a magyar térszerkezetben. In: Önkormányzatok és a területfejlesztés. III. magyar–spanyol szeminárium. Győr–Kecskemét, 1993. április 19–24. Szerk.: Szörényiné Kukorelli I., J. Sánchez. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, Universidad Nacional de Educación a Distancia Departamento de Geografía, 1997. 5–21. p.

Rechnitzer János: Az Északnyugat-Dunántúl térségének gazdasági adottságai és versenyelőnyei. – Tér és Társadalom, 11. 1997. 1. 1–38. p.

- Rechnitzer János – Lados Mihály: Az Északnyugat-Dunántúl területfejlesztési stratégiája (tervezet). – *Tér és Társadalom*, 11. 1997. 1. 219–269. p.
- Rechnitzer János: Eurorégió vázlatok a magyar–osztrák–szlovák határmenti térségben. – *Tér és Társadalom*, 11. 1997. 2. 29–54. p.
- Rechnitzer János: Jegyzetek a területi tervezés új, régi kihívásaihoz. – *Tér és Társadalom*, 11. 1997. 3. 57–66. p.
- Rechnitzer János: Magyarország térszerkezetének változásai. – *Honismeret*, 25. 1997. 6. 58–63. p.

1998

- Rechnitzer János: Területi stratégiák. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 1998. 345 p. (Területi és települési kutatások, 12.) (Studia regionum).
- Rechnitzer János (összeáll.): A privatizáció regionális összefüggései. Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1998. 159 p. (Számadás a talentumról).
- Rechnitzer, János: Allocation of foreign investments in the Transdanubian Region. In: *Windows on Hungarian Geography*. Eds.: Bassa L., Kertész Á. Budapest: Geographical Research Institute HAS, 1998. 185–199. p.
- Rechnitzer, János: Charakteristika und zukünftige Entwicklungsphasen regionaler Prozesse in Ungarn. In: *Ungarn in Europa. Gesellschaftlicher und raumstruktureller Wandel in Vergangenheit und Gegenwart*. Hrsg.: Albrecht, V., Mezösi, G. Frankfurt am Main: Institut für Didaktik der Geographie Frankfurt am Main, 1998. 79–91. p. (Natur – Raum – Gesellschaft, 1.).
- Rechnitzer, János–Döményová, Margita: Vienna, Bratislava, Győr – A potential Euroregion. In: *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Ed.: Gy. Enyedi. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998. 255–274. p.
- Rechnitzer, János – Szokolay, Örs: Spatial research and education. In: *Regional Development in Hungary*. Ed.: N. Hörcher. Budapest: Hungarian Institute for Town and Regional Planning, 1998. 75–80 p.
- Rechnitzer János: Bevezetés. In: A privatizáció regionális összefüggései. Összeáll.: Rechnitzer J. Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1998. 7–11. p. (Számadás a talentumról).
- Rechnitzer János: Az állami vagyon és értékesítésének térszerkezete. In: A privatizáció regionális összefüggései. Összeáll.: Rechnitzer J. Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1998. 11–23. p. (Számadás a talentumról).
- Rechnitzer János: A külföldi kivásárlások térszerkezete 1990 és 1993 között. In: A privatizáció regionális összefüggései. Összeáll.: Rechnitzer J. Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1998. 34–55. p. (Számadás a talentumról).
- Rechnitzer János: A térgazdaság és az állami vagyon privatizációja közötti összefüggések. In: A privatizáció regionális összefüggései. Összeáll.: Rechnitzer J. Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1998. 104–110. p. (Számadás a talentumról).
- Rechnitzer János: Összefoglalás. In: A privatizáció regionális összefüggései. Összeáll.: Rechnitzer J. Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1998. 111–122. p. (Számadás a talentumról).
- Rechnitzer János – Szokolai Örs: A területi kutatás és oktatás a területfejlesztés szolgálatában. In: *Területfejlesztés Magyarországon*. Szerk.: Hörcher F.-né. Budapest: Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, 1998. 75–80. p.
- Rechnitzer János: A helyi önkormányzatok felkészülése az Európai Unió regionális politikájának fogadására. In: *EU-integráció. Önkormányzatok I.* Szerk.: Csefkó F. Budapest: Önkormányzati Szövetségek Tanácsa, Nemzetközi Város- és Megyeigazgatási Szövetség, Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Hivatala, 1998. 180–195. p.

- Rechnitzer János: Humán erőforrások és a területfejlesztés. In: Az emberi erőforrások hasznosítása, fejlesztése Magyarországon és az Észak-Dunántúlon. Szerk.: Hervainé Szabó Gy., Szabó P. Székesfehérvár: Veszprémi Akadémiai Bizottság, 1998. 17–23. p.
- Rechnitzer János: Az átmenet a területi gazdaságban és a siker. In: Munkaerőpiac és regionalitás az átmenet időszakában. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1998. 113–145. p.
- Rechnitzer János: Az átmenet regionalitása, a regionalitás átmenete. In: Európai Unió – regionalizmus – szuverenitás. IV. Országos Politológiai Vándorgyűlés. Szerk.: Beszteri B., Hervainé Szabó Gy. Székesfehérvár: Veszprémi Akadémiai Bizottság, Kodolányi János Főiskola, 1998. 25–36. p.
- Rechnitzer János: A területi politika a 90-es évtizedben, új kihívások és konfliktusok. In: Veszprémi Akadémiai Bizottság Értesítő, 1997–1998. Szerk.: Szabó M., Sisakné Zentai I. Veszprém: Veszprémi Akadémiai Bizottság, 1998. 13–26. p.
- Rechnitzer János: Győr-Moson-Sopron megye politikai térképvázlata. In: Győr-Moson-Sopron megye kézikönyve. Főszerk.: Tuba L. Hatvan: CEBA Kiadó, 1998. 95–97. p. (Magyarország megyei kézikönyvei, 7.).
- Rechnitzer János: A megye területfejlesztési stratégiája. In: Győr-Moson-Sopron megye kézikönyve. Főszerk.: Tuba L. Hatvan: CEBA Kiadó, 1998. 154–168. p. (Magyarország megyei kézikönyvei, 7.).
- Rechnitzer János: A nonprofit szervezetek területi szerkezete. In: Magyarország évtizedkönyve, 1988–1998. Szerk.: Kurtán S., Sándor P., Vass L. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 1998. 539–554. p.
- Rechnitzer János: A regionális gondolkodás fejlődése és a regionalizmus. In: Európai Unió – regionalizmus – szuverenitás. IV. Országos Politológiai Vándorgyűlés. Szerk.: Beszteri B., Hervainé Szabó Gy. Székesfehérvár: Veszprémi Akadémiai Bizottság, Kodolányi János Főiskola, 1998. 368. p.
- Rechnitzer János: A területi gazdaság és az átmenet I. – Munkaügyi Szemle, 42. 1998. 3. 22–26. p.
- Rechnitzer János: A területi gazdaság és az átmenet II. – Munkaügyi Szemle, 42. 1998. 4. 22–26. p.
- Rechnitzer János – Döry Tibor – Mészáros Rezső: Tudomány és regionalitás Magyarországon a 90-es években. – Tér és Társadalom, 12. 1998. 3. 105–126. p.

1999

- Rechnitzer János – Nárαι Márta (szerk.): Elvászl és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák-magyar határ menti térségben. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 1999. 307 p.
- Rechnitzer, János: Die Charakteristiken des Übergangs in Regionalstruktur Ungarns. In: Geographisches Jahrbuch Burgenland 1999. Neutal: Vereinigung Burgenländischen Geographen, 1999. 104–140. p.
- Rechnitzer, János: Die Auswirkungen der zunehmenden Grenzpassierbarkeit zwischen Ungarn, Österreich und Slowakei für die benachbarten Regionen. In: Grenzen und Grenzregionen in Südosteuropa. Hrsg.: F-D. Grimm. München: Südosteuropa-Gesellschaft, 1999. 76–102. p. (Südosteuropa Aktuell, 28.).
- Rechnitzer János: Régiók Európája, az Európai Unió regionális politikája. Budapest: Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma, 1999. 24 p.
- Rechnitzer János: Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: Elvászl és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák-magyar határ menti térségben. Szerk.: Nárαι M., Rechnitzer J. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 1999. 9–72. p.

- Rechnitzer János: Az osztrák–magyar határ menti együttműködés a kilencvenes években. In: Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségben. Szerk.: Nárai M., Rechnitzer J. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 1999. 73–127. p.
- Rechnitzer János: Multiregionális szervezetek Európában. In: Európa kislexikon. Az Európai Unió és Magyarország. 2. kiad. Szerk.: Hargita Á.-né, Izikné Hedri G., Palánkai T. Budapest: Aula, 1999. 282–290. p.
- Rechnitzer János: Az állami vagyon magánosításának területi dimenziói. – Tér és Társadalom, 13. 1999. 3. 101–120. p.
- Rechnitzer János: Beszámoló az MTA Regionális Tudományos Bizottsága 1999. évi tevékenységéről. – Tér és Társadalom, 13. 1999. 4. 148. p.
- Rechnitzer János – Döry Tibor – Mészáros Rezső: Regionalitás a tudománypolitikában. – Ezredforduló, 1999. 2. 33–36. p.
- Rechnitzer János: Területi stratégiák az Európai Unióban. – Ezredforduló, 1999. 6. 16–22. p.

2000

- Rechnitzer János – Döry Tibor: Regionális innovációs stratégiák. Budapest: Oktatási Minisztérium, 2000. 112 p.
- Rechnitzer János – Horváth Gyula (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2000. 615 p.
- Rechnitzer, János: The Features of the Transition of Hungary's Regional System. Pécs: Centre for Regional Studies, 2000. 75 p. (Discussion papers, 32.).
- Rechnitzer, János: Wandel der Raumstruktur in Ungarn in den 90er Jahren. In: Jahrbuch der Gesellschaft für Regionalforschung. Beiträge zum Winterseminar vom 26 Februar bis 4 März 2000. Hrsg.: S. Stütze-Leinmüller. Stuttgart: Gesellschaft für Regionalforschung, 2000. 167–199. p. (Seminarbericht, 42.).
- Rechnitzer, János: Regional dimensions of state property privatisation. In: Privatisation in Hungary I. Eds.: Diczházi B., Csáki Gy., Macher Á. Budapest: Hungarian Privatization and State Company, 2000. 206–225. p.
- Rechnitzer, János: Die Charakteristiken des Übergangs in der Regionalstruktur Ungarns. Szombathely: Savaria University Press, 2000. 80 p. (Bernsteinstrasse).
- Rechnitzer, János: Die Regionalpolitik und ihr Institutionensystem. – Raum, 37. 2000. März 14–17. p.
- Rechnitzer János – Horváth Gyula: Új tudományterület születése. A regionális tudomány két évtizede. In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Szerk.: Horváth Gy., Rechnitzer J. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2000. 9–18. p.
- Rechnitzer János – Lengyel Imre: A városok versenyképességéről. In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Szerk.: Horváth Gy., Rechnitzer J. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2000. 130–152. p.
- Rechnitzer János – Lados Mihály: A regionális szintű területfejlesztés finanszírozási rendszerének megalapozása. In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Szerk.: Horváth Gy., Rechnitzer J. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2000. 575–594. p.
- Rechnitzer János: Országhatár menti együttműködések, mint a területfejlesztés új stratégiai irányai. In: Határok és régiók. Nemzetközi földrajzi konferencia, Szeged, 1999. november 29–30. Szerk.: Szónokyné Ancsin G. Szeged: JATEPress, 2000. 7–23. p.
- Rechnitzer János: Országhatár menti együttműködések, mint a területfejlesztés új stratégiai irányai. In: Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. Szerk.: Dövényi Z. Budapest: MTA Földtudományi Kutató Központ Földrajztudományi Kutató Intézet, 2000. 85–102. p.

- Rechnitzer János: Regionális stratégia az EU-csatlakozás tükrében. In: Regionális és helyi együttműködési stratégiák. Tudományos konferencia a Magyar Tudomány Napja, 1999 keretében. Szerk.: Beszteri B., Hervainé Szabó Gy. Székesfehérvár: MTA Veszprémi Területi Bizottsága, 2000. 16–27. p.
- Rechnitzer János: Területi politika az EU csatlakozás előtt. In: Versenyképesség – regionális versenyképesség. Szerk.: Farkas B., Lengyel I. Szeged: JATEPress, 2000. 13–24. p.
- Rechnitzer János: A regionális tudomány és intézményrendszere. – Tér és Társadalom, 14. 2000. 2–3. 3–8. p.
- Rechnitzer János: A területi politika és a humán erőforrások, új kihívások az európai uniós csatlakozásig. – Hogyan. Győr-Moson-Sopron Megyei Pedagógusok Lapja, 2000. 1. 4–5. p.
- Rechnitzer János: Határ régiók és nemzetstratégia. – Pro Minoritate, 2000. tavasz, 36–51. p.
- Rechnitzer János: Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Általános rész. (Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1999, 584 o.). – Tér és Társadalom, 14. 2000. 1. 193–195. p. Könyvismertetés.

2001

- Rechnitzer, János: Cross-border co-operation in Hungary in the 1990s. In: Transformation in Hungary. Essay in Economy and Society. Eds.: P. Meusburger, H. Jöns. Heidelberg, New York: Physica Verlag, 2001. 355–382. p.
- Rechnitzer, János: Der Zusammenarbeit der grenzüberschreitenden Regionen Ungarns als neue Richtung der Regionalpolitik. – Österreich in Geschichte und Literatur mit Geographie, 45. 2001. 1–2. 50–64. p.
- Rechnitzer János: Szerkezeti változások a regionális gazdaságban. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2001. 78 p. (Habilitációs előadások, 2.).
- Rechnitzer János: A regionális politika az átmenetben és kapcsolódása az Európai Unióban alkalmazott elvekhez. In: Közgyűlési előadások 2000. május. IV. kötet. Szerk.: Glatz F. Budapest: MTA, 2001. 1551–1570. p.
- Rechnitzer János: A határ menti együttműködések, mint a nemzetstratégia egyik eleme. In: A biztonságpolitika specifikus területei című tudományos konferencián elhangzott előadások anyaga. Szerk.: Szánki L., Kobilka I. Budapest: MK Katonai Biztonsági Hivatala, 2001. 87–101. p. (Szakmai tudományos közlemények).
- Rechnitzer János: A területfejlesztési stratégia építésének folyamata. In: A kulturális térségek szerepe a regionális fejlesztésben. Válogatás a 2000. április 13–15-i tusnádfürdői konferencián elhangzott előadásokból. Szerk.: Papp Kincses E., Kassay J., Kánya J. CsíkSZEREDA: Székelyföld 2000 Munkacsoport, 2001. 33–50. p.
- Rechnitzer János: A területi politika kihívásai az új évezred elején. In: Magyarország nemzeti stratégiája 2020-ig. Szerk.: Beszteri B., Gergő Zs. Veszprém: MTA Veszprémi Területi Bizottsága, Veszprémi Egyetem Európai Tanulmányok Központja, 2001. 85–94. p.
- Rechnitzer János: Egy hátrányos helyzetű politikai alrendszer a kilencvenes években. In: Emlékkönyv Bihari Ottó egyetemi tanár születésének 80. évfordulójára. Szerk.: Petrétei J. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézete, 2001. 329–340. p. (Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata, 128.).
- Rechnitzer János [et al.]: Nyugat-dunántúli intelligens régió. Stratégia. In: Intelligens régiók Magyarországon I. Szerk.: Pócs Gy. Budapest: Agroinform Kiadóház, Stratégiakutató Intézet Kht, 2001. 289–394. p.
- Rechnitzer János: A felsőoktatás regionális vonatkozásai. In: A felsőoktatás és kutatás alapkérdései 2001. Szerk.: Várkonyi A. Budapest: Felsőoktatási és Tudományos Tanács, 2001. 56–79. p.

Rechnitzer János: A halogatott regionalizáció mint a területi politika sajátossága az átmenetben. – *Tér és Társadalom*, 15. 2001. 2. 3–24. p.

Rechnitzer János: A határ menti regionális együttműködések sajátosságai és a fejlesztés lehetséges irányai. – *Pro Minoritate*, 2001. nyár, 120–131. p.

Rechnitzer János: Új szelek, új szerepek. – *Beszélő*, 6. 2001. 1. 86–88. p.

Rechnitzer János: Kapuország. – *Beszélő*, 6. 2001. 5. 62–63. p.

2002

Rechnitzer János – Lengyel Imre (szerk.): A hazai építőipar versenyképességének javítása: Klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben. Győr: Régió Art Kiadó, 2002. 214 p.

Rechnitzer János: A Bécs–Pozsony–Győr–Budapest innovációs tengely és a magyar területfejlesztési koncepciók. In: *A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései I.* Szerk.: Glatz F. Budapest: MTA, 2002. 119–138. p. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. IV. A területfejlesztési program tudományos alapozása).

Rechnitzer János: Az ipari park, mint a regionális politika eszköze. In: *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek.* Szerk.: Buzás N., Lengyel I. Szeged: JATEPress, 2002. 77–92. p.

Rechnitzer János: Az innovációk földrajza. In: *Általános társadalomföldrajz II.* Szerk.: Tóth J. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2002. 219–247. p. (Dialóg Campus szakkönyvek) (Studia geographica).

Rechnitzer János: Ó régió, hol vagy te régió... In: *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága.* Szerk.: Abonyiné Palotás J., Becsei J., Kovács Cs. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, 2002. 165–174. p.

Rechnitzer János: Győr a jövőben, a jövő Győrben. In: *Győr a XXI. század küszöbén.* Szerk.: Bunovác D., Tuba L. Kaposvár: CEBA Kiadó, 2002. 203–214. p.

Rechnitzer János: A magyar építőipari klaszter lehetséges fejlesztési stratégiája. In: *A hazai építőipar versenyképességének javítása: klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben.* Szerk.: Lengyel I., Rechnitzer J. Győr: Régió Art Kiadó, 2002. 191–214. p.

Rechnitzer János: A regionális politika alapvető, stratégiai meghatározói. In: *Regionális fejlődés Európában és Magyarországon.* Szerk.: Radnóti É. Budapest: Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ, 2002. 21–38. p. (Stratégiai füzetek, 12.).

Rechnitzer János: A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. – *Tér és Társadalom*, 16. 2002. 3. 165–183. p.

Rechnitzer János – Dőry Tibor – Csizmadia Zoltán: Az ipari parkok innovációs szolgáltatásait segítő intézmény- és informatikai rendszerek jellemzői. – *Területi Statisztika*, 42. 2002. 4. 342–358. p.

Rechnitzer János: Az országhatáron átnyúló regionális együttműködések sajátosságai. – *Európai Közigazgatási Szemle*, 2002. 1–2. 33–48. p.

Rechnitzer János: Orbánné Horváth Mária: Emlékművek, emléktáblák győri kislexikona. In: *Arrabona*, 40/1–2. Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2002. 501–502. p. Könyvismertetés.

2003

- Rechnitzer János – Hardi Tamás (szerk.): A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére. Győr: Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, 2003. 161 p. (Tudományos füzetek, 5.).
- Rechnitzer, János – Enyedi, György: Marginalization in the Hungarian urban network. In: Policies and Strategies in Marginal Regions. Summary and Evaluations. Eds.: Leimgruber, W., Majoral, R., Chul-Woo Lee. Aldershot: Ashgate, 2003. 187–197. p.
- Rechnitzer, János: Die Regionalpolitik und Verwaltungsstruktur in Ungarn. – Der Donauraum, 43. 2003. 1. 65–69. p.
- Rechnitzer, János – Hardi, Tamás: Les problèmes posés par la coopération transfrontalière dans différents types de régions frontalières hongroises à la lumière des Accords de Schengen. – Mosella, 27. 2003. 3–4. 125–133. p.
- Rechnitzer János: Az infrastrukturális rendszerek új irányai és hatásuk a nemzetgazdaság fejlődésére. In: A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére. Szerk.: Rechnitzer J., Hardi T. Győr: Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, 2003. 7–15. p. (Tudományos füzetek, 5.).
- Rechnitzer János: Az Észak-Dunántúl regionális folyamatainak iránya és kapcsolódása az európai térszerkezethez. In: A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére. Szerk.: Rechnitzer J., Hardi T. Győr: Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, 2003. 15–30. p. (Tudományos füzetek, 5.).
- Rechnitzer János – Hardi Tamás: Az egyetemmel való fejlesztési koncepciójának értékelése a területi hatások alapján. In: A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére. Szerk.: Rechnitzer J., Hardi T. Győr: Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, 2003. 143–153. p. (Tudományos füzetek, 5.).
- Rechnitzer János – Hardi Tamás: Elemek az Egyetem fejlesztési stratégiájának marketing koncepciójához. In: A Széchenyi István Egyetem hatása a régió fejlődésére. Szerk.: Rechnitzer J., Hardi T. Győr: Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, 2003. 153–158. p. (Tudományos füzetek, 5.).
- Rechnitzer János: A magyar regionalizáció az Európai Unió árnyékában. In: Foglalkoztatás 2003. Szerk.: Dobóczky K.-né. Szeged: Munkáért Alapítvány, 2003. 29–41. p.
- Rechnitzer János – Grosz András – Csizmadia Zoltán: A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. – Tér és Társadalom, 17. 2003. 3. 145–163. p.
- Rechnitzer János: Az információs társadalom térfőmálójának szerepe. – eVilág, 2. 2003. 2. 16–21. p.
- Rechnitzer János: Regionális lehetőségek. – Új Horizont, 31. 2003. 4. 77–85. p.
- Rechnitzer János: Az Európai Unió regionális politikájának alapelvei a magyar területfejlesztés gyakorlatában. – Dunaferr Műszaki Gazdasági Közlemények, 2003. 3. 113–123. p.
- Rechnitzer János: Az MTA Regionális Tudományos Bizottság irányelvei az akadémiai doktori cím habitus vizsgálatánál a tudományos teljesítmény számbavételére. – Tér és Társadalom, 17. 2003. 1. 221–225 p.

2004

- Rechnitzer János – Lados Mihály: A területi stratégiáktól a monitoringig (módszertan, gyakorlati praktikumok). Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2004. 364 p. (Studia regionum)(Dialóg Campus tankönyvek).
- Rechnitzer János – Lengyel Imre: Regionális gazdaságtan. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2004. 391 p. (Studia regionum)(Dialóg Campus tankönyvek)(Területi és települési kutatások, 26.).

- Rechnitzer, János – Csizmadia, Zoltán – Grosz, András: The Hungarian urban network's structure based on the information and communication infrastructure at the turn of the Millennium. In: The Region. Regional Development, Policy, Administration, E-Government. Eds: Gy. Enyedi, I. Tózsá. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 80–100. p. (Transition, competitiveness and economic growth, 5.).
- Rechnitzer, János – Hardi, Tamás: Effects of a university for the regional development case study of the Hungarian–Austrian–Slovakian tri-border region. In: Integracija sz europejszkimi i mirovimi szisztemami obrazovanija. Red.: I.V. Abramov, B.A. Jakimovics, A.V. Elenszkij. Izsevszk: Izsevszkij Gaszudarsztszvennij Tehnicseszskij Universzitet, 2004. 116–137. p.
- Rechnitzer János: A regionális fejlődést befolyásoló tényezők, s azok vizsgálatának lehetséges szempontjai. In: MTA VEAB tudományos előadások 2004. Szerk.: Fenyvesi O. Veszprém: MTA Veszprémi Területi Bizottsága, 2004. 37–61. p.
- Rechnitzer János: Tudás és regionális fejlődés. In: Magyarország és a 21. század kihívásai az Európai Unióban. Tanulmánykötet az azonos című tudományos konferencia anyagai alapján 2004. április 29. Komárom. Szerk.: Beszteri B. Komárom: MTA Veszprémi Területi Bizottsága, 2004. 39–48. p.
- Rechnitzer János: Előszó. In: Lehet-e három arca e tájnak? Tanulmányok a délkeleti határ régió újraszerveződő kapcsolatairól. Szerk.: Nagy I., Kugler J. Békéscsaba–Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2004. 7–9. p.
- Rechnitzer János: A tudás- és technológiatranszfer lehetőségeinek jobb kihasználása a regionális különbségek csökkentésére. In: Tudomány, innováció, versenyképesség. A Miniszterelnöki Hivatal és a Magyar Tudományos Akadémia együttműködési megállapodása alapján végzett kutatások főbb eredményei (2003–2004). II. kötet. Társadalomtudományok. Budapest: MTA, 2004. 42–54. p.
- Rechnitzer János: A városhálózat és a régiók formálódása. – Magyar Tudomány, 110. (49) 2004. 9. 978–990. p.
- Rechnitzer János – Csizmadia Zoltán – Grosz András: A magyar városhálózat tudásalapú megújító képessége az ezredfordulón. – Tér és Társadalom, 18. 2004. 2. 117–156. p.
- Rechnitzer János: Győrben a Bayern, de ki megy Tarjánba? Újratermelődtek a területi különbségek. A felsőoktatás is lehet megoldás. – Népszabadság, 2004. január 3.
- Rechnitzer János: Információs szakközpont Győrben. – Népszabadság, 2004. január 6.
- Rechnitzer János: Gyenge régiók vagy erős városok. – Népszabadság, 2004. január 10.
- Rechnitzer János: Jó munkahelyhez akad szakember is. – Népszabadság, 2004. január 13.
- Rechnitzer János: Bioszféra – határregió. – Kisalföld, 2004. március 26.
- Rechnitzer János: EU-eufória. Kisalföld, 2004. április 10.
- Rechnitzer János: Bioszféra-regió. – Népszabadság, 2004. április 16.
- Rechnitzer János: Győr előnyét behozták. – Kisalföld, 2004. május 21.
- Rechnitzer János: Korszkváltók jövőképei. – Népszabadság, július 12.
- Rechnitzer János: Hatékonyabb az innováció a fejlettebb régiókban. – Népszava, 2004. október 21.
- Rechnitzer János: Győr. A pályázatkészítők régiós méretekben gondolkodnak, Sopronnal is együttműködnének. Ötletbörze a kulturális főváros cím elnyeréséért. – Kisalföld, 2004. október 21.
- Rechnitzer János: Tanácsadók lesznek Gyurcsány mellett. – Kisalföld, 2004. november 8.
- Rechnitzer János: Mi változott Győrött? Kiszabadult szellem. – Kisalföld, 2004. november 18.
- Rechnitzer János: Az intézményrendszer fejlesztése a kulcstényező. – Világgazdaság, november 24.
- Rechnitzer János: Bemutakoztak: Győrt meghívták, Sopront viszont nem. Főváros-jelöltek berlini randevúja. – Kisalföld, 2004. december 2.

- Rechnitzer János: Közgyűlés előtt: Kulturális elképzelések és fejlesztési stratégia. Pályázatban a jövő harmóniája. – Kisalföld, 2004. december 13.
- Rechnitzer János: Ilyen is volt ez az év. – Kisalföld, 2004. december 31.

2005

- Rechnitzer János – Grosz András (szerk.): Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2005. 303 p.
- Rechnitzer János – Csizmadia Zoltán – Grosz András: Knowledge-based innovation potential of the Hungarian urban network at the turn of the millennium. In: *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Eds. Gy. Barta, É. G. Fekete, I. Kukorelli Szörényiné, J. Timár. Pécs: Centre for Regional Studies, 2005. 397–415. p.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda: A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 2005. 83 p. (KTI Könyvek, 5.).
- Rechnitzer, János: Las peculiaridades regionales de la transición en Hungría. In: *IV Seminario Hispano–Húngaro. Nuevos problemas regionales y retos para el siglo XXI*. IV. Magyar–Spanyol Szeminárium. Új regionális problémák és kihívások a XXI. században. Madrid, 23–26 de abril de 2001. Szerk. Szörényiné Kukorelli I., Sánchez Sánchez, J. Madrid, Pécs: Universidad Nacional de Educación a Distancia, MTA Regionális Kutatások Központja, 2005. 33–46. p.
- Rechnitzer János: Az átmenet regionális sajátosságai Magyarországon. In: *IV Seminario Hispano–Húngaro. Nuevos problemas regionales y retos para el siglo XXI*. IV. Magyar–Spanyol Szeminárium. Új regionális problémák és kihívások a XXI. században. Madrid, 23–26 de abril de 2001. Szerk. Szörényiné Kukorelli I., Sánchez Sánchez, J. Madrid, Pécs: Universidad Nacional de Educación a Distancia, MTA Regionális Kutatások Központja, 2005. 203–215. p.
- Rechnitzer János: A területi tervezés rövid története 1990-ig. In: *Település- és városzociológia. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Csizmadia A., Husz I. Budapest: Gondolat Kiadó, 2004. 209–221. p.
- Rechnitzer János: A területi tervezés rendszere a területfejlesztési törvényben. In: *Település- és városzociológia. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Csizmadia A., Husz I. Budapest: Gondolat Kiadó, 2004. 222–232. p.
- Rechnitzer János – Csizmadia Zoltán: A magyar városhálózat innovációs potenciálja. In: *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. Szerk. Grosz A., Rechnitzer J. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2005. 147–181. p.
- Rechnitzer János – Döry Tibor: A regionális fejlődés és az innováció. In: *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. Szerk. Grosz A., Rechnitzer J. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2005. 23–43. p.
- Rechnitzer János – Grosz András – Döry Tibor: A magyar struktúra. In: *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. Szerk. Grosz A., Rechnitzer J. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2005. 281–287. p.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda: A felsőoktatás. In: *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. Szerk. Grosz A., Rechnitzer J. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2005. 47–52. p.
- Rechnitzer János: Vázlatpontok a regionális fejlődés új dimenzióihoz. In: *A földrajz dimenziói. Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek*. Szerk. Dövényi Z., Schweitzer F. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2005. 129–140. p.

- Rechnitzer János: Tudás, regionális fejlődés és a felsőoktatás. In: Ünnepi dolgozatok. 15 éves a győri közgazdászképzés. Szerk. Farkas Sz. Győr: Széchenyi István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Intézet, 2005. 265–277. p.
- Rechnitzer János: Az osztrák–magyar határ menti együttműködés múltja, jelene. – *Tér és Társadalom*, 19. 2005. 2. 7–29. p.
- Rechnitzer János: Vergangenheit und Gegenwart der grenzüberschreitenden Kooperation im Österreichisch–Ungarischen Grenzraum. – *Tér és Társadalom*, 19. 2005. 2. 135–162. p.
- Rechnitzer János: Az MTA Regionális Tudományos Bizottság hírei. Beszámoló a 2004. évben végzett munkáról. – *Tér és Társadalom*, 19. 2005. 1. 175–176. p.
- Rechnitzer János: Az MTA Regionális Tudományos Bizottság hírei. Állásfoglalás. – *Tér és Társadalom*, 19. 2005. 2. 127–128. p.

2006

- Rechnitzer János – Smahó Melinda: Regional Characteristics of Human Resources in Hungary During the Transition. Pécs: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, 2006. 97 p. (Discussion Papers, 50.)
- Rechnitzer János (szerk.): Évkönyv 2005. Átalakulási folyamatok Közép-Európában. Győr: Széchenyi István Egyetem Jog- és Gazdaságtudományi Kar Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola, 2006. 486 p.
- Rechnitzer János – Lengyel Imre (szerk.): Kihívások és válaszok. A magyar építőipari vállalkozások lehetőségei az európai uniós csatlakozás utáni időszakban. Győr: Novadat Kiadó, 2006. 261 p.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda: Regionális politika. Egyetemi jegyzet. Győr: Széchenyi István Egyetem, 2006. <http://jegyzet.sze.hu/publikacio>
- Rechnitzer János: Regionális innovációs potenciál. In: Régiók és települések versenyképessége. Szerk. Horváth Gy. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2006. 294–351. p.
- Rechnitzer János: Az Európai Unió regionális és városfejlesztési politikájának újabb jellemzői. In: Kihívások és válaszok. A magyar építőipari vállalkozások lehetőségei az európai uniós csatlakozás utáni időszakban. Szerk. Lengyel I., Rechnitzer J. Győr: Novadat Kiadó, 2006. 105–123. p.
- Rechnitzer János: A gazdaság térbeli sűrűsödésének pontjai. In: Tanulmányok Magyarország versenyképességéről. Szerk. Vértes A., Viszt E. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2006. 231–254. p.
- Rechnitzer János: A Közép- és Délkelet-európai térség az európai regionális politikában. In: Területfejlesztés, agrárium és regionalitás Magyarországon. Szerk. Baranyi B., Nagy J. Debrecen: Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, MTA Regionális Kutatások Központja, 2006. 13–32. p.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda: Regional characteristics of the human resources in Hungary during the transitory period. In: Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean. 46th Congress of the European Regional Science Association. Thessaly: University Thessaly, Department of Planning and Regional Development, 2006. CD-ROM. <http://www.prd.uth.gr/ersa2006/papers/434.pdf>
- Rechnitzer János – Smahó Melinda: Regional characteristics of the human resources in Hungary during the transitory period. In: Enlargement, Southern Europe and the Mediterranean. 46th Congress of the European Regional Science Association. Book of Abstracts. Ed. P. Pantazis. Thessaly: University Thessaly, Department of Planning and Regional Development, 2006. 141–142. p.
- Rechnitzer János: Tükör által nem elhomályosítva (a posztmodern, a paradigmák, a main stream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). – *Tér és Társadalom*, 19. 2005. 3–4. 1–12. p.

- Rechnitzer János: Beszámoló az MTA Regionális Tudományos Bizottsága 2002–2005. közötti tevékenységéről. – *Tér és Társadalom*, 19. 2005. 3–4. 237–239. p.
- Rechnitzer János: Mít hoz az egyetemi reform? Regionális-tudományi szakemberképzés Magyarországon. – *Falu Város Régió*, 2006. 1. 74–77. p.
- Rechnitzer János: Jól állnak a tervezéssel a régiók. – *Népszava*, 2006. július 31. Melléklet, 1. p. Interjú.

2007

- Rechnitzer János (szerk.): Nyugat-Dunántúl. Pécs–Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, 2007. 454 p. (A Kárpát-medence Régiói, 5.)
- Rechnitzer János (szerk.): Település és fejlesztés. A közszolgáltatások hatékonyságának növelése a településfejlesztésben. Budapest: KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 2007. 234 p. (Közigazgatási Olvasmányok)
- Rechnitzer János – Smahó Melinda (Hrsg.): Uniregio. Universitäten in der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit. Pécs–Győr: Ungarische Akademie der Wissenschaften Zentrum der Regionalen Forschungen, 2007. 292 p.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda (szerk.): Unirégió. Egyetemek a határ menti együttműködésben. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2007. 312 p.
- Rechnitzer János – Lados Mihály (szerk.): Egyetem a régióért. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2007. 185 p.
- Rechnitzer János (vendégszerk.): Regionális központok és regionális fejlődés. – *Magyar Tudomány*, 168. 2007. 6. 690–769. p.
- Rechnitzer János: The Balkan space within the European regional policy. In: *The European Union, the Balkan Region and Hungary*. Ed. Glatz F. Budapest: Europa Institut, Social Research Center of HAS, 2007. 81–95. p.
- Rechnitzer János: A Nyugat-Dunántúl térszerkezete. In: *Nyugat-Dunántúl*. Szerk. Rechnitzer J. Pécs–Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, 2007. 56–79. p. (A Kárpát-medence Régiói, 5.)
- Rechnitzer János: A településfejlesztés tartalma és működési rendszere. Kutatásösszegző tanulmány. In: *Település és fejlesztés. A közszolgáltatások hatékonyságának növelése a településfejlesztésben*. Szerk. Rechnitzer J. Budapest: KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 2007. 13–35. p. (Közigazgatási Olvasmányok)
- Rechnitzer János: A településfejlesztés állami és önkormányzati feladatai. In: *Település és fejlesztés. A közszolgáltatások hatékonyságának növelése a településfejlesztésben*. Szerk. Rechnitzer J. Budapest: KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 2007. 37–49. p. (Közigazgatási Olvasmányok)
- Rechnitzer János: ROP 3.1.1. Központi Program: A közszolgáltatások hatékonyságának növelése a területfejlesztésben című kutatási program ajánlásai. In: *Település és fejlesztés. A közszolgáltatások hatékonyságának növelése a településfejlesztésben*. Szerk. Rechnitzer J. Budapest: KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 2007. 207–214. p. (Közigazgatási Olvasmányok)
- Rechnitzer János: A Balkán térség az európai regionális politikában. In: *A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban?* Szerk. Glatz F. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, Európa Intézet, 2007. 181–194. p. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika)
- Rechnitzer János: Az európai regionális politika és magyar városfejlesztés irányai. In: *A régiók Magyarországa II. Hálózatok és labirintusok*. Szerk. Kaiser T., Ágh A., Kis-Varga J. Budapest: MTA–MEH Projekt, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2007. 90–106. p. (Stratégiai Kutatások – Magyarország 2015, 11.)

- Rechnitzer János – Smahó Melinda: Strukturen und Kooperationsrichtungen der Hochschulbildung in West-Transdanubien. In: Uniregio. Universitäten in der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit. Hrsg. J. Rechnitzer, M. Smahó. Pécs–Győr: Ungarische Akademie der Wissenschaften Zentrum der Regionalen Forschungen, 2007. 25–80. p.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda: Berzsényi Dániel Hochschule. In: Uniregio. Universitäten in der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit. Hrsg. J. Rechnitzer, M. Smahó. Pécs–Győr: Ungarische Akademie der Wissenschaften Zentrum der Regionalen Forschungen, 2007. 227–232. p.
- Rechnitzer János: Vorwort. In: Uniregio. Universitäten in der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit. Hrsg. J. Rechnitzer, M. Smahó. Pécs–Győr: Ungarische Akademie der Wissenschaften Zentrum der Regionalen Forschungen, 2007. 17–21. p.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda: A felsőoktatás szerkezete és együttműködési irányai a Nyugat-Dunántúlon. In: Unirégió. Egyetemek a határ menti együttműködésben. Szerk. Rechnitzer J., Smahó M. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2007. 23–71. p.
- Rechnitzer János – Smahó Melinda: Berzsényi Dániel Főiskola. In: Unirégió. Egyetemek a határ menti együttműködésben. Szerk. Rechnitzer J., Smahó M. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2007. 233–239. p.
- Rechnitzer János: A regionális fejlődés új hajtótényezője a tudás. In: Versenyképesség és városréségi egyenlőtlenségek. Tanulmánykötet II–III. Szerk. Hervainé Szabó Gy. Szirmai V. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola, MTA Veszprémi Területi Bizottság, MTA Szociológiai Kutató Intézet, 2007. 33–44. p.
- Rechnitzer János – Cser László – Artner Annamária (et al.): A Duna mint gazdasági tényező és erőforrás. In: Stratégiai kutatások 2006–2007. Kutatási jelentések. Szerk. Banczerowski J.-né (et al.) Budapest: Miniszterelnöki Hivatal, Magyar Tudományos Akadémia, 2007. 235–260. p.
- Rechnitzer János: A város, mint az európai területi fejlődés régi-új tényezője. In: Pénzügypolitikai stratégiák a XXI. század elején. Szerk. Lentner Cs. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007. 397–412. p.
- Rechnitzer János: Az infrastrukturális rendszerek és az új gazdaság irányai – hatásuk a nemzetgazdaság fejlődésére. In: Egyetem a régióért. Szerk. Lados M., Rechnitzer J. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2007. 9–33. p.
- Rechnitzer János: A Nyugat-Dunántúl regionális folyamatainak irányai és kapcsolódása az európai térszerkezethez. In: Egyetem a régióért. Szerk. Lados M., Rechnitzer J. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2007. 34–65. p.
- Rechnitzer János: A Nyugat-dunántúli régió felsőoktatása. In: Egyetem a régióért. Szerk. Lados M., Rechnitzer J. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2007. 65–87. p.
- Rechnitzer János: Előszó. In: Unirégió. Egyetemek a határ menti együttműködésben. Szerk. Rechnitzer J., Smahó M. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2007. 15–19. p.
- Rechnitzer János: Bevezető. In: Nyugat-Dunántúl. Szerk. Rechnitzer J. Pécs–Budapest: MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, 2007. 454 p. (A Kárpát-medence Régiói, 5.)
- Rechnitzer János: Regionális központok és regionális fejlődés. Bevezető. – Magyar Tudomány, 168. 2007. 6. 690–691. p.
- Rechnitzer János: Az európai regionális politika és városfejlődés. – Magyar Tudomány, 168. 2007. 6. 692–703. p.
- Rechnitzer János: A társadalomtudomány új ága: a regionális tudomány. – Magyar Tudomány, 168. 2007. 12. 1580–1589. p.
- Rechnitzer János: A Tér és Társadalom első húsz éve. – Tér és Társadalom, 20. 2006. 4. 1–13. p.
- Rechnitzer János: Győri üdvözlét. Greetings from Győr. In: From Villages to Cyberspace. Falvaktól a kibertérig. Ünnepi kötet Mészáros Rezső akadémikus 65. születésnapjára. Szerk. Kovács Cs. Szeged: SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, 2007. 120–121. p. Köszöntő.

2008

- Rechnitzer János: A regionális fejlődés új erőforrása: a tudás. In: Regionalitás, területfejlesztés és modernizáció az Észak-alföldi régióban. Szerk. Baranyi B., Nagy J. Debrecen: DE Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, MTA Regionális Kutatások Központja, 2008. 31–44. p.
- Rechnitzer János: A Balkán térség az európai regionális politikában. In: Európai Unió és regionális politika. Szerk. Bodó B. Kolozsvár: Scientia Kiadó, 2008. 379–394. p. Másodközlés.
- Rechnitzer János: A regionális fejlődés erőforrásainak átrendeződése, új súlypont: a tudás. In: Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében. Szerk. Lengyel I., Lukovics M. Szeged: JATEPress, 2008. 13–25. p.
- Rechnitzer János: A gazdaság térbeli sűrűsödési pontjai. In: Társadalom – Tér – Szerkezet. (Szöveggyűjtemény). Szerk. Csanádi G., Csizmady A. Budapest: ELTE TÁTK, Városi és Regionális Kutatások Központja, 2008. 33–59. p. Másodközlés.
- Rechnitzer János – Dóry Tibor: A regionális fejlődés és az innováció. In: Európai Unió és regionális politika. Szerk. Bodó B. Kolozsvár: Scientia Kiadó, 2008. 315–334. p. Másodközlés.
- Rechnitzer János: Modellek a településhálózat lehetséges fejlesztési irányaira. – Falu, Város Régió, 2008. 3. 43–50. p.

2009

- Rechnitzer János – Lengyel Imre (szerk.): A regionális tudomány két évtizede Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. 468 p. (Modern regionális tudomány szakkönyvtár).
- Rechnitzer János – Hardi Tamás (szerk.): Évkönyv 2009. Közép-, Kelet-, és Délkelet-Európa térfolyamatai – integráció és dezintegráció. Szerk. Hardi T., Rechnitzer J. Győr: Széchenyi István Egyetem, 2009. 541. p.
- Rechnitzer János (szerk. és összeáll.): A Duna a magyar területfejlesztésben. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 2009. 58 p.
- Rechnitzer János (ed. and comp.) The Danube in Hungarian Regional Development. Pécs: Hungarian Academy of Sciences, Centre for Regional Studies, 2009. 62 p.
- Rechnitzer János: Regionalisierung in Ungarn. In: Regionalisierung, Regionalismus und Regionalpolitik in Südosteuropa. 44. Internationale Hochschulwochender Südosteuropa-Gesellschaft in Tutzing 10–14. 10. 2005. Hrsg. Förster, H. München: Verlag Otto Sanger, 2008. 91–129. p. (Südosteuropa Jahrbücher, 35.)
- Rechnitzer János – Smahó Melinda: Cross-border co-operation of higher education institutions in Western Hungary. In: Knowledge Region: Alps-Adriatic Challenges. Vol. 2. Actors and Case. Eds. J. Langer, N. Alfirevic, G. Vlasic. Frankfurt, New York: Peter Lang, 2009. 183–190. p.
- Rechnitzer János: A társadalomtudomány új ága, a regionális tudomány. In: A regionális tudomány két évtizede Magyarországon. Szerk. Rechnitzer J., Lengyel I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. 13–24. p. (Modern regionális tudomány szakkönyvtár). Másodközlés.
- Rechnitzer János: A városhálózat és a régiók formálódása. In: A regionális tudomány két évtizede Magyarországon. Szerk. Rechnitzer J., Lengyel I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. 317–331. p. (Modern regionális tudomány szakkönyvtár). Másodközlés.
- Rechnitzer János – Lengyel Imre: Szerkesztői előszó. In: A regionális tudomány két évtizede Magyarországon. Szerk. Rechnitzer J., Lengyel I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009. 9–10. p. (Modern regionális tudomány szakkönyvtár).
- Rechnitzer János: Régiók tündöklése és ... (felemelkedése?). In: Magyarország politikai évkönyve 2008-ról. III. kötet. Digitális könyv. Szerk. Sándor P., Vass L. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 2009. DVD melléklet.

- Rechnitzer János: Város az európai regionális politikában és városfejlődés. In: A közép- és nagyvárosok településföldrajza. V. Településföldrajzi Konferencia, Szombathely, 2009. Szerk. Csapó T., Kocsis Zs. Szombathely: Savaria University Press, 2009. 27–39. p.
- Rechnitzer János: A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. – *Educatio*, 2009. tavasz, 50–63. p.

2010

- Rechnitzer J, Smahó M : Cross-border co-operation of higher education institutions in Western Hungary. In: Langer J, Vlasic G, Alfirevic N (szerk.) *Knowledge Region: Alps-Adriatic Challenges*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2010. pp. 183–190. II. Actors and Cases. (ISBN 978–3–631–58557–3)
- Rechnitzer J, G Fekete É, Faragó L, Smahó M, Szörényiné Kukorelli I.: A vidékpolitika, a vidékfejlesztés stratégiai irányai. In: Csáki Cs (szerk.) *Élelmiszerbiztonság: A magyar élelmiszer-gazdaság, a vidékfejlesztés és az élelmiszer-biztonság stratégiai alapjai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2010. pp. 77–102. (Köztestületi Stratégiai Programok) (ISBN 978–963–508–578–1)
- Rechnitzer J : A felsőoktatás regionalitása, a régiók és a felsőoktatás. In: Töröcsik M, Kuráth G (szerk.) *Egyetemi marketing: marketing a felsőoktatásban*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2010. pp. 35–48. (ISBN 978–963–642–352–0)
- Rechnitzer J Az országhatáron átnyúló térségi együttműködések sajátosságai. In: Beszteri B, Majoros P, Zimler T (szerk.) *Magyarország határ menti térségeinek és városainak fejlődése a rendszerváltás és európai uniós tagságunk következtében: A 2010. április 27-én Komáromban rendezett tudományos konferencia előadásai*. Komárom, Magyarország, 2010.04.27–2010.04.27. MTA VEAB, pp. 26–50. (ISBN 978–963–7385–94–0)
- Rechnitzer J.: Gondolatok a területi menedzsmentről és feladatairól. In: Fábrián A, Lukács A (szerk.) *Párbeszéd és együttműködés: Területfejlesztési Szabadegyetem, 2006–2010*. Sopron: Nyugat-magyarországi Egyetem, 2010. pp. 161–172. (ISBN 978–963–9883–67–3)
- Rechnitzer J.: Területi politika és vidékpolitika – együtt és külön. In: Glatz F (szerk.) *Sikeresebb vidéki térségek: I. Országos Vidéki Fórum*. Győr, Magyarország, 2009.04.27 Budapest: MTA Történettudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, pp. 17–30. (Párbeszéd a vidékért) (ISBN 978–963–9627–33–8)
- Rechnitzer J.: Elit a területi folyamatokban : Előszó egy kutatási programhoz. *TÉR ÉS TÁRSADALOM* 24:(2) pp. 1–3. (2010)
- Rechnitzer J.: Enyedi, a regionális tudomány alapítója. *TÉR ÉS TÁRSADALOM* 24:(3) pp. 9–10. (2010)
- Rechnitzer J.: A régiók a magyar területi politikában. *JOG – ÁLLAM – POLITIKA* 2:(2) pp. 3–25. (2010)

2011

- Rechnitzer J., Smahó M.: Területi politika. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011. 456 p. (Modern regionális tudomány szakkönyvtár) (ISBN 978-963-05-9044-0)
- Rechnitzer J.: Oszobennosztii i osznoivnie trendi regionalnovo razvitija. In: Horváth Gy., Artobolevszkij Sz. Sz. (szerk.): *Regionalnoe razvitie i regionalnaja politika i Centralno-Vosztocnoj Evropi v perehodnij period*. Moszkva: Izdatelstvo MG TU im N. E. Bauman, 2011. pp. 144–158. (ISBN 978-5-7038-3462-6)
- Rechnitzer J., Smahó M.: University Cooperations along the Austrian-Hungarian Border – Experience of an Empirical Research. In: Semencenko D., Matejic V. (szerk.): *Technologija, Kultura, Razvoj: Tematski zbornik radova XVII naucnog skupa*

- međunarodnog znacaja „Tehnologija, kultura i razvoj”. Tivat, Montenegro, 2010.10.01-0201.10.03. Belgrad: Akademska misao, pp. 56–66. (ISBN 978-86-904137-9-9)
- Rechnitzer J.: A területi politika fogalma és célrendszere. In: Kocziszky Gy., Bihari Á. (szerk.): Jubileumi tanulmánykötet Nagy Aladár professzor 70. születésnapjára. Miskolc: Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 2011. pp. 275–286. (ISBN 978-963-661-948-0)
- Rechnitzer J.: Eurorégió vázlatok a magyar-osztrák-szlovák határ menti térségben. In: Hardi T., Nárai M. (szerk.): Tudás – tér – társadalom. Antológia 25 – Területi kutatások az MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézetében. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2011. pp. 17–40. (ISBN 978-963-9899-47-6) Másodközlés.
- Rechnitzer J.: A felsőoktatás tere, a tér felsőoktatása. In: Berács J., Hrubos I., Temesi J. (szerk.): „Magyar Felsőoktatás 2010”. Budapest, Magyarország, 2011.01.26. Budapest: Aula – BCE, pp. 70–87. (NKK Füzetek; 6.)(ISBN 978-963-89082)
- Rechnitzer J.: Szubjektív NYUTI visszaemlékezés. In: Hardi T., Nárai M. (szerk.): Tudás – tér – társadalom. Antológia 25 – Területi kutatások az MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézetében. Pécs–Győr: MTA Regionális Kutatások Központja, 2011. pp. 11–13. (ISBN 978-963-9899-47-6)
- Rechnitzer J.: Területi politika és vidékpolitika. In: Mezei C., Bakucz M. (szerk.): Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés. Tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, 2011. pp. 144–158. (ISBN 978-963-642-401-5)
- Rechnitzer J.: Új közép-kelet-európai területfejlesztési tengelyek. In: Láng I., Burucs K. (szerk.): Akadémia, a nemzet tanácsadója: tanulmánykötet Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2011. pp. 361–372. (ISBN 978-963-508-610-8)
- Rechnitzer J., Smahó M.: Járműipari és Térgazdasági Kutatócsoport a Széchenyi István Egyetemen. TÉR ÉS TÁRSADALOM 25:(4) pp. 191–194. (2011)
- Rechnitzer J.: Főszerkesztői búcsú. TÉR ÉS TÁRSADALOM 24:(4) pp. 1–2. (2010) <2011>
- Varga A., Suchacek J., Horváth Gy., Kóródi J., Rechnitzer J., Pálné Kovács I., Korompai A., Nemes Nagy J., Villányi L., Kocziszky Gy., Gál Z., Faragó L., Lengyel I.: Vitaülés: Terület-, településfejlesztés és irányítás. In: Buday-Sántha A., Gunszt K., Horváth M. (et al.) (szerk.): Évkönyv 2010. „Féldőben”. A közép-európai terület-, település-, vidék- és környezetfejlesztéssel foglalkozó doktori iskolák találkozója és konferenciája: IV. Országos Környezet-gazdaságtani PhD-konferencia. Pécs, Magyarország, 2010.10.08-2010.10.09. Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2010. pp. 73–88. I. kötet <2011>
- Bándy K., Eisingerné Balassa B., Kóbor K., Nárai M., Páthy Á., Reisinger A., Rechnitzer J.: A hallgatói kompetenciák felmérése. In: Tamándl L. (szerk.): DPR Évkönyv 2010. A Széchenyi István Egyetem diplomás pályakövető programjának eredményei. Győr: Széchenyi István Egyetem, 2011. pp. 43–129.

SZERZŐK

Barta Györgyi, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztály, Budapest.

Csatári Bálint, a földrajztudomány kandidátusa, nyugalmazott intézetigazgató, tudományos tanácsadó MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét.

Csizmadia Zoltán, PhD, tudományos munkatárs MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály, Győr.

Dőry Tibor, PhD, igazgató, egyetemi docens Széchenyi István Egyetem Tudásmenedzsment Központ, Győr

Dusek Tamás, PhD, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar Gazdasági Elemzések Tanszék, Győr.

Faragó László, PhD, igazgató, tudományos főmunkatárs MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, Pécs.

Hardi Tamás, PhD, tudományos főmunkatárs, egyetemi docens MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály, Győr.

Horváth Gyula, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Dunántúli Tudományos Osztály, Pécs.

Horváthné Barsi Boglárka, PhD, tudományos munkatárs MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály, Győr.

Lados Mihály, a közgazdaság-tudomány kandidátusa, osztályvezető, tudományos főmunkatárs, egyetemi docens MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály, Győr.

Lengyel Imre, az MTA doktora, intézetvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdasgtani és Gazdaságfejlesztési Intézet Regionális Gazdaságfejlesztési Szakcsoport, Szeged.

Nárai Márta, PhD, tudományos munkatárs MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály, Győr.

Páger Balázs, PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs.

Reisinger Adrienn, PhD, egyetemi adjunktus Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola tudományos titkár, Győr.

Smahó Melinda, PhD, egyetemi adjunktus Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar Regionális-tudományi és Közpolitikai Tanszék, Győr.

Szirmai Viktória, az MTA doktora, osztályvezető, egyetemi tanár MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet Integráció és Társadalmi Változás Kutatási Osztály, Budapest.

Szörényiné Kukorelli Irén, az MTA doktora, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete Nyugat-magyarországi Tudományos Osztály, Győr.

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete • 7621 Pécs, Papnövelde u. 22.; 7601 Pécs, Pf.: 199.; Tel.: (72) 523 800; <http://www.rkk.hu> • A kiadásért felel: Dr. Fazekas Károly főigazgató • Műszaki szerkesztő: Kasztnerné Kőműves Mária • Nyomdai kivitelezés: Palatia Nyomda és Kiadó Kft. Győr, Felelős vezető: Radek József • Borítóterv: Galgóczy György •

A borítón: Lantos Ferenc (1929–): Cím nélkül, 1999, Akril vászon 100x100 cm, Rechnitzer-Gyimesi gyűjtemény; A hátlapon: Lantos Ferenc: Cím nélkül, 1999, Akril vászon 140x140 cm, magántulajdon.

ISBN 978-963-9899-55-1

